

รายการอ้างอิง

เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ตีพิมพ์

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงต่างประเทศ. อังกฤษแนะนำให้
ไทยประนีประนอมกับฝรั่งเศสและไทยขอร้องให้เรือรบอังกฤษพักอยู่ที่กรุงเทพฯ จนกว่าเรือ
รบฝรั่งเศสจะกลับไป (พ.ศ. ๒๔๓๖). หจข. ร.๕ กต.๔๐/๔๒.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงต่างประเทศ. ปราบฮ่อ (ปีระกา
สัปตศก ๑๒๔๗) (พ.ศ.๒๔๒๘ - ๒๔๓๑). หจข. ร.๕ กต. ๙๘. ๒/๓.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงต่างประเทศ. หนังสือพระยาสุร
ศักดิ์มนตรีแม่ทัพใหญ่ฝ่ายเหนือส่งสำเนาหนังสือต่าง ๆ เรื่องจัดเขตแดนฝ่าย
ตะวันออกเฉียงเหนือ (พ.ศ.๒๔๓๑). หจข. ร.๕ กต. ๙๘. ๒/๔.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงต่างประเทศ. กบฏญวนและไทย
รบฮ่อที่ทุ่งเชียงคำ (พ.ศ. ๒๔๓๐). หจข. ร.๕ กต.๙๗.๒/๙.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงต่างประเทศ. เจ้าหมื่นไวยวรนา
รธแม่ทัพใหญ่ฝ่ายเหนือบอกระยะทางไปปราบฮ่อแลจัดราชการฮ่อแตกทัพ (พ.ศ.๒๔๒๘-
๒๔๒๙). หจข. ร.๕ กต.๙๘.๒/๑.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงต่างประเทศ. ตอบหนังสือที่ ๔๗,
๔๘, ๔๙ กับขอแผนที่เรื่องปราบฮ่อ (พ.ศ. ๒๔๒๘-๒๔๓๑). หจข. ร.๕ กต.๙๘.๒/๒.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. โบบอกเจ้าหมื่น
ไวยวรนา รธ แม่ทัพฝ่ายเหนือ เรื่องราชการเมืองเหนือ หลวงพระบาง แดง (มีนาคม ร.ศ.
๑๐๔ - พฤษภาคม ร.ศ.๑๐๖) (รหัสไมโครฟิล์ม มร. ๕ ม/๑๘). หจข. ร.๕ ม. ๒.๑๒/๒๐.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. พระราชหัตถเลขา
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวลำดับที่ ๑๒๔/๑๐๒๘. หจข. ร. ๕ ม. ๕๗/๑๗.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. ตราตั้งผู้รักษาเมือง
ข้าใต้ แขวงหัวพันห้าทั้งหก (มีนาคม ร.ศ.๑๐๕) (รหัสไมโครฟิล์ม มร. ๕ ม/๘๔/๒). หจข.
ร. ๕ ม. ๖๔/๑๐.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. ตราตั้งผู้รักษาเมือง
สบแอด แขวงหัวพันห้าทั้งหก (มีนาคม ร.ศ.๑๐๕) (รหัสไมโครฟิล์ม มร. ๕ ม/๘๔/๒).
หจข. ร. ๕ ม. ๖๔/๑๑.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. ประกาศกำหนดเขต
แขวงเมืองเชียงฆ้อ (พฤศจิกายน ร.ศ.๑๐๕) (รหัสไมโครฟิล์ม มร. ๕ ม/๘๔/๒). หจข. ร. ๕
ม. ๖๔/๒.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. ประกาศกำหนดเขต
แขวงเมืองแวน (พฤศจิกายน ร.ศ.๑๐๕) (รหัสไมโครฟิล์ม มร. ๕ ม/๘๔/๒). หจข. ร. ๕ ม.
๖๔/๓.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. ประกาศกำหนดเขต
แขวงเมืองไสย (พฤศจิกายน ร.ศ.๑๐๕) (รหัสไมโครฟิล์ม มร. ๕ ม/๘๔/๒). หจข. ร. ๕ ม.
๖๔/๕.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. ประกาศกำหนดเขต
แขวงเมืองชำใต้ (พฤศจิกายน ร.ศ.๑๐๕) (รหัสไมโครฟิล์ม มร. ๕ ม/๘๔/๒). หจข. ร. ๕ ม.
๖๔/๖.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. ประกาศกำหนดเขต
แขวงเมืองสบแอด (พฤศจิกายน ร.ศ.๑๐๕) (รหัสไมโครฟิล์ม มร. ๕ ม/๘๔/๒). หจข. ร. ๕
ม. ๖๔/๗.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. ประกาศกำหนดเขต
แขวงเมืองหัวเมือง (พฤศจิกายน ร.ศ.๑๐๕) (รหัสไมโครฟิล์ม มร. ๕ ม/๘๔/๒). หจข. ร. ๕
ม. ๖๔/๘.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. เรื่องเครื่องราช
บรรณาการเมืองนครจำปาศักดิ์ (ลงวันที่ ๒๒ - ๒๓ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๓). หจข. ร. ๕ ม.
๕๗/๒๐.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. บอกราชการทาง
เมืองหลวงพระบางปี ๑๒๔๖ เล่ม ๓ (พฤษภาคม ร.ศ.๑๐๓-ธันวาคม ร.ศ.๑๐๗). หจข. ร.
๕ ม. ๒. ๑๒ ก/๑.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. บอกราชการทาง
เมืองหลวงพระบางปี ๑๒๔๖ เล่ม ๗ (มกราคม ร.ศ.๑๐๓ - มกราคม ร.ศ.๑๐๗). หจข. ร.๕
ม. ๒. ๑๒ ก/๒.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. ใบบอกเมือง นครพนม. หจช. ร.๕ ม. ๒/๑๒ ก.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. ใบบอกเมือง สกลนคร. หจช. ร.๕ ม. ๒/๑๒ ข.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. ใบบอกจากหัวเมือง ฝ่ายเหนือ หลวงพระบาง (มกราคม ร.ศ.๑๐๖- ๑๙ พฤศจิกายน ร.ศ.๑๐๘). หจช. ร.๕ ม. ๒.๑๒ ก.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. เรื่องบอกราชการทาง เมืองหลวงพระบางเล่ม ๙ (กุมภาพันธ์ ร.ศ.๑๐๓ - พฤศจิกายน ร.ศ.๑๐๘). หจช. ร.๕ ม. ๒.๑๒ ก/๓.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. พระยาพิไชยส่ง สำเนาหนังสือเกลี้ยกล่อมข้าเจืองมายังกรุงเทพฯ (กุมภาพันธ์ ร.ศ.๑๐๓ - พฤศจิกายน ร.ศ.๑๐๔). หจช. ร.๕ ม.๒.๑๒ ก/๔.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. ใบบอกเมืองไล. หจช. ร.๕ ม.๒.๑๒ ค/๑.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. กรมหลวงสรรพสิทธิ ประสงค์ทูลรายงานกรมหลวงดำรงราชานุภาพ (ลงวันที่ ๓๑ มีนาคม ร.ศ.๑๒๐). หจช. ร. ๕ ม.๒.๑๘/๓.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. พระบรมราชาบาท พระราชทานแก่เจ้ายุติธรรมธร เจ้านครจำปาศักดิ์ (ร.ศ. ๑๐๔). หจช. ร.๕ ม.๕๗/๒๙.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. พวกลาวนำของขวัญ ของกำนันมาให้ข้าหลวง (วันที่ ๑๘ เมษายน ร.ศ.๑๑๒ - ๓๑ พฤษภาคม ร.ศ.๑๑๔). หจช.ร.๕ ม.๕๘/๔.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. ตราตั้งผู้รักษาเมือง ข้าเหนือ แขวงหัวพันห้าทั้งหก (มีนาคม ร.ศ.๑๐๕) (รหัสไมโครฟิล์ม มร. ๕ ม/๘๔/๒). หจช. ร.๕ ม.๖๔/๑๖.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. ตราตั้งผู้รักษาเมือง เข้ม แขวงหัวพันห้าทั้งหก (มีนาคม ร.ศ.๑๐๕) (รหัสไมโครฟิล์ม มร. ๕ ม/๘๔/๒). หจช. ร.๕ ม.๖๔/๙.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. ประกาศกำหนดเขต
แขวงเมืองขอนแก่นบุรี (พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๐๕) (รหัสไมโครฟิล์ม มร. ๕ ม/๘๔/๒). หจข.ร.
๕ ม. ๖๔/๔.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารกระทรวงมหาดไทย. เรื่องบอกราชการทาง
เมืองหลวงพระบางปี ๑๒๔๖ เล่ม ๙ (กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๐๓ - พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๐๘).
หจข.ร.๕ ม.๒.๑๒ ก/๓.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารเบ็ดเตล็ด. เจ้านายทูลเกล้าฯ ถวาย
ความเห็นเพื่ออัญเชิญเสด็จประพาสยุโรปทอดพระเนตรกิจการ (ลงวันที่ ๘ มกราคม ร.ศ.
๑๐๓). หจข. ร.๕ บ. ๑.๔/๒.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารเบ็ดเตล็ด. เจ้านายทูลเกล้าฯ ถวาย
ความเห็นเรื่องจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน (ลงวันที่ ๖ กรกฎาคม
ร.ศ. ๑๐๔). หจข. ร.๕ บ. ๑.๔/๓.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารเบ็ดเตล็ด. เจ้านายและข้าราชการกราบ
บังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน (ลงวันที่ ๘ มกราคม ร.ศ.
๑๐๓). หจข. ร.๕ บ. ๑.๔/๑.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารเบ็ดเตล็ด. พระราชดำรัสตอบความเห็น
ของผู้จะให้เปลี่ยนการปกครอง จ.ศ. ๑๒๔๗ (พฤษภาคม ร.ศ. ๑๐๔). หจข. ร.๕ บ. ๑.๔/๔.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารเย็บเล่มกรมมหาดไทย. เมืองอัตปือตอบ
ส่งทองคำแลงข้างส่วยซึ่งเก็บกับข้าไฟร์ แลโปรดเกล้าฯ พระราชทานสิ่งของต่าง ๆ ขึ้นไป
แจกพวกข้าไฟร์ จ.ศ. ๑๒๔๖. หจข. ร.๕ มท (ล)/๒๗ ลำดับที่ ๑๔๕.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารเย็บเล่มกรมมหาดไทย. ถึงหลวงภักดี
ณรงค์ ขุนพรพิทักษ์ ข้าหลวงเมืองอุบลราชธานี ให้มีหมายประกาศห้ามอย่าให้เจ้าเมือง
กรมการขึ้นไปจับขาม้าซื้อขายให้ด้วยความเดือดร้อน, จ.ศ. ๑๒๔๗ (พ.ศ. ๒๔๒๘). หจข. ร.
๕ มท (ล)/๒๘ ลำดับที่ ๔๔.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารเย็บเล่มกรมมหาดไทย. ถึงหลวงภักดี
ณรงค์ ขุนพรพิทักษ์ ข้าหลวงเมืองอุบลราชธานี ให้มีหมายประกาศห้ามอย่าให้เจ้าเมือง
กรมการขึ้นไปจับขาม้าซื้อขายให้ด้วยความเดือดร้อน, จ.ศ. ๑๒๔๗ (พ.ศ. ๒๔๒๘). หจข. ร.
๕ มท (ล)/๒๘ ลำดับที่ ๔๔.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารเย็บเล่มกรมมหาดไทย. เมืองหลวงพระ
บางราชธานีว่าด้วยจัดคนเข้ากองทัพพระยาพิไชยแลจัดซื้อเสบียงอาหารส่งกองทัพแผ่นดิน

- กับว่าด้วยพวกข้าสมักไปอยู่กับเมืองน่าน จ.ศ.๑๒๔๗ (พ.ศ.๒๔๒๘). หจข. ร.๕ มท (ล)/๒๘ ลำดับที่ ๖๐.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารเย็บเล่มกรมมหาดไทย. ถึงเจ้าเมืองกรมการท้าวเพี้ย หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ๒๕ เมือง ประกาศห้ามไม่ให้จับขาม้าซื้อขายแลกเปลี่ยนแลให้ทำบาปชู้ห่างว่าสามะโนคร้วพวกญวนพวกพวนส่งเข้ามา ณ กรุงเทพฯ, จ.ศ.๑๒๔๗ (พ.ศ.๒๔๒๘). หจข. ร.๕ มท. (ล)/๒๘ ลำดับที่ ๔๓.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารเย็บเล่มกระทรวงมหาดไทย. ถึงพระยาพิไชยชำนาญเมืองหลวงพระบางให้ตรวจเกบภาษีชาเข้าขาออกเบจเสจภาษีร้อยชักสามตามข้อบังคับที่กรุงเทพ จ.ศ.๑๒๔๗. หจข. ร.๕ (ม.ท.) เล่ม ๒๘ ลำดับที่ ๑๔๙.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารเย็บเล่มกระทรวงมหาดไทย. เมืองหลวงพระบาง เมืองจำปาศักดิ์ ว่าด้วยให้ตรวจสินค้าแลเกบภาษีชาเข้าขาออกเบจเสจ จ.ศ.๑๒๔๗. หจข. ร.๕ (ม.ท.) เล่ม ๒๘ ลำดับที่ ๑๔๗.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารเย็บเล่มกระทรวงมหาดไทย. ถึงเจ้าเมืองท้าวเพี้ย ๖ เมือง ให้ตรวจเกบภาษีชาเข้าขาออกภาษีเบจเสจ จ.ศ.๑๒๔๗. หจข. ร.๕ (ม.ท.) เล่ม ๒๘ ลำดับที่ ๑๔๘.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารเย็บเล่มกระทรวงมหาดไทย. ถึงเจ้าเมืองท้าวเพี้ย ๓ เมือง ให้ตรวจเกบภาษีชาเข้าขาออกภาษีเบจเสจ จ.ศ.๑๒๔๘. หจข. ร.๕ (ม.ท.) เล่ม ๒๘ ลำดับที่ ๑๔๙.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารเย็บเล่มกระทรวงมหาดไทย. เมืองนครเขียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองนครลำพูน เมืองหลวงพระบางราชธานี เมืองนครจำปาศักดิ์ ว่าด้วยฎีกาไปเสจสำหรับการเกบภาษีชาเข้าขาออก จ.ศ.๑๒๔๗. หจข. ร.๕ (ม.ท.) เล่ม ๒๙ ลำดับที่ ๑๑๘.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารเย็บเล่มกระทรวงมหาดไทย. ถึงข้าหลวงเจ้าเมืองกรมการ ว่าด้วยส่งฎีกาไปเสจสำหรับเกบภาษีชาเข้าขาออก จ.ศ.๑๒๔๗. หจข. ร.๕ (ม.ท.) เล่ม ๒๙ ลำดับที่ ๑๑๙.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารเย็บเล่มกระทรวงมหาดไทย. เมืองหลวงพระบางราชธานีตอบส่งต้นไม้เงินทองเครื่องราชบรรณาการ จ.ศ.๑๒๓๓. หจข. ร.๕ (ม.ท.) เล่ม ๕ ลำดับที่ ๙๓.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารเย็บเล่มกระทรวงมหาดไทย. เมืองหลวงพระบางศุภอักษรตอบเครื่องราชบรรณาการเมืองพวน จ.ศ.๑๒๓๕. หจข. ร.๕ (ม.ท.) เล่ม ๗ ลำดับที่ ๔๓.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารหนังสือกราบบังคมทูล. หลวงกำจัดไพรินทร์กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ อธิบดีในกรมเชอรวะเรื่องฮ่อที่มารบกวนปลายพระราชอาณาเขต. หจช. ร.๕ นก. ๓๗/๘๖.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารหนังสือกราบบังคมทูล. สำเนาศุภอักษรเมืองหลวงพระบาง. หจช. ร.๕ นก. ๓๘/๓๒๗.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารหนังสือกราบบังคมทูล. หนังสือพระยาราชวรานุกูลมาถึงพระยาพิไชยแม่ทัพผู้กำกับเมืองหลวงพระบางเรื่องจัดการยกกองทัพไปตีฮ่อ. หจช. ร.๕ นก. ๔๗/๕๗.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารหนังสือกราบบังคมทูล. หนังสือเมืองหลวงพระบางแจ้งข้อราชการทัพฮ่อ. หจช. ร.๕ นก. ๓๕/๑๗๗.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารหนังสือกราบบังคมทูล. สารตราเจ้าพระยาจักรีมาถึงพระยาราชวรานุกูลเรื่องท้องตราแลหนังสือราชการแลจำนวนครัวพวนที่บิดเบือน. หจช. ร.๕ นก. ๓๗/๖๒.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารหนังสือกราบบังคมทูล. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลากรมพระบำราบปรานปรปักษ์กราบบังคมทูลถวายรายงานแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หจช. ร.๕ นก. ๓๗/๘๗.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารหนังสือกราบบังคมทูล. เจ้าพระยามหินทรศักดิ์รังสรรค์มายังพระยามหาอำมาตย์เรื่องได้ใช้ให้นายพันไปตามคนทหารที่เมืองพนมสารคาม. หจช. ร.๕ นก. ๔๑/๑๒๘.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารหนังสือกราบบังคมทูล. เจ้าหมื่นไวยวรนาถส่งบาญชีทางว่าทหารสมักอย่างยุโรปมาให้ทรงทอดพระเนตร. หจช. ร.๕ นก. ๔๑/๒๒๑.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕ เอกสารหนังสือกราบบังคมทูล. พระยาพิไชยข้าหลวงใหญ่กำกับเมืองหลวงพระบางถวายค่านับบังคมทูลเรื่องราชการเมืองหลวงพระบาง. หจช. ร.๕ นก. ๔๗/๕๕.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ ห้องบูรฉัตร หมวดภาพและแผนที่. ภาพชนพื้นเมืองในประเทศลาว. หจช. ก.๐๐๔ ทวีป. ๓๓/๓๓.

หอสมุดแห่งชาติ หมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓. บัญชี จ.ศ. ๑๒๐๑ (พ.ศ. ๒๓๘๒). หสข. ร.๓ จ. เล่ม ๒๖๑.

หอสมุดแห่งชาติ หมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓. ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรี จ.ศ. ๑๒๐๐ (พ.ศ. ๒๓๘๑). หสข. ร.๓ จ. เล่ม ๘๔.

- หอสมุดแห่งชาติ หมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓. ร่างหนังสือทูลทูลเกล้าฯ และจดหมายชำระเงินส่วย จ.ศ. ๑๑๙๒ (พ.ศ. ๒๓๗๓). หสข. ร.๓ จ. เล่ม ๑ เลขที่ ๒๓.
- หอสมุดแห่งชาติ หมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔. คัดลอก จ.ศ. ๑๒๑๖ (พ.ศ. ๒๓๙๗). หสข. ร.๔ จ. เล่ม ๑ เลขที่ ๓๗.
- หอสมุดแห่งชาติ หมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔. ไบบอกพระราชวงศ์เมืองอัตปือ (พ.ศ. ๒๓๙๕). หสข. ร.๔ จ. เล่ม ๑ เลขที่ ๕๔.
- หอสมุดแห่งชาติ หมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕. ประกาศสถาปนาเจ้าอนุคำขึ้นเป็นเจ้าผู้ครองนคร หลวงพระบาง จ.ศ. ๑๒๓๔. หสข. ร.๕ จ. มัดที่ ๒๖๔ เล่มที่ ๒.
- หอสมุดแห่งชาติ หมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕. ระเบียบและตำแหน่งหน้าที่หัวเมืองลาว. หสข. ร.๕ จ. มัดที่ ๒๔๔ เล่มที่ ๑.
- หอสมุดแห่งชาติ หมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕. หนังสือมีไปมาแก่งสุลเรื่องความและข้อราชการ ต่าง ๆ จ.ศ. ๑๒๓๖. หสข. ร.๕ จ. มัดที่ ๙๒ เล่มที่ ๙.
- หอสมุดแห่งชาติ หมวดพงศาวดาร. คำลาวแอ่ว หนังสือพื้นเวียงเรื่องพงษาวดารเจ้าอนุเมืองเวียงจันทร์. หสข. พ. ๐๐๑.๓/๑๖.
- หอสมุดแห่งชาติ หมวดพงศาวดาร. พงษาวดารเมืองเวียงจันทร์ (สมัยเจ้าอนุเวียงจันทร์). หสข. พ. ๐๐๑.๓/๑๗.
- หอสมุดแห่งชาติ หมวดพงศาวดาร. เมืองนครจำปาศักดิ์. หสข. พ. มัดที่ ๑๒ เลขที่ ๒๗/ข.
- หอสมุดแห่งชาติ หมวดพงศาวดาร. เมืองนครจำปาศักดิ์. หสข. พ. มัดที่ ๒ เลขที่ ๑๑.
- หอสมุดแห่งชาติ หมวดพงศาวดาร. เมืองนครจำปาศักดิ์. หสข. พ. เล่มที่ ๓ เลขที่ ๒๗/ข.
- หอสมุดแห่งชาติ หมวดพงศาวดาร. เมืองอุบลราชธานี (ภาคที่ ๑). หสข. พ. เลขที่ ๐๐๑.๓/๔๓.
- หอสมุดแห่งชาติ หมวดพงศาวดาร. เมืองอุบลราชธานี (ภาคที่ ๒). หสข. พ. เลขที่ ๐๐๑.๓/๔๔.
- หอสมุดแห่งชาติ หมวดพงศาวดาร. ลานช้างและจำปาศักดิ์. หสข. พ. มัดที่ ๒ เลขที่ ๙.
- หอสมุดแห่งชาติ หมวดพงศาวดาร. ลานช้างและจำปาศักดิ์. หสข. พ. เลขที่ ๒๗/ก. เล่ม ๒
- หอสมุดแห่งชาติ หมวดพงศาวดาร. ว่าด้วยลำดับวงศ์เจ้าผู้ครองนครจำปาศักดิ์. หสข. พ. มัดที่ ๒ เลขที่ ๑๓.
- หอจดหมายเหตุมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เอกสารพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย. บันทึกประวัติศาสตร์ของปราชญ์ชาวอีสาน (A ๑.๕ ๓๕ - ๔๐). นมธ. A.๑.๕/๔๐.
- หอจดหมายเหตุมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เอกสารพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย. สังคมไทยก่อนสมัยลานนา (A ๑.๕ ๔๑ - ๗๐). นมธ. A.๑.๕/๕๐.
- หอจดหมายเหตุมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เอกสารพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย. วิเคราะห์วรรณกรรมพื้นถิ่นอีสาน (A ๑.๕ ๔๑ - ๗๐). นมธ. A.๑.๕/๕๒.

หอจดหมายเหตุมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เอกสารพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย. แถลงการณ์
รายงาน คำชี้แจงของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยในวาระต่าง ๆ (A ๖ ๑๐- ๒๒).
หมธ. A.๖/๙๖.

หอจดหมายเหตุมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เอกสารพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย. ขบถผีบุญ
(B 186-215). หมธ. B. ๒๐๙.

เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

กฎหมายตราสามดวง กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๑.

ข่าวในกรุงการเฉลิมพระชนมพรรษา. ใน จดหมายเหตุสยามสมัย เล่ม ๔ แผ่นที่ ๕ วันพุธ เดือน ๑๐
ขึ้น ๘ ค่ำ ปีระกาสัปตศก ๑๒๔๗ (พ.ศ. ๒๔๒๘).

ข่าวพระยาราชเสนากลับจากเชียงใหม่. ใน จดหมายเหตุสยามสมัย เล่ม ๒ แผ่น ๑ วันพุธ เดือน ๙
ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมะแม เบญจศก ๑๒๔๕ (พ.ศ. ๒๔๒๖).

ขุนช้างขุนแผน (ฉบับหอสมุดแห่งชาติ) กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๖.

คาร์ล ออกัสตัส ฟรีดริค กุตสลาฟฟ์. "บันทึกรายวันเกี่ยวกับความเป็นอยู่ในกรุงสยาม." แปลโดย
ศกุลรัตน์ ธาราคักดี. ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ชุดที่ ๑
กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๙.

คำขั้วคำวเจ้าเงื่อนหาญ มหาเทพยพื้นถิ่นไทลื้อ ปรึวรรตโดย ประคอง นิมมานเหมินท์. กรุงเทพฯ:
สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖ (จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสครบรอบ
๘๔ ปี ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร).

คำสั่งสมเด็จพระนางเจ้ากวิณวิกตอเรีย. ใน ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑ แผ่นที่ ๗ วันอาทิตย์ เดือนสาม
แรม ๙ ค่ำ ปีวอก จศก ๑๒๔๖ (พ.ศ. ๒๔๒๗).

คำให้การขุนสมุทมาตรา. ใน ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๓ แผ่นที่ ๓ นำเบอร์ ๑๗ วันอาทิตย์ เดือน ๕ แรม
๑ ค่ำ ปีชวดยังเป็นสัปตศก ๑๒๓๗ (พ.ศ. ๒๔๑๘).

คำให้การพระกำแพงพลศักดิ์. ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๔๔ (ภาคที่ ๗๐-๗๑) กรุงเทพฯ: องค์การ
คำของคุรุสภา, ๒๕๑๒.

คำให้การเรื่องทัพฮ่อ. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ., ๒๔๗๔ (พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพอำมาตย์ตรี
พระยาปรีหจินดาสวัสดิ์ (อุ้น ปรีหจินดา) วันที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ.๒๔๗๔).

คำให้การเรื่องเมืองอัตปือ. ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม ๔๔ (ภาคที่ ๗๐-๗๑) กรุงเทพฯ: องค์การคำ
ของคุรุสภา, ๒๕๑๒.

คำให้การเรื่องเมืองอัตปือ. ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม ๔๔ (ภาคที่ ๗๐-๗๑) กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๒.

คำให้การอ้ายบาเนือก พระยาราชวราณกุลเป็นผู้บังคับตาม. ใน ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๓ แผ่นที่ ๔ นำเบอร์ ๒๕ วันอาทิตย์ เดือน ๕ แรม ๘ ค่ำ ปีชวดอัฐศก ๑๒๓๘ (พ.ศ. ๒๔๑๙).

จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ ๕ เสด็จเมืองสิงคโปร์ แลเมืองเบตาเวียครั้งแรก แลเสด็จประพาสอินเดีย กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒนาการ, ๒๔๖๘. (พิมพ์ในการพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงอดิศรอุดมเดช ณ เมรุท้องสนามหลวง พ.ศ. ๒๔๖๘).

จดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, กอง. การแต่งตั้งขุนนางไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕ กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๑.

จดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, กอง. สัมพันธ์ภาพไทย-จีน กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๑.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๕-๒๔๐๘ กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๘ - ๒๔๑๑ กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๓๙๔ - ๒๔๐๐ กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๓.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๑-๒๔๐๔ กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๓.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชสาส์นในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานไปยังประเทศอเมริกา และประเทศฝรั่งเศส กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ประมวลศิลป์, ๒๕๐๒. (อนุสรณ์งานฉาปนกิจศพนางทิพมณเฑียร (เปลื้อง วงศาโรจน์) วันที่ ๑๙ พฤษภาคม ๒๕๐๒).

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ และมกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ ๕ และ ๖ กับเรื่องประกอบ กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๗. (พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ วันที่ ๑๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๗).

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค ๑๐ กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๗๘. (พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตินจาตุรนต์ ในปีพ.ศ. ๒๔๗๘).

- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ ๑๕ กรุงเทพฯ: ศิวพรการพิมพ์, ๒๕๑๔. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนาวาอากาศเอก สมาน ดินตะโมะระ วันที่ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๔).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ ๒๔ กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ตีรณสาร, ๒๕๐๘. (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าจงกลณี วัฒนวงษ์ วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๘).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พุทธศักราช ๒๔๓๓ กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ตีรณสาร, ๒๕๑๔. (พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงลัษ โทพาทย์ดี (ลัษ บุนนาค) วันที่ ๑๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๔).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค ๑๙ กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๘๔. (พิมพ์ในงานพระเมรุสมเด็จพระปิตุจฉา เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร วันที่ ๑๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๔).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในรัชกาลที่ ๕ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ - ปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๖.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาค ๒ ระหว่างพุทธศักราช ๒๔๓๔ ถึง พุทธศักราช ๒๔๔๓ กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๙.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิจารณ์เรื่องพระราชพงศาวดารกับเรื่องพระราชประเพณีการตั้งพระมหาอุปราช กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๖ (พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานฌาปนกิจศพนายพงศ์เจริญ สงศิริ วันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๖).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชพิธีสิบสองเดือน กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๔๒.
- ชาวสยามเหน็ดในการผัวเมียจำมาจะคู่ ๆ. ใน จดหมายเหตุสยามไสมย เล่ม ๓ แผ่น ๖ วันพุธ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีวอกชอศก ๑๒๔๖ (๒๔๒๗).

- ซีมอง เดอ ลาลูแบร์. ราชอาณาจักรสยาม (Du royaume de Siam) แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร.
กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๑๐.
- เซอร์จอห์น เบาว์ริง. ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม 1 (The Kingdom and People of Siam).
กรุงเทพฯ: มุลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์และมูลนิธิโตโยต้าแห่งประเทศไทย, ๒๕๔๗.
- เซอร์จอห์น เบาว์ริง. ราชอาณาจักรและราษฎรสยาม 2 (The Kingdom and People of Siam).
กรุงเทพฯ: มุลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์และมูลนิธิโตโยต้าแห่งประเทศไทย, ๒๕๔๗.
- ไซฟ, ร้อยเอก. สัมพันธภาพของประเศฝรั่งเศสกับประเศสยาม พ.ศ.๒๒๒๓ - ๒๔๕๐ แปลโดย
นันทพร บรรลือสินธุ์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๔.
- ด๊บบลิว เจ. อาร์เซอร์. "รายงานการเดินทางสำรวจที่ราบลุ่มแม่น้ำโขง ค.ศ. ๑๘๙๒." [Report on a
Journey in the Me-Kong Valley.]. แปลโดย พรพรรณ ทองตัน. ใน รวมเรื่องแปลหนังสือ
และเอกสารทางประวัติศาสตร์ชุดที่ ๒ กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๕.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระราชาธิบดี. "จดหมายเหตุกองทัพปราบฮ่อ." ใน ประชุมพงศาวดารฉบับ
หอสมุดแห่งชาติ เล่ม ๖. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๗.
- แดนบ็ช แบรดเลย์, ดร. หนังสืออักขรภิธานศรีบท (Dictionary of the Siamese Language).
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๔.
- ตำนานพระยาเจือง: ต้นฉบับโบราณวัดเหมืองหม้อ ปรึวรรตโดย อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว ศรีธน คำ
แปง และอานันท์ กาญจนพันธุ์. เชียงใหม่: คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
และ ศูนย์ส่งเสริมและศึกษาวัฒนธรรมล้านนาไทย วิทยาลัยครูเชียงใหม่, ๒๕๒๔.
- ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ปรึวรรตโดย อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และเดวิด เค. ้วยอาจ. เชียงใหม่: ตรีส
วิน, ๒๕๔๓.
- ตำนานพื้นเมืองสิบสองพันทนา ปรึวรรตโดย ทวี สว่างปัญญางกูร. กรุงเทพฯ: มิตรนราการพิมพ์,
๒๕๒๙.
- ตำนานเมืองเชียงตุง ปรึวรรตโดย ทวี สว่างปัญญางกูร. กรุงเทพฯ: มิตรนราการพิมพ์, ๒๕๒๙.
- ตำนานสิงหนวัติกุมาร. ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๑ กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๑๖.
(อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลตรี เจ้าราชบุตร (วงศ์ตวัน ณ เชียงใหม่) วัดสวน
ดอก จังหวัดเชียงใหม่ วันที่ ๑๒ มกราคม พุทธศักราช ๒๕๑๖).
- ตำนานสิบห้าราชวงศ์ ปรึวรรตโดย สมหมาย เปรมจิตต์. เชียงใหม่: สถาบันวิจัย
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๐.

แถลงการวิกตอกิจ, นาย. "ริโปดระยะทางในราชการตรวจพระราชอาณาเขตร์หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือใน
ปี ร.ศ. ๑๐๘." รวมบทความประวัติศาสตร์ ฉบับที่ ๑๘ (มกราคม ๒๕๓๙).

ทวยหาญรักษา (เพิ่ม), นายร้อยเอก หลวง. นิราศเมืองหลวงพระบางและรายงานปราบเงี้ยว
กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๘.

ทำयीบาเจือง ปวีวรรตโดย ดนุพล ไชยสินธุ์ และทองสุข จารุเมธีชน. เลย: วิทยาลัยครูจังหวัดเลย,
ไม่ระบุปีพิมพ์.

ธรรมการ, กระทรวง. พจนานุกรม (ร.ศ. ๑๒๐) กรุงเทพฯ: กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ,
๒๕๔๑.

นเรนดิบัญญัติกิจ (แวง), หลวง. นิราศดั่งเกย กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๐๔.

นรินทร์เทวี, กรมหลวง. จดหมายเหตุความทรงจำของพระเจ้าไยิกาเธอ กรมหลวงนรินทร์เทวี (เจ้า
ครอกวัดโพ) ตั้งแต่ จ.ศ. ๑๑๒๙-๑๑๘๒ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, ๒๕๔๖.

นิทานเรื่องขุนบรมราชา พงศาวดารเมืองล้านช้าง. ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๔๓ (ภาคที่ ๖๙ -
๗๐) กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๑๒.

บอกเจ้าพระยาภูธราภัย. ใน ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๓ แผ่นที่ ๑๐ นำเบอร์ ๗๓ วันอาทิตย์ เดือน ๗
ขึ้น ๖ ค่ำ ปีชวดอัฐศก ๑๒๓๘ (พ.ศ. ๒๔๑๙).

บอกพระยาสุรินทรราชเสนี. ใน ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๓ แผ่นที่ ๑๐ นำเบอร์ ๗๓ วันอาทิตย์ เดือน
๗ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีชวดอัฐศก ๑๒๓๘ (พ.ศ. ๒๔๑๙).

บอกพระสุริยภักดีแลพระยาพิไชย. ใน ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๓ แผ่นที่ ๔๓ นำเบอร์ ๓๓๗ วัน
อาทิตย์ เดือน ๒ แรม ๑๕ ค่ำ ปีชวดอัฐศก ๑๒๓๘ (พ.ศ. ๒๕๑๙).

ปริมาณุชิตชิโนรส, สมเด็จพระ. พระปฐมสมโพธิกถา กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา,
๒๕๐๕.

ประกาศตั้งโรงเรียน จ.ศ. ๑๒๔๗. ใน ไพฑูริย์ มีกุล. (ผู้รวบรวม). เอกสารขึ้นต้นเกี่ยวกับการปฏิรูป
การปกครอง พ.ศ. ๒๔๒๘ - ๒๔๖๕ กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์, ๒๕๓๔.

ประกาศเพิ่มเติมว่าด้วยการเชื่อถือคำเล่าลือต่าง ๆ. ใน จดหมายเหตุสยามสมัย เล่ม ๒ แผ่น ๒๕ วัน
พุธ เดือน ๙ ขึ้นค่ำ ๑ ปีวอกจอกศก ๑๒๔๖ (พ.ศ. ๒๔๒๗).

ประกาศว่าด้วยการที่เชื่อถือคำเล่าลือต่าง ๆ. ใน จดหมายเหตุสยามสมัย เล่ม ๒ แผ่น ๒๓ วันพุธ
เดือน ๘ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีวอกจอกศก ๑๒๔๖ (พ.ศ. ๒๔๒๗).

ประกาศว่าด้วยแผนที่. ใน ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑ แผ่นที่ ๓๒ วันอาทิตย์ เดือน ๘ อุดรสาธ แรม
๗ ค่ำ ปีรกาสัปตศก ๑๒๔๗ (พ.ศ. ๒๔๒๘).

ประกาศว่าด้วยไม่ให้กักขังคนที่จะกลับบ้านเมืองของตนในฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง. ใน ราชกิจจานุเบกษา
เล่ม ๑๐ แผ่นที่ ๕๒ วันที่ ๒๕ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖).

- ประจักษ์ศิลปาคม, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง. ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๗๔ เรื่องกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมเสด็จไปจัดราชการ ณ หัวเมืองลาวพวน กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๐๒. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมมนวม ทองใหญ่ ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม วันที่ ๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๒).
- ประชากรจักรจักร (แหม่ม บุนนาค), พระยา. ว่าด้วยภาษาต่าง ๆ ในสยามประเทศ กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อการพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๘.
- ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์ กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนาการ, ๒๔๗๓ (พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมมารดา หม่อมราชวงศ์แสง ในรัชกาลที่ ๔ ณ เมรุวัดเบญจมบพิตร).
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๗ จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., ๒๕๐๒. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงสำลี ยมาภัย พงศ์พิพัฒน์ วันที่ ๒๙ เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๒).
- ประเทศสยาม. ใน วชิรญาณวิเสศ เล่ม ๒ แผ่นที่ ๒๔ วัน ๕ เดือน ๕ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีกุนยังเปนอัฐศก ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐).
- ประเทศสยาม. ใน วชิรญาณวิเสศ เล่ม ๒ แผ่นที่ ๒๕ วัน ๖ เดือน ๕ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีกุนยังเปนอัฐศก ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐).
- ปฤษฎางค์, พระวรวงษเธอ พระองค์เจ้า. ประมวลจดหมายของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ ราชทูตคนแรกของไทยประจำทวีปยุโรป. รวบรวมโดย ม.ล. มานิจ ชุมสาย. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักนายกรัฐมนตรี และโรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๓๔.
- ปฤษฎางค์, พระวรวงษเธอ พระองค์เจ้า. ประวัติย่อ นายพันเอกพิเศษ พระวรวงษเธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ แต่ประสูติ พ.ศ. ๒๓๙๒ ถึง ๒๔๗๒ เล่ม ๑. กรุงเทพฯ: มปท., ๒๔๗๒ (พิมพ์ในการบำเพ็ญพระกุศลเสิมพระชันษาศรป ๗๘ ฤาษาเข้า ๗๙ ในวันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๒).
- ผดุงแคว้นประจันต์ (จันทร์ อุดตรนคร), หลวง. "ลัทธิธรรมนิยมราษฎรภาคอีสาน." ใน ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ ภาค ๑ - ๒ กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔.
- แผ่นที่ ๓๑๕ เรื่องท้าวขันตีสวามิภักดิ์. ใน หนังสือ COURT ข้าราชการ เจ้านายช่วยกันแต่ง เล่ม ๑ กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ, ๒๕๓๙. (พิมพ์พระราชทานในงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี วันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๓๙).
- แผ่นที่ ๓๒๑ ท้าวขันตีกราบถวายบังคมลา พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์. ใน หนังสือ COURT ข้าราชการ เจ้านายช่วยกันแต่ง เล่ม ๑ กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ, ๒๕๓๙. (พิมพ์

พระราชทานในงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี วันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ.๒๕๓๙).

พงศาวดารญวน กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์นามวงกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๐๙.

พงศาวดารพวน. ใน พงศาวดารแห่งประเทศไทยลาว คือ หลวงพระบาง. เวียงจันทน์. เมืองพวน และ จำปาสัก ปรีวรรตโดย จารุวรรณ ธรรมวัตร. มหาสารคาม: สถาบันวิจัยศิลปะและวัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ม.ป.พ.

พงศาวดารเมืองเงินยางเชียงแสน. ใน ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๑ กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๑๖. (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลตรี เจ้าราชบุตร (วงศ์ตวัน ณ เชียงใหม่) วัดสวนดอก จังหวัดเชียงใหม่ วันที่ ๑๒ มกราคม พุทธศักราช ๒๕๑๖).

พงศาวดารเมืองแกลง. ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม ๖ (ภาคที่ ๒๒) พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๗.

พงศาวดารเมืองไล. ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๙ (เล่ม ๔ ภาคที่ ๗ - ๑๑) กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๗.

พงศาวดารเมืองหลวงพระบาง. ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๔ (ภาคที่ ๑๑) กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๗.

พงศาวดารเมืองหลวงพระบาง. ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๐ กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๗.

พงศาวดารเมืองหัวพันห้าทั้งหก. ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม ๖ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๗.

พงศาวดารย่อเมืองเวียงจันทน์. ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๔๔ (ภาคที่ ๗๐-๗๑). กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๒.

พงศาวดารล้านช้าง. ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒ (ภาค ๑ ตอนปลายและภาค ๒) กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๖.

พงศาวดารล้านช้าง. ใน ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม ๑ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๖.

พระบรมโลกยกนาถเจ้า. ใน จดหมายเหตุสยามไสยย เล่ม ๒ แผ่น ๒๓ วันพุธเดือน ๘ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีวอกชอศก ๑๒๔๖ (พ.ศ.๒๔๒๗).

พระราชกำหนดให้เลิกตำราทำนายนายผู้มีบุญ. ใน วชิรญาณวิเศษ เล่ม ๒ แผ่น ๔๗ วันอาทิตย์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีกุนนพศก ๑๒๔๙ (พ.ศ.๒๔๓๐).

พระราชบัญญัติอากรมะหรสพ ร.ศ.๑๑๑. ใน ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๐ แผ่นที่ ๖ วันที่ ๗ เมษายน ร.ศ.๑๑๒ (พ.ศ.๒๔๓๖).

พระราชพงษาวดารครั้งขบถศึกเวียงจันทน์. ใน ยุทธโกษา เล่ม ๑ แผ่นที่ ๑ วันพุธที่ ๒๑ กันยายน ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕).

พระราชสาส์นไปถึงโป๊ป. ใน จดหมายเหตุสยามสมัย เล่ม ๔ แผ่นที่ ๓๑ วันพุธ เดือน ๔ แรม ๕ ค่ำ ปีระกา สัปตศก ๑๒๔๗ (พ.ศ. ๒๔๒๘).

พวกฝรั่งเศส. ใน จดหมายเหตุสยามสมัย เล่ม ๑ แผ่น ๑๒ วันพุธ เดือน ๘ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมะแม เบญจศก ๑๒๔๕ (พ.ศ. ๒๔๒๖).

พัฒนาพงศ์ภักดี. (ทิม สุขยางค์), หลวง. นิราศหนองคาย กรุงเทพฯ: ม.ป.พ., ๒๔๙๘. (พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพรองอำมาตย์โท ขุนสันตดุมวิถึ (สวน สันตดุมวิถึ) วันที่ ๒๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๘).

พื้นขนบมรดกชาติราช กฎหมายธรรมศาสตร์ขนบมปีและศกไทยโบราณ ปรีวรรตและรวบรวมโดย พิชุร มลิวัดย์. กรุงเทพฯ: บพิธการพิมพ์, ๒๕๓๐.

พื้นเมืองเชียงแสน ปรีวรรตโดย สวัสดิ์ อ่องสกุล. กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พรินติ้ง, ๒๕๔๖.

โพธิวงศาจารย์ (อ้วน ตีสโล), พระ. "ภาคที่ ๑๘ ประวัติชนชาติไทย." ใน ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ เล่ม ๒ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศิลปบรรณาการ, ๒๕๑๕.

มธุระเปนพระเจ้าไม่ได้. ใน จดหมายเหตุสยามสมัย เล่ม ๒ แผ่น ๒๙ วันพุธเดือนหกขึ้น ๖ ค่ำ ปิวอก จกศก ๑๒๔๖ (พ.ศ. ๒๔๒๗).

มานิจ ชุมสาย. (บก.). เอกสารประวัติศาสตร์ไทยเรื่องไทยปราบฮ่อ (จากใต้ถุนสถานเอกอัครราชทูตไทย ณ กรุงปารีส) กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เฉลิมนิจ, ๒๕๒๒.

รัตนปัญญาเถระ, พระ. ชินกาลมาลีปกรณ์ แปลโดย ร.ต.ท. แสง มนวิฑูร. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๑๐. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์แด่นายกี นิมนานเหมินท์ วันที่ ๑๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๐).

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓ กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๒.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕.

ราชวราภกุล (เวก บุญยรัตพันธุ์, พระยา. จดหมายเหตุเจ้าพระยาภูธราภัยยกกองทัพไปปราบฮ่อ กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิพรธรรมนาการ, ๒๔๗๓ (พิมพ์เนื่องในงานปลงศพนายพันตรี พระชำนาญคุรุวิฑู (แย้ม ภมรมนตรี) และนางชำนาญคุรุวิฑู (แอนเนลี ภมรมนตรี) พ.ศ. ๒๔๗๓).

ราโชทัย (ม.ร.ว.กระต่าย), หม่อม. นิราศลอนดอนและจดหมายเหตุเรื่องราชทูตไทยไปประเทศอังกฤษ ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๗.

เรื่องปราบปรามพวกฮ่อ. ใน ยุทธโกษา เล่ม ๑ แผ่นที่ ๑๖ วันพุธที่ ๔ มกราคม ร.ศ.๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕).

เรื่องปราบปรามพวกฮ่อ. ใน ยุทธโกษา เล่ม ๑ แผ่นที่ ๑๗ วันพุธที่ ๑๑ มกราคม ร.ศ.๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕).

เรื่องปราบปรามพวกฮ่อ. ใน ยุทธโกษา เล่ม ๑ แผ่นที่ ๓๖ วันพุธที่ ๒๔ พฤษภาคม ร.ศ.๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖).

เรื่องปราบปรามพวกฮ่อ." ใน ยุทธโกษา เล่ม ๑ แผ่นที่ ๑๖ วันพุธที่ ๔ มกราคม ร.ศ.๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕).

เรื่องปราบปรามพวกฮ่อ." ใน ยุทธโกษา เล่ม ๑ แผ่นที่ ๒๐ วันพุธที่ ๑ กุมภาพันธ์ ร.ศ.๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕).

เรื่องปราบปรามพวกฮ่อ." ใน ยุทธโกษา เล่ม ๑ แผ่นที่ ๓๖ วันพุธที่ ๒๔ พฤษภาคม ร.ศ.๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖).

เรื่องปราบปรามพวกฮ่อ." ใน ยุทธโกษา เล่ม ๑ แผ่นที่ ๓๗ วันพุธที่ ๓๑ พฤษภาคม ร.ศ.๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖).

เรื่องปราบปรามพวกฮ่อ." ยุทธโกษา เล่ม ๑ แผ่นที่ ๑๗ วันพุธที่ ๑๑ มกราคม ร.ศ.๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕).

เรื่องเมืองชำได้. ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม ๖ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๗.

เรื่องเมืองชำเหนือ. ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม ๖ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๗.

เรื่องเมืองสบแอตเชียงค้อ. ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม ๖ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๗.

เรื่องเมืองไสย. ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม ๖ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๗.

เรื่องเมืองหัวเมือง. ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม ๖ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๗.

เรื่องราชวงศ์ปกรณัม พงศาวดารลานนาไทย. ใน ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม ๔ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๗.

ว่าด้วยพระเจ้า. ใน จดหมายเหตุสยามไสมย เล่ม ๒ แผ่น ๒๙ วันพุธเดือนหกขึ้น ๖ ค่ำ ปีมอกชกศก ๑๒๔๖ (พ.ศ.๒๔๒๗).

ว่าด้วยอาณาเขต ราษฎร เมืองหลวง ของประเทศที่เป็นเอกราชในโลกนี้. ใน ตรุโนวาท เล่ม ๑ เดือน ๘ แรม ๙ ค่ำ จ.ศ.๑๒๓๖ (พ.ศ. ๒๔๑๗).

วิชาควอดล (James Fitzroy McCarthy), พระ. บันทึกการสำรวจและบุกเบิกในแดนสยาม แปลโดย นาวาอากาศโทหญิง สุมาลี วีระวงศ์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรมแผนที่ทหาร, ๒๕๓๓.

สุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต), เจ้าพระยา. "ว่าด้วยชาวป่าชาติต่าง ๆ." ใน ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ เล่ม ๑ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศิลปบรรณาการ, ๒๕๑๕.

- สุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต), เจ้าพระยา. ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม ๑
กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔.
- สุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต), เจ้าพระยา. ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม ๒
กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔.
- สุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต), เจ้าพระยา. ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม ๓
กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔.
- สุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต), เจ้าพระยา. ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม ๔
กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕.
- หนังสือสัญญาระหว่างพระเจ้ากรุงสยามกับพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสว่าด้วยเมืองหลวงพระบาง ทำ ณ
กรุงเทพฯ วันที่ ๗ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๘๖. ใน กรมสนธิสัญญาและกฎหมาย กระทรวง
การต่างประเทศ. หนังสือชุดประมวลสนธิสัญญา เล่ม ๒ พ.ศ. ๒๔๑๓ - ๒๔๖๒ กรุงเทพฯ:
คณะกรรมการรวบรวมและจัดพิมพ์หนังสือชุดประมวลสนธิสัญญา กระทรวงการ
ต่างประเทศ, ๒๕๑๒.
- อมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม คนเจง), หม่อม. "ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์." ใน ประชุมพงศาวดาร
เล่ม ๔๓ กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๒.
- อมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม คนเจง), หม่อม. "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน." ใน ประชุม
พงศาวดาร เล่ม ๓ กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๖.
- อำมาตยาธิบดี (หรั่ง ศรีเพ็ญ), พระยามหา. "ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์ฉบับพระยามหาอำ
มาตยาธิบดี." ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๔๓ (ภาคที่ ๖๙-๗๐) กรุงเทพฯ: องค์การค้าของ
คุรุสภา, ๒๕๑๒.
- เอเจียน แอมอนิเย (Etienne Aymonier). บันทึกการเดินทางในลาว ภาคสอง พ.ศ. ๒๔๔๐ (Voyage
dans le Laos Tome Deuxieme 1897). แปลโดย ทองสมุทร โดเร และสมหมาย เปรม
จิตต์. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๑.
- เอเจียน แอมอนิเย. (Etienne Aymonier). บันทึกการเดินทางในลาว ภาคหนึ่ง พ.ศ. ๒๔๓๔
(Voyage dans le Laos Tom Premier 1895). แปลโดย ทองสมุทร โดเร และสมหมาย
เปรมจิตต์. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๙.
- เซอร์เบิร์ต วาริงตัน สมิธ. บันทึกการเดินทางสู่น้ำโขงตอนบนของประเทศสยาม แปลโดย
พรพรรณ ทองตัน. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๙.
- เซอร์เบิร์ต วาริงตัน สมิธ. ห้าปีในสยาม เล่ม ๑ (จากพ.ศ. ๒๔๓๔ - ๒๔๓๙) แปลโดย เสาวลักษณ์
กีชานนท์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๔.

เอกสารชั้นรอง หนังสือภาษาไทย

- กนกศักดิ์ แก้วเทพ. บทวิเคราะห์สหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย: เศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยชาวนายุคใหม่ กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๐.
- กฤษณะ ไทวปายณะ วุฒิส. มหากาพย์ แปลโดย ร.อ.หลวงบรรบรรณรักษ์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๔.
- แกรนท์ อีแวนส์ (Grant Evans). ประวัติศาสตร์สังเขปประเทศลาว ประเทศกลางแผ่นดินใหญ่เอเชียอาคเนย์ แปลโดย ดุษฎี เฮย์มอนด์. เชียงใหม่: สำนักพิมพ์ซิลค์เวอร์ม, ๒๕๔๙.
- โกรส์ลีย์. (Bernard-Philippe Groslier). นี้เสียมุก (Syam Kuk). แปลโดย กุลพัทธ์ มานิตยกุล. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๕.
- ไกรฤกษ์ นานา. ประวัติศาสตร์นอกพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ พระพุทธเจ้าหลวงในโลกตะวันตก กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๖.
- ขจร สุขพานิช. ข้อมูลประวัติศาสตร์: สมัยบางกอก กรุงเทพฯ: องค์การคำครุสภา, ๒๕๓๑.
- คำ จำปาแก้วมณี และคณะ, มหา. ประวัติศาสตร์ลาว แปลโดย สุวิทย์ อธิศาสตร์. ขอนแก่น: ภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๓๙.
- จอห์น แบสทิน (John Bastin) และแฮร์รี่ เจ. เบนดา (Harry J. Benda). ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้สมัยใหม่: ลัทธิอาณานิคม ลัทธิชาตินิยม และการสลายตัวของลัทธิอาณานิคม (A History of Modern Southeast Asia: Colonialism, Nationalism and Decolonization). แปลโดย ชื่นจิตต์ อำไพพรรณ และภรณ์ กาญจนฐิติ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ร่วมกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๙.
- จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕.
- จามะรี เชียงทอง และคณะ (บก.). แนวคิดพื้นฐานทางสังคมและวัฒนธรรม เชียงใหม่: ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๘.
- จารุบุตร เรื่องสุวรรณ. ของดีอีสาน กรุงเทพฯ: ม.ป.พ., ๒๕๔๙ (อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ นางอรนุช เรื่องสุวรรณ วันที่ ๒๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๔๙).

- จารุวรรณ ธรรมวัตร. ตำนานและพงศาวดารพวน: อุดมการณ์สมานฉันท์ระหว่างเผ่าพันธุ์
มหาสารคาม: อาศรมวิจัย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัย
มหาสารคาม, ๒๕๔๐.
- จารุวรรณ ธรรมวัตร. โลกทัศน์ทางการเมืองจากวรรณกรรมอีสาน กรุงเทพฯ: แสงรุ่งการพิมพ์,
๒๕๒๓.
- จิตร ภูมิศักดิ์. ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ
ฉบับสมบูรณ์เพิ่มเติม ข้อเท็จจริงว่าด้วยชนชาติขอม กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม,
๒๕๔๐.
- จิตร ภูมิศักดิ์. สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไม้งาม,
๒๕๒๖.
- จิตร ภูมิศักดิ์. โครงการแข่งน้ำและข้อคิดใหม่ในประวัติศาสตร์ไทยลุ่มน้ำเจ้าพระยา กรุงเทพฯ:
สำนักพิมพ์ดวงกมล, ๒๕๒๔.
- จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. วิกฤติกาลสยาม ร.ศ. ๑๑๒ กรุงเทพฯ: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการ
ฝึกหัดครู, ๒๕๑๙.
- เจีย แยนจง. "คนไท" ไม่ใช่ "คนไทย" แต่เป็นเครือญาติชาติภาษา: รวมความรู้ "ไทยศึกษา" ของ
"ศาสตราจารย์สองแผ่นดิน" กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๘.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ. เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์ไทย กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์,
๒๕๒๔.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา. วัฒนธรรมหมู่บ้าน กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์,
๒๕๓๗.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. บ้านกับเมือง กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, ๒๕๒๙.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, ๒๕๒๗.
- ชนิดา ตั้งถาวรสิริกุล. สื่อสัญลักษณ์ผ้าลาวเวียงจันทน์ กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๑.
- ชลธิรา สัตยาวัดณา. ลิ้มเมืองน่าน กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๐.
- ชลธิรา สัตยาวัดณา. สืบสานประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมไปเยว่: การศึกษาเชิงมานุษยวิทยา
กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, ๒๕๔๔.
- ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓: ด้านสังคม กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศิลป
บรรณาคาร, ๒๕๔๕.
- ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓: ด้านเศรษฐกิจ กรุงเทพฯ: มูลนิธิ
โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๒.

- ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัตติยา กรรณสูต. (บก.). เอกสารการเมืองการปกครอง (พ.ศ.๒๕๑๗-๒๕๗๗) กรุงเทพฯ: สถาบันสยามศึกษา สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๓๒.
- ชา อวม, ไผ่ เสง และโสม อิม. ประวัติศาสตร์กัมพูชาแบบเรียนของเขมรที่เกี่ยวข้องกับไทยโดยนักประวัติศาสตร์เขมร แปลโดย ศานติ ภักดีคำ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๕๖.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. รายงานวิจัยเรื่องวิวัฒนาการของสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ เอกสารวิจัยของคณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, วันที่ ๓๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๔.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. วาทกรรมการพัฒนา: อำนาจ ความรู้ ความจริง เอกลักษณ์ และความเป็นอื่น กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วิภาษา, ๒๕๕๓.
- ณัฐนันท์ สอนพรินทร์. เปนด์งฝรั่งตะวันตก กรุงเทพฯ: rePenthouse, ๒๕๕๑.
- ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม และบรรเจิด อินทุจันทร์ยง. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม (ผู้ถวายชีวิตรักษาแผ่นดินอีสาน) กรุงเทพฯ: วัชรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๓.
- ดวงเดือน บุญยาวง และโอทอง คำอินชู. แนวคิดและชีวิตคลอง ท้าวฮุ่ง ท้าวเจ็อง แปลโดย ชาย โพธิ์สีดา และสมชาย นิลอาธิ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๐.
- ดาร์รัตน์ เมตตาริกานนท์. ประวัติศาสตร์ลาวหลายมิติ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๕๘.
- ดำรง ทายานิน. เกิดเป็นกัมมู: ชีวิตและหมู่บ้าน (Being Kammu: my village, my life). แปลโดย ปรานี วงษ์เทศ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๕๘.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา และ ราชเสนา, พระยา. เทศาภิบาล กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๕๕.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา และนริศรานุกิตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. สารสินสมเด็จ เล่ม ๔ กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา และนริศรานุกิตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. สารสินสมเด็จ ภาค ๑ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๙๙.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา และนริศรานุกิตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. สารสินสมเด็จ ภาค ๒ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๙๙.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๑๔. (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระเทพคุณาธาร(ผล ชินปุตโต) ณ ฌาปนสถานวัดพระพิเรนทร์ วันที่ ๒๑ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๑๔).
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ความทรงจำ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เสริมวิทย์บรรณาการ, ๒๕๑๘.

- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. ตำนานทหารกรมขนาดเล็ก กรุงเทพฯ: ม.ป.พ., ๒๔๙๖.
(พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พลเอกพระวรวงศ์เธอกรมหมื่นอดิศรอุดมศักดิ์ วันที่ ๑๔ มิถุนายน พ.ศ.๒๔๙๖).
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๕.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๕ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. เรื่องประดิษฐ์ฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๐๓. (อนุสรณ์งานพระเมรุพระศพสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๖ เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๓).
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. เรื่องพระร่วง กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๐๙. (อนุสรณ์งานฌาปนกิจศพนางวิภาพร ภูมิจิตร ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร วันที่ ๒๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๙).
- เดวิด แชนเลอร์ (David Chandler). ประวัติศาสตร์กัมพูชา (A History of Cambodia). แปลโดย พรรณงาม เก้าธรรมสาร และคณะ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๓.
- ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม ๑ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๔.
- ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม ๒ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๕.
- ด้วน ลีเซิง และอุษณีย์ ธงไชย. ประวัติศาสตร์ล้านนาไทยสมัยราชวงศ์มังรายจากเอกสารจีน เชียงใหม่: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๑.
- เดช บุนนาค. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศสยาม พ.ศ. 2435-2458: กระทรวงมหาดไทยสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ แปลโดย ภรณ์ กาญจนันธุ์ศิริ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๔.
- เดช บุนนาค. ขบถ ร.ศ.121 กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๔.
- เต็ม วิภาคย์พจนกิจ. ประวัติศาสตร์ลาว กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๐.
- เต็ม สิงห์รัฐดี. ฝั่งขวาแม่น้ำโขง กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๔๙๙.
- ถนอม อานามวัฒน์. ความสัมพันธ์ระหว่างไทย เขมร และญวนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๖.

- แดงขาวและวัฒนธรรม สปป.ลาว,กระทรวง. ประวัติศาสตร์ลาว (เด็กดำบรรพ์ – ปัจจุบัน) แปลโดย
ทรงคุณ จันทจร. มหาสารคาม: สถาบันวิจัยศิลปะและวัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัย
มหาสารคาม, ๒๕๕๑.
- ทวีป วรดิลก. ประวัติศาสตร์จีน กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๓๘.
- ทองพลู ศรีจักร. พระราชธรรมนิยมล้านช้าง นครพนม: ม.ป.พ., ๒๕๗๙. (พิมพ์ในโอกาสปลงศพ
อุบาสิกาเวียง ศรีจักร ในปีพ.ศ. ๒๕๗๙).
- ทักษ์ เฉลิมเตียรณ. การเมืองระบบพ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ แปลโดย พรรณี จัตรพลรักษ์ ม.
ร.ว.ประกายทอง สิริสุข และธำรงค์ดี เพชรเลิศอนันต์. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำรา
สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๘.
- ทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ กรุงเทพฯ:
องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔.
- ทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ กรุงเทพฯ:
องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔.
- ทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ:
สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๖.
- ทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๔ กรุงเทพฯ:
สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, ๒๕๔๗.
- ทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), เจ้าพระยา. หนังสือแสดงกิจจานุกิจ กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา,
๒๕๑๔.
- ธงชัย วินิจจะกุล. ข้ามให้พ้นประชาธิปไตยแบบหลัง ๑๔ ตุลา กรุงเทพฯ: มูลนิธิ ๑๔ ตุลา, ๒๕๔๘
(ปาฐกถา ๑๔ ตุลา ประจำปี ๒๕๔๘ ณ อนุสรณ์สถาน ๑๔ ตุลา วันศุกร์ที่ ๑๔ ตุลาคม
พ.ศ.๒๕๔๘).
- ธนาคม. (นามปากกา). ขบถคนอีสาน กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไพลินสีน้ำเงิน, ๒๕๔๒.
- ธวัช ปุณโณทก. พื้นเวียง: การศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมอีสาน กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดี
ศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๓.
- ธันวา ใจเที่ยง. สังคมอุดมทิพย์ สังคมอุดมธรรม และการต่อสู้เพื่อความไผ่ผืนของชาวนาอีสานลุ่มน้ำ
โขง: เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ ระหว่างวันที่ ๔ - ๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๖
ณ โรงแรมพรมริเออร์วิว จังหวัดนครพนม ประเทศไทย และเมืองมหาชัย แขวงคำม่วน
สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว กรุงเทพฯ: ศูนย์ศึกษาเศรษฐศาสตร์การเมือง
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

- ธัมมทัตโตภิกขุ และพ.ณ. ประมวลมารค. ตำนานต้นผีไทย พุทธันดรที่ ๑ ถึงพระโคตมพุทธเจ้า
เชียงใหม่: สำนักพิมพ์ตรีสิวิน, ๒๕๓๓.
- ธิดา สาระยา. ตำนานและตำนานประวัติศาสตร์กับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น กรุงเทพฯ:
สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๒๕.
- ธิดา สาระยา. ประวัติศาสตร์ชาวสยาม กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อัมรินทร์, ๒๕๔๔.
- นภาพร อติวานิชยพงศ์. พัฒนาการความคิดเศรษฐกิจการเมืองไทย ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๗๕-ปัจจุบัน
กรุงเทพฯ: กลุ่มเศรษฐกิจการเมือง สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
๒๕๓๑.
- นาฏวิภา ชลิตานนท์. ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และ
มนุษยศาสตร์และสำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๔.
- นิธิ เขียวศรีวงศ์ และอาคม พัทธินะ. ศรีรามเทพนคร: รวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยา
ตอนต้น กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕.
- นิธิ เขียวศรีวงศ์. การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๒๙.
- นิธิ เขียวศรีวงศ์. การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๙.
- นิธิ เขียวศรีวงศ์. ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดี
ศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๓.
- นิธิ เขียวศรีวงศ์. ปากไก่อและใบเรือ: รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้น
รัตนโกสินทร์ กรุงเทพฯ: อัมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๗.
- นิวัฒน์ พ.ศรีสุวรรณนท์. ประวัติศาสตร์ไทยลาว-อีสาน อุดรธานี: ม.ป.ป., ๒๕๑๒.
- บังอร ปิยะพันธุ์. ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์ กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) และ
มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๑.
- บุญช่วย ศรีสวัสดิ์. ๓๐ ชาติในเชียงราย กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๗.
- บุญช่วย ศรีสวัสดิ์. ชาวเขาในไทย กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕.
- บุญช่วย ศรีสวัสดิ์. ไทยสิบสองปันนา เล่ม ๑ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๗.
- บุญช่วย ศรีสวัสดิ์. ไทยสิบสองปันนา เล่ม ๒ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๗.
- บุญช่วย ศรีสวัสดิ์. ราชอาณาจักรลาว กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๗.
- บุญยงค์ เกศเทศ. วัฒนธรรมเผ่าพันธุ์มนุษย์ อุบลราชธานี: ยงสวัสดิ์การพิมพ์, ๒๕๓๖.
- เบน แอนเดอร์สัน. ชุมชนจิตกรรม: บทสะท้อนว่าด้วยกำเนิดและการแพร่ขยายของชาตินิยม
(Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism).
บรรณาธิการแปลโดย ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์
และมนุษยศาสตร์, ๒๕๕๒.

- ปรมิษฐ์ จารูว. ความขัดแย้งและการประนีประนอมในตำนานปรัมปราไทย กรุงเทพฯ: โครงการ
เผยแพร่งานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๙.
- ประกาศกิจกรจักร (แซม บุนนาค), พระยา. เรื่องประวัติศาสตร์ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศิลปบรรณา
การ, ๒๕๐๘.
- ประกาศกิจกรจักร, พระยา. พงศาวดารโยนก กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๖.
- ประทีป ชุมพล. พื้นเวียง: วรรณกรรมแห่งการกบฏ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อดีต, ๒๕๒๕.
- ประมวญวิชาพล, พระยา. พงศาวดารเมืองล้านช้าง พระนคร: โรงเรียนช่างพิมพ์ วัดสังเวช, ๒๔๘๒.
- ปราณี วงษ์เทศ. สังคมและวัฒนธรรมในอุษาคเนย์ กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๓๓.
- ปรีดา เฉลิมเผ่า กอนันต์กุล. (บก.). เผยร่าง - พรางกาย: ทดลองมองร่างภายในศาสนา ปรัชญา
การเมือง ประวัติศาสตร์ ศิลปะ และมานุษยวิทยา กรุงเทพฯ: คณะสังคมวิทยาและ
มานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และโครงการจัดพิมพ์คปไฟ, ๒๕๔๑.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์. เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ เชียงใหม่: สำนักพิมพ์
ตรีสิน, ๒๕๓๙.
- ไผท ภูธา. (บก.). ตำนานร้อยปีกบฏผู้มีบุญ อุบลราชธานี: เครือข่ายลุ่มน้ำอุบลราชธานี, ๒๕๔๒.
- พรวณี บัวเล็ก. "สยาม" ในกระแสธารแห่งการเปลี่ยนแปลง: ประวัติศาสตร์ไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕
กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๔๑.
- พีรพล สงฆ์. กรณีพิพาทไทย - ฝรั่งเศส ร.ศ. ๑๑๒ ตามหลักฐานฝรั่งเศส กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติ
ชน, ๒๕๔๕.
- เพ็ญศรี ดึก และนารี สาริกะภูติ. ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของชาวลาวเวียงและลาวพวนในอำเภอ
พนมสารคามและอำเภอสนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา กรุงเทพฯ: โครงการไทยศึกษา
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๙.
- เพ็ญศรี ดึก. การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย (ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ ถึงสิ้นสมัย
รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม) กรุงเทพฯ: เจ้าพระยาการพิมพ์, ๒๕๒๗.
- เพ็ญศรี ดึก. ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทย (สยาม) กับประเทศฝรั่งเศสในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙
ตามเอกสารของกระทรวงต่างประเทศ กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๓๙.
- แพทริก ทัก (Patrick Tuck). หมาป่า (ฝรั่งเศส) กับลูกแกะ (สยาม): ภัยคุกคามของฝรั่งเศสต่อความ
เป็นเอกราชของสยามปี ค.ศ. 1858-1907 แปลโดย พ.อ.กฤษฏา สุนทรานินทร์ และ
คณะ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรมแผนที่ทหาร, ๒๕๔๒.
- ไพฑูริย์ มีกุล. การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน พ.ศ. ๒๔๓๖ - ๒๔๕๓ กรุงเทพฯ: กรมการ
ฝึกหัดครู, ๒๕๑๗.
- ภัททิยา ยิมเรวัต. ประวัติศาสตร์สิบสองจุไทย กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, ๒๕๔๔.

- ยศ สันตสมบัติ. มนุษย์กับวัฒนธรรม กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๐.
- ยอร์ช เซเดส์. ชนชาติต่าง ๆ ในแหลมอินโดจีน แปลโดย ปัญญา บริสุทธิ์. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๕.
- ยอร์ช เซเดส์. เมืองพระนคร นครวัด นครธม. (Angkor: An introduction). แปลโดย ปรานี วงษ์เทศ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๖.
- ยัง มีอดแต่ง. ประวัติของมั่ง (แม่) กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๐.
- ยุกติ มุกดาวิจิตร. อ่าน "วัฒนธรรมชุมชน": วาทศิลป์และการเมืองของชาติพันธุ์แนววัฒนธรรมชุมชน กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ฟ้าเดียวกัน, ๒๕๔๘.
- โยชิยุกิ มาซูฮารา. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของราชอาณาจักรลาวล้านช้างสมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๗: จาก "รัฐการค้าภายในภาคพื้นทวีป" ไปสู่ "รัฐกึ่งเมืองท่า" กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๖.
- รณี เลิศเลื่อมใส. ฟ้า - ขวัญ - เมือง จักรวาลทัศน์ดั้งเดิมของไทย: ศึกษาจากคัมภีร์โบราณไทอาหม กรุงเทพฯ: โครงการวิทยุทัศน์และสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), ๒๕๔๔.
- ลูเซียน เอ็ม. แฮงส์. (Lucien M. Hanks). ข้าวกับมนุษย์: นิเวศวิทยาทางการเกษตรในเอเชียอาคเนย์ (Rice and Man: Agricultural Ecology in Southeast Asia). แปลโดย นฤจร อธิธิจักระจรัส. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๗.
- วงศาทิราชสนิท, กรมหลวง. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๖).
- วงศาทิราชสนิท, กรมหลวง. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๖).
- วชิรญาณวโรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. ประมวลพระนิพนธ์: ประวัติศาสตร์-โบราณคดี กรุงเทพฯ: ศิวพรการพิมพ์, ๒๕๑๔. (จัดพิมพ์เนื่องในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ ๕๐ ปี แต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรส วันที่ ๑-๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๑๔).
- วชิรญาณวโรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. พุทธประวัติ เล่ม ๑ กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓.
- วชิรญาณวโรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. พุทธประวัติ เล่ม ๒ กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓.
- วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา. แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ แปลโดย นิจ ทองโสภิต. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๔.
- วิจิตรวาทการ, หลวง. งานค้นคว้าเรื่องชนชาติไทย กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์บุ๊ค, ๒๕๔๘.

- วิจิตรวาทการ, หลวง. ประวัติศาสตร์สากล เล่ม ๓ กรุงเทพฯ: เสริมวิทย์บรรณาการ, ๒๕๑๔.
- วิจิตรวาทการ, หลวง. ประวัติศาสตร์สากล เล่ม ๕ กรุงเทพฯ: เสริมวิทย์บรรณาการ, ๒๕๑๔.
- วิจิตรวาทการ, หลวง. ปราชญ์และคำบรรยาย เล่ม ๒ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์บุ๊ค, ๒๕๔๖.
- วิชัย เสวะมาตย์. การเลิกทาสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรุงเทพฯ: สำนักวิจัย สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, ๒๕๐๙.
- วิมลพรรณ ปัตถวิชัย. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เล่ม ๑ กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพ, ๒๕๔๗.
- วิมลพรรณ ปัตถวิชัย. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เล่ม ๒ กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพ, ๒๕๔๗.
- วิลเลียม เคลาสเนอร์. "พุทธศาสนาตามแบบชาวบ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ." ใน สุเทพ สุนทรภัสส์ (บก.). สังคมวิทยาของหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กรุงเทพฯ: แผนกวิชา สังคม คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๑.
- วิลเลียม แอล บรัดเลย์. สยามแต่ปางก่อน ๓๕ ปีในบางกอกของหมอบรัดเลย์ (Siam Then: The Foreign Colony in Bangkok Before and After Anna). แปลโดย ศรีเทพ กุสุมา ณ ออยุธยา และศรีลักษณ์ ส่งาเมือง. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๗.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. แอ่งอารยธรรมอีสาน: แฉหลักฐานโบราณคดีพลิกโฉมหน้าประวัติศาสตร์ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๐.
- ศึกษานิกร กีฬาและธรรมการ สปป. ลาว, กระทรวง. ประวัติศาสตร์ฉบับกระทรวงศึกษานิกรฯ ลาว แปลโดย สมชาย นิลอาธิ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕.
- ศุภชัย สิงห์ยะบุศย์ และคณะ. โครงการสารคดีลาวตอนล่าง "สะพานนะเขต สาละวัน เขกอง จำปา ลัก อัดตะปือ: หน้าแขวงลาวตอนล่าง" กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, ม.ป.ป.
- ส. ธรรมยศ (นามปากกาของนายแสน ธรรมยศ). พระเจ้ากรุงสยาม แคลิฟอเนียร์: ศูนย์ความรู้ไทย-สหรัฐอเมริกา, ๒๕๒๒.
- สงวน รอดบุญ. พุทธศิลป์ลาว กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๖.
- สมเกียรติ วันทะนะ. บทความประกอบการสัมมนาถึงศตวรรษมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์: ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยสมัยใหม่(พ.ศ.๒๔๗๗-๒๕๒๗) กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๗.
- สมบัติ จันทรวงศ์. ภาษาทางการเมือง: พัฒนาการของแนวอธิบายการเมืองและศัพท์การเมืองในงานเขียนประเภทสารคดีทางการเมืองของไทย พ.ศ.๒๔๗๕ - ๒๕๒๕ กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๓.

- สมบุรณ์ สุขสำราญ. พุทธศาสนากับความชอบธรรมทางการเมือง: กรณีเปรียบเทียบประเทศไทย ลาว และกัมพูชา กรุงเทพฯ: ฝ่ายวิจัย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๓.
- สร้อยสวัสดิ์ อ่องสกุล. ประวัติศาสตร์ล้านนา เชียงใหม่: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๙.
- สาครชิตอนันท์ สหาย. (Sachidanand Sahai). ๖.๕ เสด็จอินเดียนเดีย (India in 1872: As Seen by the Siamese). แปลโดย กัญจิกา ศรีอุดม. กรุงเทพฯ: มุลนิธิโดยต้าประเทศไทยและมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๖.
- สารสิน วีระผล. จิ้มก้องและกำไร: การค้าไทย-จีน ๑๖๕๕/๑๖๕๖-๑๘๕๓ (Tribute and Profit: Sino-Siamese Trade, 1652-1853). กรุงเทพฯ: มุลนิธิโดยต้าประเทศไทยและมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๘.
- สิทธิ ศรีสยาม. (จิตร ภูมิศักดิ์). นิราศหนองคาย วรรณคดีที่ถูกสั่งเผา (ผนวก นิราศหนองคาย ของ หลวงพัฒนาพงศ์ภักดี) กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สองสยาม, ๒๕๓๓.
- สิลา วีระวงส์, มหา. พงศาวดารลาว แปลโดย ทองสืบ ศุภะมารีค. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, ๒๕๒๘.
- สิลา วีระวงส์, มหา. ประวัติศาสตร์ลาว แปลโดย สมหมาย เปรมจิตต์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๐.
- สีบแสง พรหมบุญ. ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างไทยกับจีน แปลโดย กาญจณี ละอองศรี. กรุงเทพฯ: มุลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๕.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ และทวีศักดิ์ โยเมือง. พญาคันคากหรือคางคกยกรบ: ตำนานบั้งไฟพญานาค: คำบอกเล่าชาวบ้านสองฝั่งโขงเมื่อ ๓.๐๐๐ ปีมาแล้ว กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๗.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. เจ๊กปนลาว กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม, ๒๕๓๐.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. เบิ่งสังคมและวัฒนธรรมอีสาน กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๓.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ (บก). ท้าวฮุ่ง ท้าวเจือง วีรบุรุษสองฝั่งโขง กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๘.
- สุด จอนเจดสิน. ประวัติศาสตร์เวียดนามตั้งแต่สมัยอาณาจักรมฝรังเศสถึงปัจจุบัน กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔.
- สุเทพ สุนทรนาถ. ชาติพันธุ์สัมพันธ์: แนวคิดพื้นฐานทางมานุษยวิทยาในการศึกษาอัตลักษณ์กลุ่มชาติพันธุ์ ประชาชาติ และการจัดองค์กรความสัมพันธ์ทางชาติพันธุ์ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๔๘.
- สุเทพ สุนทรนาถ. มานุษยวิทยากับประวัติศาสตร์: รวมความเรียงว่าด้วยการประยุกต์ใช้แนวความคิดและทฤษฎีทางมานุษยวิทยาในการศึกษาข้อมูลทางประวัติศาสตร์ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๔๐.

- สุนทรী อาสะไวย์. จากอุดมการพระศรีอารียถึงขบถผู้มีบุญภาคอีสาน กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๕.
- สุนทร ชุตินทรานนท์. บุเรงนองกะยอติณรธา: กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พรินต์ติ้ง, ๒๕๓๘.
- สุนทร ชุตินทรานนท์. พม่ารบไทย: ว่าด้วยการสงครามระหว่างไทยกับพม่า กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๗.
- สมิตร ปิติพัฒน์. งานบุญปีใหม่เมืองหลวงพระบาง กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๔.
- สุชัย ศิริไกร. การพัฒนาเศรษฐกิจและการเมืองลาว กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คบไฟ, ๒๕๔๘.
- สุศักดิ์ ศรีสำอาง. ลำดับกษัตริย์ลาว กรุงเทพฯ: สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.
- สุลักษณ์ ศิวรักษ์. เรื่องสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพตามทัศนะ ส. ศิวรักษ์ กรุงเทพฯ: มูลนิธิเสรีบูรโกเศศ - นาคะประทีป, ๒๕๒๕.
- สุวิทย์ อธิศาสตร์. ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ.๑๑๒ - ๑๒๖: การเสียดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขง กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๓.
- สุวิทย์ อธิศาสตร์. ประวัติศาสตร์ลาว 1779-1975 กรุงเทพฯ: โครงการวิจัยประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมชนชาติไท สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), ๒๕๔๑.
- สุวิทย์ อธิศาสตร์. เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงธนบุรีถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ ขอนแก่น: ภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๔๘.
- สุวิไล เปรมศรีรัตน์. พจนานุกรมไทย-ขมุ-อังกฤษ กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อการพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๖.
- สุวิไล เปรมศรีรัตน์. สารานุกรมกลุ่มชาติพันธุ์: ขมุ กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๑.
- เสรีบูรโกเศศ. เรื่องของชาติไทย กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศิลปบรรณาคาร, ๒๕๑๕.
- เสรีบูรโกเศศ. เล่าเรื่องในไตรภูมิ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๔๔.
- เหนียนคักเวียน. เวียดนาม: ประวัติศาสตร์ฉบับพิสดาร (Vietnam: A long History). แปลโดย เพ็ชร์สมิตร และเหนียนจืง. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๕.
- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ ถึงพุทธศักราช ๒๔๗๕ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

- อรัญญ์ พรหมชมภู. (อุดม สีสุวรรณ). เส้นทางสังคมไทย กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อักษร, ๒๕๒๒.
- อริยานุวัตร เขมจารีเถระ, พระ. ประวัติศาสตร์ข้า- ขอม ลุ่มแม่น้ำของ - โขง มหาสารคาม: อภิชาติ การพิมพ์, ๒๕๓๓.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. ความคิดทางประวัติศาสตร์และศาสตร์ของวิจิตร: รวบรวมบทความทาง ประวัติศาสตร์เพื่อเป็นเกียรติแด่ศาสตราจารย์ ดร. นิธิ เอียวศรีวงศ์ ในวาระอายุครบ ๖๐ ปี กรุงเทพฯ: อัมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๔๓.
- อาร์. เจ. มินนีย์. (R. J. Minney). ตัวจึงตายเพราะได้เมียฝรั่ง. (Fanny and the Regent of Siam). แปลโดย จุมพนต์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๔.
- อริค อาร์ วูลฟ์. สังคมชาวนา แปลโดย สุเทพ สุนทรภัสส์. เชียงใหม่: ศูนย์หนังสือ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๒๗.
- อุทัย เทพสิทธิ์. ความเป็นมาของไทย- ลาว กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สาส์นสวรรค์, ๒๕๐๙.
- อุ๋คำ พมวงสา. ประวัติศาสตร์ลาว แปลโดย ชอบ ดีสวนโคก. ขอนแก่น: ภาควิชาประวัติศาสตร์และ โบราณคดี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๓๙.
- เอเดเวิร์ด กอนเซ. พุทธศาสนา: สาระและพัฒนาการ แปลโดย นิธิ เอียวศรีวงศ์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภา, ๒๕๑๔ (พิมพ์เนื่องในงานฉาปนกิจศพ นางทองดี เอียวศรีวงศ์ พ.ศ. ๒๕๑๔).
- เอนก นาวิกมูล. เพลงนอกศตวรรษ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๕๐.
- แอนโทนี ไรด์ (Anthony Reid). เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในยุคการค้า ค.ศ. 1450 – 1680 เล่ม ๒ การ ขยายตัวและวิกฤติการณ์. (Southeast Asia in the Age of Commerce Volume Two: Expansion and Crisis). แปลโดย พงษ์ศรี เลขะวัฒน์. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุน สนับสนุนการวิจัย (สกว.), ๒๕๔๓.
- ฮันส์ เพนธ์ และแอนดรู ฟอร์ดบส์. ประวัติศาสตร์ล้านนาฉบับย่อ เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์ม, ๒๕๔๗.

บทความในหนังสือและวารสาร

- กรรณิการ์ สาตรปรุง. "การเสด็จประพาส (สิงคโปร์) เบตาเวีย และเสมารัง ในปี ๑๘๗๑ และการ พิสูจน์ "ตัวตน" ของสยามในฐานะของรัฐเอกราช." ใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และอรอนงค์ ทิพย์พิมล (บก.). รัชกาลที่ ๕ : สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป: เอกสารสรุปการสัมมนา วิชาการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสที่วันพระบรม

- ราชสมภพครบ ๑๕๐ ปี (พ.ศ.๒๓๙๖-๒๕๔๖) กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย และ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๗.
- กอบแก้ว สุวรรณทัต – เพียร. “การศึกษาประวัติศาสตร์ของสกุลดำรงราชานุภาพ.” ใน สุชาติ สวัสดิ์ศรี และชาลวาทิต เกษตรศิริ (บก.). ประวัติศาสตร์และนักประวัติศาสตร์ไทย กรุงเทพฯ: กองบรรณาธิการสังคมศาสตร์ปริทัศน์, ๒๕๑๙.
- กิติรัตน สีนันต์. “พระสงฆ์อีสานเข้ากรุงเทพฯ สมัยแรก ๆ.” ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๙ (กรกฎาคม ๒๕๓๔).
- กำเกื่อง (Cam Cuong). “คำกลอนสดุดีวีรกรรมเรื่องเจืองฮานและวิถีชีวิตทางวัฒนธรรมของชนเผ่าไทในเวียดนามในอดีตและในปัจจุบัน.” แปลโดย เหยียน จี ธง. ใน นาริสา เดชสุภา. (บก.). ตำนานเกี่ยวกับท้าวฮุ่งท้าวเจือง: มิติทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา และสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๔๑.
- กำพล จำปาพันธ์. ““ซ่า” กับ “ความเป็นลาว” : ความหมายและความเป็นมาของ “ลาวเทิง” ในประวัติศาสตร์ไทยและลาว จากยุคอาณานิคมถึงรัฐประชาชาติ.” เอกสารประกอบการสัมมนา ม.อบ.วิจัยครั้งที่ ๓ จัดโดยมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ระหว่างวันที่ ๒๘ - ๒๙ กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๕๒.
- กำพล จำปาพันธ์. “กบฏฆ่าในเอกสารพื้นเมืองไท-ลาว (พ.ศ. ๒๔๒๙ - ๒๔๖๖).” วารสารสังคมลุ่มน้ำโขง ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๓ (กันยายน - ธันวาคม ๒๕๕๑).
- กำพล จำปาพันธ์. “ขุนเจือง: วีรบุรุษในเทวด้านานตามแบบฉบับวัฒนธรรมไท-ลาว.” วารสารเมืองโบราณ ปีที่ ๓๔ ฉบับที่ ๑ (มกราคม - มีนาคม ๒๕๕๑).
- กำพล จำปาพันธ์. “จากกษัตริย์นิยมสู่ประชาธิปไตย: นัยยะและการประกอบสร้างความหมายของเอกสารประวัติศาสตร์ (“คำกราบบังคมทูลฯ ร.ศ. ๑๐๓”, พระองค์เจ้าปฤษฎางค์, รัชกาลที่ ๕ และ ๒๔๗๕.” ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๓๐ ฉบับที่ ๕ (มีนาคม ๒๕๕๒).
- กำพล จำปาพันธ์. “รัฐและความเป็นไทยในประวัติศาสตร์นิพนธ์ลาว (พ.ศ. ๒๔๒๙ - ๒๔๘๔).” วารสารเมืองโบราณ ปีที่ ๓๕ ฉบับที่ ๒ (เมษายน - มิถุนายน ๒๕๕๒).
- กำพล จำปาพันธ์. “ล้านช้าง: จากหัวเมืองประเทศราชสยามถึงอาณานิคมฝรั่งเศส (พ.ศ. ๒๓๒๒ - ๒๔๓๖).” วารสารกระแสนอกเนย์ ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๖๔ (เมษายน ๒๕๕๒).
- ขวัญเมือง จันทโรจณี. “ลาวในขุนช้างขุนแผน.” วารสารอักษรศาสตร์ ปีที่ ๒๖ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม-ธันวาคม ๒๕๓๗).
- คณินนิตย์ จันทบุตร. การเคลื่อนไหวของยุวสงฆ์ไทยรุ่นแรก พ.ศ. ๒๔๗๗-๒๔๘๔ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๘.

- คำหมั้น วงกตรัตนะ, เจ้า. "พงศาวดารเมืองพวน กงดินเมืองพวน." ใน พงศาวดารแห่งประเทศไทยลาว คือ หลวงพระบาง, เวียงจันทน์, เมืองพวน และจำปาสัก ปริวรรตโดย จารุวรรณ ธรรมวัตร. มหาสารคาม: สถาบันวิจัยศิลปะและวัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ม.ป.ป.
- เครก เจ. เรย์โนลด์ส (Craig J. Reynolds). "การเขียนประวัติศาสตร์ไทยด้วยมุมมองเรื่องเพศภาวะ." (Engendering Thai Historical Writing). แปลโดย พริศรา แซ่ก้วย. จุดยืน: Stance วารสารสตรีนิยมไทย ปีที่ ๒ (๒๕๕๑).
- เครก เจ. เรย์โนลด์ส. "มองเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยุคเก่าแบบใหม่." แปลโดย วารุณี ไอสถารมย์. ใน เจ้าสัว ขุนศึก ศักดินา ปัญญาชน และคนสามัญ: รวมบทความประวัติศาสตร์ของเครก เจ. เรย์โนลด์ส กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทยและมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๕๐.
- เครก เจ. เรย์โนลด์ส. "โครงเรื่องของประวัติศาสตร์ไทย: ทฤษฎีและการปฏิบัติ." ใน สุนทรี อาสะไวย์ ม.ล.วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธุ์ และกาญจน์ ละอองศรี. (บก.). ไทยคดีศึกษา: รวมบทความทางวิชาการเพื่อแสดงมุขิตาจิตแก่อาจารย์ พันเอกหญิง คุณนิออน สนิทวงศ์ ณ อยุธยา กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พรินต์ติ้งกรุ๊ป, ๒๕๓๓.
- จอห์น บี. เมอร์ตอค. "กบฏ "ผู้มีบุญ" ค.ศ. 1901-1902." แปลโดย พิมพันธุ์ เวสสะโกศล. ใน พรเพ็ญ อันตระกูล และ อัจฉราพร กมฺพพิสมัย. (บก.). "ความเชื่อพระศรีอารีย์" และ "กบฏผู้มีบุญ" ในสังคมไทย กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, ๒๕๒๗.
- จันท์ อินทพิลาส. "พระครูโพนสะเม็กหรือญาครุฑหอม." ใน พระธาตุเจดีย์-วัดสำคัญ และพระครูยอดแก้วโพนสะเม็ก แปลจากต้นฉบับภาษาลาว กระทรวงธรรมการ เวียงจันทน์. เชียงใหม่: สถาบันวิจัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๗.
- จามะรี เชียงทอง. "การเมืองเรื่องชาติพันธุ์ วัฒนธรรม และความรู้พื้นถิ่นในไทย เวียดนาม และลาว." ใน ว่าด้วยแนวทางการศึกษาชาติพันธุ์: รวมบทความจากการประชุมประจำปีทางมานุษยวิทยาครั้งที่ ๒ เรื่อง ชาติและชาติพันธุ์ กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), ๒๕๔๗.
- จารุบุตร เรื่องสุวรรณ. "ขนบธรรมเนียมประเพณีระบอบการปกครองของชาวอีสานสมัยเก่า." เอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์อีสาน จัดโดยมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม วันที่ ๑๖ - ๑๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๒๑.
- จารุบุตร เรื่องสุวรรณ. "ประวัติศาสตร์ปัญหาเส้นเขตแดนของประเทศไทยทางภาคอีสาน." เอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์อีสาน จัดโดยมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม วันที่ ๑๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๒๑.

- จารุวรรณ ธรรมวัตร ประภาส สุวรรณศรี และพรสวรรค์ สุวรรณาดา. "การกล่อมเกลாதงสังคม จากแบบเรียนระดับประถมศึกษาในสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว พ.ศ. ๒๕๑๘ - ๒๕๓๘." ใน กาญจน์ ละอองศรี(บก.). ลาวผู้หยิ่ง - ไทยรู้อะไร?: วิเคราะห์แบบเรียนสังคมศึกษา กรุงเทพฯ: โครงการอาณาบริเวณศึกษา ๕ ภูมิภาค, ๒๕๔๔.
- จารุวรรณ ธรรมวัตร. "สถานภาพการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ลาว หมู่เฮา: ผู้อื่น: ใจบ้าน: ใจเมือง." ใน วิถีทรรศน์ลาวในชุมชนสองฝั่งโขง: เอกสารการประชุมทางวิชาการ ๒๐ ปี ศ.ศรีศักร วัลลิโภดม วันที่ ๑๙ กันยายน พ.ศ. ๒๕๔๑ มหาสารคาม: คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๔๑.
- จิระนันท์ พิตรปรีชา. "ประวัติศาสตร์ลาว - ไทย มิติใหม่ของมุมมอง." เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการ "ความสัมพันธ์ไทย - ลาว จากมิติทางวัฒนธรรม" จัดโดยวิทยาลัยครูอุดรธานี ณ โรงแรมเจริญ อำเภอเมือง จังหวัดอุดรธานี วันที่ ๒ - ๔ เมษายน พ.ศ. ๒๕๓๗.
- จิระนันท์ พิตรปรีชา. "ปัญหาโครงสร้างประวัติศาสตร์นิพนธ์และแหล่งข้อมูลในการศึกษาอดีตของลาว." เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการ "ความสัมพันธ์ไทย - ลาว จากมิติทางวัฒนธรรม" จัดโดยวิทยาลัยครูอุดรธานี ณ โรงแรมเจริญ อำเภอเมือง จังหวัดอุดรธานี วันที่ ๒ - ๔ เมษายน พ.ศ. ๒๕๓๗.
- จิระนันท์ พิตรปรีชา. "หัวพันห้าทั้งหก: ชนชาติและความขัดแย้งในประวัติศาสตร์ลาว-ไทย." ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๗ ฉบับที่ ๙ (กรกฎาคม ๒๕๒๙).
- จิรติ ดิงศภัทย์. "ความบ้าในสังคมไทยภาคเหนือและอุดมการณ์ชาตินิยม." จดหมายข่าวสังคมศาสตร์ ปีที่ ๑๑ ฉบับที่ ๑ (สิงหาคม - ตุลาคม ๒๕๓๑).
- จุฬาร ชาติช่วงนรินทร์. " "พระศรีอารีย์" แห่งบ้านธาตุจอมศรี." ใน พรเพ็ญ อ้นตระกูล และอัจฉราพร กุฑพิลสมัย. (บก.). "ความเชื่อพระศรีอารีย์" และ "กบฏผู้มีบุญ" ในสังคมไทย กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, ๒๕๒๗.
- เจีย แยนจอง. "ทำไม? จึงเรียก "ชาวยูนนาน" ว่าเป็น "ฮ่อ"?" ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๑๕ ฉบับที่ ๑๑ (กันยายน ๒๕๓๗).
- เจีย แยนจอง. "ฮ่อ (ห่อหรือฮ่อ) คืออะไร." วารสารเมืองโบราณ ปีที่ ๑๕ ฉบับที่ ๒ (เมษายน - มิถุนายน ๒๕๓๒).
- ฉลอง สุนทรวานิชย์. "การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หลังการเข้ามาของระบอบอาณานิคม." เอกสารประกอบการบรรยาย "การทบทวนตนเองและการพัฒนาศักยภาพส่วนบุคคล." (หมวด Socialization) โครงการ Global Competence Project วันที่ ๒๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๔๑.

- ฉลอง สุนทรวาณิชย์. "การเมืองเบื้องหลังการเสด็จประพาสยุโรป." ใน กาญจน์ ละอองศรี และ ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ (บก.). ลี้มโคตรเหง้าก็เผาแผ่นดิน กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๔.
- ฉลอง สุนทรวาณิชย์. "ความเชื่อในเรื่องพระศรีอารีย์และกบฏผู้มีบุญในภาคอีสาน: ข้อสังเกตเบื้องต้นเกี่ยวกับอุดมการณ์และผู้นำ." ใน พรเพ็ญ อันตระกูล และ อัจฉราพร กมฺพพิสมัย. (บก.). "ความเชื่อพระศรีอารีย์" และ "กบฏผู้มีบุญ" ในสังคมไทย กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, ๒๕๒๗.
- ฉลอง สุนทรวาณิชย์. "งานเขียนทางประวัติศาสตร์ของคนพื้นเมืองเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นน้ำส้มจาร์ต: "หน้าที่" ของอดีตและ "การรับรู้" ของคนพื้นเมือง." รวมบทความประวัติศาสตร์ ฉบับที่ ๑๖ (กุมภาพันธ์ ๒๕๓๗).
- ฉลอง สุนทรวาณิชย์. "พงสาวะดานลาวของมหาสิลา วีระวงส์." ใน ธเนศ วงศ์ยานนาวา (บก.). จักรวาลวิทยา: บทความเพื่อเป็นเกียรติแก่นิธิ เอียวศรีวงศ์ กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๙.
- ฉลอง สุนทรวาณิชย์. "รัชกาลที่ ๕ กับลัทธิอาณานิคมและสยาม." ใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และอรอนงค์ ทิพย์พิมล. (บก.). รัชกาลที่ ๕ : สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป: เอกสารสรุปการสัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๑๕๐ ปี (พ.ศ.๒๓๙๖-๒๕๔๖) กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทยและมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๗.
- ฉลอง สุนทรวาณิชย์. "สัมพันธ์ภาพไทย-ลาวเชิงประวัติศาสตร์ก่อนคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐." ศิลปวัฒนธรรม, ปีที่ ๘ ฉบับที่ ๑ (พฤศจิกายน ๒๕๒๙).
- ฉลาดชาย รมิตานนท์. "แนวคิดในการศึกษาอัตลักษณ์ความเป็น "ไท" ใน สรัสวดี อ๋องสกุล และโยชิยุกิ มาซุฮาร่า. (บก.). การศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ไท เชียงใหม่: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๔.
- ฉวีวรรณ ประจวบเหมาะ. "บททวนแนวทางการศึกษาชาติพันธุ์ข้ามยุคสมัยกับการศึกษาสังคมไทย." ใน ว่าด้วยแนวทางการศึกษาชาติพันธุ์ กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), ๒๕๔๗.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และประนุช ทรัพย์สาร. "เจ้าผู้มีบุญหนองหมากแก้ว." ใน วุฒิชัย มูลศิลป์ และธรรมนิตย์ วราภรณ์. (บก.). กบฏขบวนการ กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๒๕.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และประนุช ทรัพย์สาร. "อุดมการณ์ขบฏผู้มีบุญอีสาน." ใน พรเพ็ญ อันตระกูล และอัจฉราพร กมฺพพิสมัย. (บก.). "ความเชื่อพระศรีอารีย์" และ "กบฏผู้มีบุญ" ในสังคมไทย กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, ๒๕๒๗.

- ชัยวัฒน์ สถาอานันท์. "เทววิทยาแห่งวาทกรรม: ทำความเข้าใจอำนาจแห่งวาทกรรมด้วยนารายณ์สิบปาง." สมุดสังคัมศาสตร์. ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๓ - ๔ (กุมภาพันธ์ - กรกฎาคม ๒๕๓๓).
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. "กบฏไพร่สมัยอยุธยากับแนวความคิดผู้มีบุญพระศรีอารีย์ - พระมาลัย." วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ ๙ ฉบับที่ ๑ (กรกฎาคม - กันยายน ๒๕๒๒).
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. "รัชกาลที่ ๕ กับการเสด็จ อินเดีย พ.ศ. ๒๔๑๔ และความเข้าใจต่อการปฏิรูปแห่งรัชสมัย." ใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และอรอนงค์ ทิพย์พิมล (บก.). รัชกาลที่ ๕ : สยามกับอนุชาคนเฒ่าและชมพูทวีป: เอกสารสรุปการสัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๑๕๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๙๖-๒๕๔๖) กรุงเทพฯ: มูลนิธิโดยดำประเทศไทย และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๗.
- ชาร์ลส์ อาร์เชิมโบลด์. "ขอบเขตและความมุ่งหมายของมานุษยวิทยาภาควัฒนธรรม." ใน จี. วิลเลียม สกินเนอร์ และคณะ (บก.). สังคมศาสตร์กับประเทศไทย: ประมวลบทความด้วยสังคมศาสตร์สาขาต่าง ๆ และการนำสาขาวิชาเหล่านั้นมาใช้ในประเทศไทย กรุงเทพฯ: สมาคมการศึกษา สำนักงานคณควา มหาวิทยาลัยคอร์เนลล์, ๒๔๙๙.
- ชาร์ลส์ เอฟ. คายส์. "ความเชื่อเรื่องพระศรีอารีย์, ลัทธิเถรวาท และสังคมไทย." แปลโดย นาฏวิภาชลิदानนท์ ใน พรเพ็ญ อันตระกูล และอัจฉราพร กมฺพิสมัย.(บก.). "ความเชื่อพระศรีอารีย์" และ "กบฏผู้มีบุญ" ในสังคมไทย กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, ๒๕๒๗.
- ชาร์ลส์ เอฟ. คายส์. "ความเชื่อเรื่องสมัยพระศรีอารีย์ ศาสนาพุทธแบบเถรวาท และสังคมไทย." แปลโดย โกวิท วงศ์สุรวัฒน์. ใน วุฒิชัย มูลศิลป์ และธรรมนิตย์ วราภรณ์. (บก.). กบฏชาวนา กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๒๕.
- ชาร์ลส์ เอฟ. คายส์. "ผู้มีบุญ." แปลโดย วารุณี ไอสถารมย์. ใน พรเพ็ญ อันตระกูล และอัจฉราพร กมฺพิสมัย. (บก.). "ความเชื่อพระศรีอารีย์" และ "กบฏผู้มีบุญ" ในสังคมไทย กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, ๒๕๒๗.
- ชานซ์ เดอ กรามอนท์. "'ไม่มีสังคมใดเหนือกว่าสังคมอื่น" ทรรศนะในการศึกษามานุษยวิทยาของ Claude Levi-Strauss." แปลและเรียบเรียงโดย ปรีดา เฉลิมเผ่า กอนันต์กุล. วารสารสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๒ (กุมภาพันธ์ ๒๕๒๗).
- ฌิลล์ เดอลูช (Gilles Delouche). "ระบอบกษัตริย์ในราชอาณาจักรขอม." อักษรศาสตร์มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๑ (๒๕๒๔).
- ดาร์วิน เมตตาริกานนท์. "การเมืองของการนิยามความหมาย "อีสาน" พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๗๕." มนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ ปีที่ ๑๔ ฉบับที่ ๓ (เมษายน - มิถุนายน ๒๕๔๔).

- ดรรารัตน์ เมตตาริกานนท์. "การรับรู้เหตุการณ์ "เจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. ๒๓๖๙" ในเอกสารลาว." มนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ ปีที่ ๑๖ ฉบับที่ ๒ (พฤศจิกายน ๒๕๔๑-เมษายน ๒๕๔๒).
- ดรรารัตน์ เมตตาริกานนท์. "งานเขียนทางประวัติศาสตร์ของลาวสมัยได้รับเอกราช ค.ศ. ๑๙๔๕ จนถึงปัจจุบัน." ใน สุธาชัย ยิ้มประเสริฐ (บก.). โคลนไม่ติดล้อ คนไม่ติดกรอบ กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕.
- ดรรารัตน์ เมตตาริกานนท์. "พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของ "ท้องถิ่นนิยม" และ "ภูมิภาคนิยม" ในอีสานช่วงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕." วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ ๒๖ ฉบับที่ ๒ (พฤษภาคม - สิงหาคม ๒๕๔๓).
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. "คำนำ." ใน ประชุมพงศาวดาร เล่ม 4 (ภาคที่ 7-11) กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๗.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. "ตำนานภาชีอกรบางอย่าง." ใน ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ เล่ม ๒ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศิลปบรรณาการ, ๒๕๑๕.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. "เรื่องผีบุญ." ใน นิทานโบราณคดี กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศิลปบรรณาการ, ๒๕๔๓.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. "เรื่องลานช้าง." ใน นิทานโบราณคดี กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศิลปบรรณาการ, ๒๕๔๓.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. "อธิบายเรื่องนามประเทศสยาม" ใน ประชุมพระนิพนธ์บางเรื่อง กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, ๒๕๑๙. (อนุสรณ์งานศพของนายนาถ มนต์เสวี ปี พ.ศ.๒๕๑๙).
- เดช บุนนาค. "ขบถผู้มีบุญภาคอีสาน ร.ศ. 121" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๑ (มิถุนายน - สิงหาคม).
- ทรงคุณ จันทจร. "ศาสนาพุทธ: ศึกษาเปรียบเทียบไทย - ลาว." เอกสารประกอบการประชุมวิชาการ อินโดจีนครั้งที่ ๑ "อินโดจีนในกระแสการเปลี่ยนแปลง." จัดโดยศูนย์วิจัยสังคมอนุภูมิภาค ลุ่มน้ำโขง คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ณ โรงแรมอุบลบุรีรีสอร์ท จังหวัดอุบลราชธานี วันที่ ๒๙ - ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๔๔.
- ทรงชัย ณ ยะลา. "ปัญหาการศึกษาวิถีการผลิตอันเนื่องมาจากทฤษฎีกิ่งเมืองขึ้นกึ่งศักดินา." วารสารเศรษฐศาสตร์การเมือง ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๒ (มีนาคม - เมษายน ๒๕๒๔).
- ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ และกิติรัตน์ สีนันทน์. "รัชกาลที่ ๕ กับฝรั่งเศสและลาว ไทยในรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากหลักฐานประวัติศาสตร์ลาว." ใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และอรอนงค์ ทิพย์พิมล. (บก.). รัชกาลที่ ๕ : สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป: เอกสารสรุปการสัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

- เจ้าอยู่หัว ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๑๕๐ ปี (พ.ศ.๒๓๙๖-๒๕๔๖) กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทยและมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๗.
- ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ. ““ลาว” ในทัศนะของผู้ปกครองไทยสมัยรัตนโกสินทร์.” จดหมายข่าวสังคมศาสตร์ ปีที่ ๑๑ ฉบับที่ ๑ (สิงหาคม-ตุลาคม ๒๕๓๑).
- ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ. “การรับรู้เรื่อง “ลาว” ในพงศาวดารและแบบเรียนไทย.” สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ปีที่ ๑๖ ฉบับที่ ๑ (กรกฎาคม - ธันวาคม ๒๕๓๕).
- ธงชัย วินิจจะกูล. (ผู้นำเสนอ). “การได้ดินแดนกับความทรงจำอำพราง.” สมุดสังคมศาสตร์ ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๓ - ๔ (กุมภาพันธ์ - กรกฎาคม ๒๕๓๓).
- ธงชัย วินิจจะกูล. “การเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์ของอดีต: ประวัติศาสตร์ใหม่ในประเทศไทยหลัง ๑๔ ตุลาคม.” แปลโดย กุลดา เกษบุญชู. ใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ (บก.). สถานภาพไทยศึกษา: การสำรวจเชิงวิพากษ์ เชียงใหม่: สำนักพิมพ์ตรีวิณ, ๒๕๔๓.
- ธงชัย วินิจจะกูล. “ความเป็นชาติไทย - ผลผลิตของนิยาม.” จดหมายข่าวสังคมศาสตร์ ปีที่ ๑๑ ฉบับที่ ๔ (พฤษภาคม - กรกฎาคม ๒๕๓๒).
- ธงชัย วินิจจะกูล. “ประวัติศาสตร์การสร้าง “ตัวตน” ใน สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยวัฒน์ สถาอานันท์. (บก.). อยู่เมืองไทย: รวมบทความทางสังคมการเมือง เพื่อเป็นเกียรติแด่ ศาสตราจารย์เสนีย์ จามริก ในโอกาสอายุครบ ๖๐ ปี กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๐.
- ธงชัย วินิจจะกูล. “ประวัติศาสตร์ไทยแบบราชาชาตินิยม: จากยุคอาณานิคมอำพรางสู่ราชาชาตินิยมใหม่หรือลัทธิเสด็จพ่อของกรรมพืไทยในปัจจุบัน.” ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๒๓ ฉบับที่ ๑ (พฤศจิกายน ๒๕๔๔).
- ธงชัย วินิจจะกูล. “ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าศิวิไลซ์ เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ ๕ แสวงหาสถานะของตนเองผ่านการเดินทางและพิพิธภัณฑท์ทั้งในและนอกประเทศ.” รัฐศาสตร์สาร ปีที่ ๒๔ ฉบับที่ ๒ (๒๕๔๖).
- ธวัช ปุณโณทก. “ท้าวฮุ่งฮุ่นเจืองวีรบุรุษสองฝั่งโขงกับการรับรู้ในเอกสารประวัติศาสตร์ของล้านช้าง.” ใน นาริสา เดชสุภา. (บก.). ตำนานเกี่ยวกับท้าวฮุ่งท้าวเจือง: มิติทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม กรุงเทพฯ:สถาบันไทยคดีศึกษา และสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๔๑.
- ธวัช ปุณโณทก. “ลักษณะของงานวรรณกรรมภาคเหนือและวรรณกรรมอีสานเชิงเปรียบเทียบ.” วารสารวิชาการมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๒ (กรกฎาคม - ธันวาคม ๒๕๒๘).

- ธวัช ปุณโณทก. "วรรณคดีอีสาน: ความสัมพันธ์กับวรรณคดีล้านช้างกับวรรณคดีไทยภาคกลาง." วารสารวิจัย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง ไม่ระบุปีที่ฉบับที่พิมพ์ (๒๕๔๐).
- ธำรงค์ดี เพชรเลิศอนันต์. "การเรียกร่องดินแดน พ.ศ. ๒๔๘๓ : พิจารณาปัจจัยภายในเชิงคำอธิบาย." สมุดสังคมศาสตร์ ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๓ - ๔ (กุมภาพันธ์ - กรกฎาคม ๒๕๓๓).
- ธำรงค์ดี เพชรเลิศอนันต์. "รัชกาลที่ ๕ กับฝรั่งเศสและกัมพูชา." ใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และอรอนงค์ ทิพย์พิมล. (บก.). รัชกาลที่ ๕ : สยามกับอุษาคเนย์และชมพูทวีป: เอกสารสรุปการสัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๑๕๐ ปี (พ.ศ.๒๓๙๖-๒๕๔๖) กรุงเทพฯ: มูลนิธิโดยต่างประเทศไทยและมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๗.
- ธิดา สารทยา. "การเปลี่ยนแปลงคติไตรภูมิและมโนทัศน์เกี่ยวกับแผนที่ในสังคมสยาม." ใน รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: กำเนิดและพัฒนาการ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๗.
- ธิดา สารทยา. "ผู้นำทางวัฒนธรรมกับการสร้างบ้านแปลงเมือง." ใน รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: กำเนิดและพัฒนาการ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๗.
- ธีรชัย บุญมาธรรม. "การเก็บส่วยในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์." วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๔ (ธันวาคม ๒๕๒๖).
- ธีรชัย บุญมาธรรม. "ประทีป ชุมพล, พื้นเียง: วรรณกรรมแห่งการกดขี่." วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ ๑๑ ฉบับที่ ๔ (ธันวาคม ๒๕๒๕).
- ธีระพันธุ์ ล. ทองคำ และสี พึ่งป่า. "ประวัติความเป็นมาของคนบรูในประเทศไทยโดยสังเขป." ใน พจนานุกรมบรู-ไทย-อังกฤษ กรุงเทพฯ: โครงการวิจัยภาษาไทยและภาษาพื้นเมืองถิ่นต่าง ๆ ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓.
- นงลักษณ์ ลิ้มศิริ. "กบฏผู้มีบุญ: ความเป็นอิสระเฉพาะกลุ่มหรือขบวนการจัดตั้งอย่างเป็นระบบและขั้นตอน." ใน พรเพ็ญ อันตระกูล และอัจฉราพร กมฺพพิสมัย. (บก.). "ความเชื่อพระศรีอารีย" และ "กบฏผู้มีบุญ" ในสังคมไทย กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, ๒๕๒๗.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. "กรุงแตก: ราชอาณาจักรอยุธยาสลายตัว." ใน กรุงแตก. พระเจ้าตากฯ และประวัติศาสตร์ไทย: ว่าด้วยประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์นิพนธ์ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๘.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. "จากรัฐชายขอบถึงมณฑลเทศาภิบาล ความเสื่อมสลายของกลุ่มอำนาจเดิมในเกาะภูเก็ต." ใน กรุงแตก. พระเจ้าตากฯ และประวัติศาสตร์ไทย: ว่าด้วยประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์นิพนธ์ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๘.

- นิธิ เอียวศรีวงศ์. "พระปฐมสมโพธิกถากับความเคลื่อนไหวทางศาสนาในต้นรัตนโกสินทร์." ใน ปากไก่อและใบเรือ: ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ กรุงเทพฯ: อัมรินทร์, ๒๕๔๓.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. "ภาษาไทยมาตรฐานกับการเมือง." ภาษาและหนังสือ ปีที่ ๑๗ ฉบับที่ ๒ (ตุลาคม ๒๕๒๗- มีนาคม ๒๕๒๘).
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. "มองสถานการณ์ภาคใต้ผ่านแว่น "กบฏชาวนา" ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๒๕ ฉบับที่ ๘ (มิถุนายน ๒๕๔๗).
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. "ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของไทย." ชาติไทย. เมืองไทย. แบบเรียนและอนุสาวรีย์: ว่าด้วยวัฒนธรรม. รัฐ และรูปการจิตสำนึก กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๓๘.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ: พื้นฐานทางเศรษฐกิจ." ใน ชาคริต ชุ่มวัฒนะ และอุกฤษฏ์ ปัทมานันท์. (บก.). สายธารแห่งความคิด : รวมงานวิชาการฉลองครบ ๖๐ ปี อาจารย์คุณวราวุฒา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พรินติ้ง, ๒๕๓๒.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. "อันเนื่องมาจากฉบับกรมพระยาดำรงฯ การศึกษาประวัติศาสตร์: อดีตและอนาคต." โลกหนังสือ ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๑๐ (กรกฎาคม ๒๕๒๓).
- บุญส่ง ชัยสิงห์กานานนท์. "ความเป็นชาติ: รัฐชาติและชาตินิยมในยุคโลกาภิวัตน์." วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีที่ ๒๑ ฉบับที่ ๒ (ธันวาคม ๒๕๔๑ - พฤษภาคม ๒๕๔๒).
- ประกาย พันธุ์ทองหว่า. "พิธีกรรมชนเผ่า "ซ่า" ในลาวภาคใต้." วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม ฉบับปฐมฤกษ์ (พฤษภาคม- ตุลาคม ๒๕๓๙).
- ประพุทธิ์ ศุภรัตน์เมธี และวินัย พงศ์ศรีเพียร. "บทบาทของล้านนาในวิกฤติการณ์ทางการเมืองระหว่างรัฐในราชอาณาจักรลาว พ.ศ. ๒๐๒๒ - ๒๐๒๔." รวมบทความประวัติศาสตร์ ฉบับที่ ๑๖ (๒๕๓๗).
- ประเสริฐ ณ นคร. "ศักราชและภูมิศาสตร์ของท้าวฮุ่งท้าวเจือง." ใน นาริสา เดชสุภา. (บก.). ตำนานเกี่ยวกับท้าวฮุ่งท้าวเจือง: มติทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม กรุงเทพฯ:สถาบันไทยคดีศึกษา และสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๔๑.
- ปราณี วงษ์เทศ. "ความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษของชาวมุ." ใน สังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทย (Thailand: Culture and Society). กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, ๒๕๔๒.
- ปราณี วงษ์เทศ. "ตำนานกับพิธีกรรม: โลกของอำนาจและสำนักทางประวัติศาสตร์ในจินตนาการของชาวนาอุษาคเนย์." ใน กาญจณี ละอองศรี และธเนศ อภรณ์สุวรรณ (บก.). กระจก

- หลายด้านฉายประวัติศาสตร์: รวมบทความเนื่องในวาระครบรอบ ๖๐ ปี ชาวนววิทย
เกษตรศิริ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๔.
- ปรีดา เฉลิมเผ่า กอนันตกุล. "เค้าโครงความคิดเรื่องโครงสร้างในการศึกษานิตานปรัมปราของโค
ลด เลวี - สเตราส์." เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาเรื่องการวิเคราะห์ข้อมูลทางคิต
นวิทยา จัดโดยชมรมวิจัยเชิงคุณภาพ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ระหว่างวันที่ ๗ - ๙
เมษายน พ.ศ. ๒๕๓๑.
- ปรีดา เฉลิมเผ่า กอนันตกุล. "โลกศักดิ์สิทธิ์กับโลกสามัญในชีวิตทางสังคม." ใน เจ้าแม่ คุณปุ่ ช่าง
ขอ ช่างพ้อ และเรื่องอื่น ๆ ว่าด้วยพิธีกรรมและนาฏกรรม กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิ
รินธร (องค์การมหาชน), ๒๕๔๖.
- ปิยจักร สิ้นธุสอาด. "กลุ่มชนในสังคมล้านช้าง." วารสารสุขโขทัยธรรมาธิราช ปีที่ ๑๔ ฉบับที่ ๓
(กันยายน - ธันวาคม ๒๕๔๔).
- ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี. "วาทกรรมว่าด้วย "ชาวเขา"" สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ปีที่ ๑๑
ฉบับที่ ๑ (กรกฎาคม - ธันวาคม ๒๕๔๑).
- พรเพ็ญ อั้นตระกูล. "ข้อสังเกตความเป็นมาจากความหมายของคำว่า "ภาษา" และ "อากร" ใน
ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย." รวมบทความประวัติศาสตร์ ฉบับที่ ๘ (กุมภาพันธ์ ๒๕๒๙).
- พรเพ็ญ อั้นตระกูล. "โลกทัศน์ชาวนาเวียตนาม." รวมเอกสารประกอบการเสนอผลงานทางวิชาการ:
งานวิจัยเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้และประวัติศาสตร์ไทย จัดโดย
ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, วันที่ ๒๔ - ๒๕
พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๔๒.
- พวงทอง รุ่งสวัสดิทรัพย์ ภาวครพันธ์. "เส้นทางการค้าสองฝั่งโขงกับการฟื้นฟูอาณาจักรลุ่มน้ำ
เจ้าพระยา." ใน ธเนศ วงศ์ยานนาวา. (บก.). ใน ธเนศ วงศ์ยานนาวา. (บก.). จักรวาล
วิทยา: บทความเพื่อเป็นเกียรติแก่นิติ เอียวศรีวงศ์ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๙.
- พิพัฒน์ กระแจะจันทร์. "คนชายขอบของสยาม: คนในบังคับ การดิ้นรน และงานชาติพันธุ์วรรณนา
ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว." เอกสารประกอบการประชุม
วิชาการเรื่อง "สยาม ฝรั่ง เศรษฐินโดจีนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว." จัดโดยหอประวัติจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และศูนย์ประวัติศาสตร์
ความสัมพันธ์ไทยกับประเทศในเอเชีย ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๕๔๔.
- พิชญ์ พงษ์สวัสดิ์. "การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจกับการเมืองของการเปลี่ยนแปลงของ
สังคมเกษตรและขบวนการชาวนาในสังคมไทยปัจจุบัน: ข้อสังเกตเชิงวิพากษ์." [Political
Economy of Agrarian Transformation & Peasant Movement in Contemporary

- Thailand: A Critical Observation]. แปลโดย ชนิดา ชิตบัณฑิตย์. ฟ้าเดียวกัน ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๑ (มกราคม - เมษายน ๒๕๔๖).
- พิเชฐ สายพันธ์. "น้ำเต้าป่อง: วรรณกรรมปรัมปรากับการศึกษาเชิงโครงสร้าง." ใน สังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทย (Thailand: Culture and Society). กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), ๒๕๔๒.
- พิตยา วงศ์ไกรศรีทอง. "ความคิดในเรื่องพระศรีอาริย์และพระมาลัยในสังคมไทย." เอเชียปริทัศน์ ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๑ (มกราคม ๒๕๒๕).
- พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. "ภูมิหลังพระเจ้าพรหมมหาราช." ใน สุจิตต์ วงษ์เทศ. (บก.). พระเจ้าพรหม "วีรบุรุษในตำนาน" ของโยนก - ล้านนา กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕.
- พูนพิศ อมาตยกุล, ม.จ. "ลาวแพน." ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๑๐ (สิงหาคม ๒๕๒๖).
- เฟรดริก บาร์ธ. "ความสัมพันธ์ทางนิเวศของกลุ่มชาติพันธุ์ในรัฐสวิต ภาคเหนือของประเทศปากีสถาน." แปลโดย สุเทพ สุนทรภัสช. ใน ชาติพันธุ์สัมพันธ์: แนวคิดพื้นฐานทางมานุษยวิทยาในการศึกษาอัตลักษณ์กลุ่มชาติพันธุ์ ประชาชาติ และการจัดองค์การความสัมพันธ์ทางชาติพันธุ์ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๔๘.
- มยุรี เห่งาสีวัฒน์. "พุทธศาสนา การทำบุญ และเพศภาวะ: การช่วงชิงความหลุดพ้นในประเทศลาว." ใน สุชาติ ทวีสิทธิ์ (บก.). เพศภาวะ: การท้าทายร่าง การค้นหาตัวตน เชียงใหม่: ศูนย์สตรีศึกษา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ และมูลนิธิริออคกีเฟลเลอร์, ๒๕๔๗.
- มหาวิทยาลัย (จัน), ชุน. "การนับถือเจ้าแลผี." วชิรญาณ เล่ม ๕ ตอน ๒๗ (ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๕/พ.ศ. ๒๔๓๙).
- มหาวิทยาลัย (จัน), ชุน. "การปกครองของคนชาติลาวชาวตวันออก." วชิรญาณ เล่ม ๕ ตอน ๒๕ (ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๕/พ.ศ. ๒๔๓๙).
- มหาวิทยาลัย (จัน), ชุน. "ลัทธิธรรมนิยมคนชาติลาว." วชิรญาณ เล่ม ๔ ตอน ๑๙ (เมษายน ร.ศ. ๑๑๕/พ.ศ. ๒๔๓๙).
- ยรรยง จิระนคร (เจีย แยนจง). "ความเป็นมาของชื่อขุนเจืองและท้าวเจือง." ใน นาริสา เดชสุภา. (บก.). ตำนานเกี่ยวกับท้าวฮุ่งท้าวเจือง: มิติทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา และสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๔๑.
- ยุพิน เข็มมุกด์. "ล้านนาสู่ล้านช้าง." ใน ทรงศักดิ์ ปรางค์วัฒนกุล. (บก.). ล้านนาสู่ล้านช้าง กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๓๖.
- โยเนโอะ อิชิติ. "กบฏผู้มีบุญภาคอีสาน." แปลโดย พรเพ็ญ อันตระกูล ใน พรเพ็ญ อันตระกูล และ อัจฉราพร กมฺพพิสมัย. (บก.). "ความเชื่อพระศรีอาริย์" และ "กบฏผู้มีบุญ" ในสังคมไทย กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, ๒๕๒๗.

- วงเดือน นาราสาณ์. "กลุ่มชนชาติกับการสร้างเอกภาพในสังคมลาว." วารสารประวัติศาสตร์ ไม่ระบุปีที่ฉบับที่ (๒๕๓๔).
- วราภรณ์ เรืองศรี. "ข้อสังเกตเกี่ยวกับความเชื่อพระศรีอารียกับสังคมไทย กรณีกบฏย้ายเสาเกียดโง้ง พ.ศ.๒๓๕๘." วารสารไทยคดีศึกษา ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๒ (เมษายน - กันยายน ๒๕๕๐).
- วลัยลักษณ์ ทรงศิริ. "ลาวในเมืองไทย: กลุ่มชาติพันธุ์ที่คลุมเครือ." วารสารเมืองโบราณ ปีที่ ๓๐ ฉบับที่ ๒ (เมษายน - มิถุนายน ๒๕๔๗).
- วรุณี ไสธการมย์ และอัญชลี สุสายันห์. "กบฏไพร่สมัยพระเพทราชา." วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๑ (มิถุนายน - กันยายน ๒๕๑๙).
- วรุณี ไสธการมย์. "ประมวลการศึกษาเรื่องกบฏชาวนาไทย: แนวเรื่อง วิธีการ และความเปลี่ยนแปลง." รัฐศาสตร์สาร ปีที่ ๑๔ ฉบับที่ ๓ - ปีที่ ๑๕ ฉบับที่ ๑ (กันยายน ๒๕๓๑ - เมษายน ๒๕๓๒).
- วินัย พงศ์ศรีเพียร. "ความสำคัญของรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชในประวัติศาสตร์ไทย." ใน วุฒิชัย มูลศิลป์. (บก.). สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ๔๐๐ ปีของการครองราชย์ กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, ๒๕๓๓.
- วินัย พงศ์ศรีเพียร. "งานเขียนทางประวัติศาสตร์ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: กลุ่มประเทศภาคพื้นทวีป." รวมบทความประวัติศาสตร์ ฉบับที่ ๑๖ (กุมภาพันธ์ ๒๕๒๙).
- วินัย พงศ์ศรีเพียร. "มรดกสมัยปี ๒๐๐๐ ความหมายทางปรัชญาประวัติศาสตร์ทฤษฎี." ใน ประวัติศาสตร์ปริทัศน์: พิพิธพันธ์เชิดชูเกียรติพลโทดำเนียร เลขะกุล เนื่องในโอกาสมีอายุครบ ๘๔ ปี กรุงเทพฯ: กองทุนดำเนียร เลขะกุล เพื่อประวัติศาสตร์, ๒๕๔๒.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. "กบฏย้ายเสาเกียดโง้ง: วิเคราะห์จากเอกสารพื้นเวียง." ใน วุฒิชัย มูลศิลป์ และธรรมนิตย์ วราภรณ์. (บก.). กบฏชาวนา กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๒๕.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. "การศึกษาเกี่ยวกับประเทศเพื่อนบ้านในประเทศไทย." ใน วิเทศคดีศึกษา: รากฐานของเมืองไทยในระบบโลกสมัยใหม่ กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), ๒๕๓๘.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. "ความเชื่อเรื่องแดนในไทยดำศาสนาดั้งเดิมของคนไทย." วารสารเมืองโบราณ ปีที่ ๑๗ ฉบับที่ ๓ (กรกฎาคม - กันยายน ๒๕๓๔).
- ศรีศักร วัลลิโภดม. "ลาวในเมืองไทย." ใน บุญพา มิลินทสูต และจากรุวรรณ พรหมวัง-ข้าเพชร (บก.). การศึกษาวัฒนธรรมชนชาติไท กรุงเทพฯ: คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๓๘.

- ศรีศักร วัลลิโภดม. "ศรีสะเกษ เขตเขมรป่าดง." ใน แอ่งอารยธรรมอีสาน: แฉกหลักฐานโบราณคดี พลิกโฉมหน้าประวัติศาสตร์ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๘.
- สมเกียรติ วันทะนะ. (ผู้นำเสนอ). "สยามรัฐปฏิวัติจักรวาล." สมุดสังคมศาสตร์ ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๓-๔ (กุมภาพันธ์- กรกฎาคม ๒๕๓๓).
- สมเกียรติ วันทะนะ. "กำเนิดรัฐสมัยใหม่." วารสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ปีที่ ๓๔ ฉบับที่ ๑ (มกราคม – มิถุนายน ๒๕๕๑).
- สมเกียรติ วันทะนะ. "ทฤษฎีกำเนิดโลก, กำเนิดสังคม และกำเนิดรัฐ (จากอัครคัมภีร์ไตรภูมิพระร่วง, ไตรภูมิโลกวิจิตรจินตนิพนธ์)." สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ปีที่ ๑๑ ฉบับที่ ๑ (มกราคม- กุมภาพันธ์ ๒๕๒๔).
- สมเกียรติ วันทะนะ. "บ้า (ตอนที่ ๑)." จดหมายข่าวสังคมศาสตร์ ปีที่ ๑๐ ฉบับที่ ๔ (พฤษภาคม – กรกฎาคม ๒๕๓๑).
- สมเกียรติ วันทะนะ. "พุทธรัฐปริทัศน์: กรอบการวิเคราะห์อำนาจดั้งเดิมในสังคมไทยสยาม." ใน สุนทรีย์ อาสะไวย์ ม.ล.วัลย์วิภา บุรชรรัตนพันธุ์ และกาญจณี ละอองศรี (บก.). ไทยคดีศึกษา: รวมบทความทางวิชาการเพื่อแสดงมุขิตาจิต อาจารย์พันเอกหญิง นีออน สนิทวงศ์ ณ อยุธยา กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พรินติ้ง, ๒๕๓๓.
- สมเกียรติ วันทะนะ. "เมืองไทยยุคใหม่: สัมพันธภาพระหว่างรัฐกับประวัติศาสตร์สำนึก." ใน สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยวัฒน์ สถาอานันท์. (บก.). อยู่เมืองไทย : รวมบทความทางสังคมการเมือง เพื่อเป็นเกียรติแด่ ศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก ในโอกาสอายุครบ ๖๐ ปี กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๐.
- สมเกียรติ วันทะนะ. "รัฐไทย: รูปธรรมและนามธรรม." รัฐศาสตร์สาร ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๓ – ปีที่ ๑๕ ฉบับที่ ๑ (กันยายน ๒๕๓๑ – เมษายน ๒๕๓๒).
- สมเกียรติ วันทะนะ. "รัฐสมบูรณาญาสิทธิในสยาม 2435 – 2475." เอกสารประกอบปาฐกถาทางวิชาการ จัดโดยสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย และคณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, วันที่ ๑๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๕.
- สมใจ ศรีหาล้า. "กลุ่มชาติพันธุ์ข่า – บรู: การสร้างและการปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์." วารสารสังคมลุ่มน้ำโขง ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๑ (มกราคม – เมษายน ๒๕๕๐).
- สุเทพ สุนทรภัสช. "พัฒนาการแห่งชาติและบูรณาการทางสังคมและวัฒนธรรมของประเทศไทย." ใน มานุษยวิทยากับประวัติศาสตร์: รวมความเรียงว่าด้วยการประยุกต์ใช้แนวความคิดและทฤษฎีทางมานุษยวิทยาในการศึกษาข้อมูลทางประวัติศาสตร์ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๔๐.

- สุเทพ สุนทรภัสส์. "ระบบอาณานิคมภายในกับภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือ: ตัวแบบเพื่อศึกษาความสัมพันธ์ทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองของอีสานกับรัฐบาลกลางของประเทศไทย." ใน มานุษยวิทยากับประวัติศาสตร์: รวมความเรียงว่าด้วยการประยุกต์ใช้แนวความคิดและทฤษฎีทางมานุษยวิทยาในการศึกษาข้อมูลทางประวัติศาสตร์ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๔๐.
- สุทธชัย ยิ้มประเสริฐ. "พระปฐมเจดีย์กับนครปฐม." เอกสารประชุมสัมมนาทางวิชาการเรื่อง "ภาษากับประวัติศาสตร์และความเคลื่อนไหวในวิชาประวัติศาสตร์ไทย" จัดโดยโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวร่วมกับสมาคมประวัติศาสตร์, วันที่ ๑๖-๑๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๓๓.
- สุธิดา ดันเลิศ. "ไถสอน พมวิหานกับพัฒนาการสังคมนิยมลาวระหว่าง ค.ศ. 1975-1986." ใน รวมเอกสารประกอบการเสวนาผลงานวิชาการ: งานวิจัยเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้และประวัติศาสตร์ไทย จัดโดยภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, วันที่ ๒๔ - ๒๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๔๒.
- สุนัด โพิทิสาน. "แนวโน้มในการศึกษาประวัติศาสตร์ลาวสมัยโบราณ." ใน สร้งวดี อ่องสกุล และโยชิยุกิ มาซุฮาร่า (บก.). การศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ไทเขียงใหม่: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๔.
- สุนทร ชุตินทรานนท์. "กบฏไพร่สมัยอยุธยา." วารสารอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีที่ ๑๕ ฉบับที่ ๑ (มกราคม ๒๕๒๖).
- สุนทร ชุตินทรานนท์. "การเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ.๒๔๔๐: ความหมายเชิงสัญลักษณ์." ใน กาญจณี ละอองศรี และธเนศ อาภรณ์สุวรรณ (บก.). สัมโคตรเหง้าก็เผาแผ่นดิน กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๔.
- สุพจน์ แจ็งเร็ว. "รัชกาลที่ ๕ ทรง "เที่ยวกลางคืน"" ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๒๙ ฉบับที่ ๑ (พฤศจิกายน ๒๕๕๐).
- สุมิตร ปิติพัฒน์. "ศาสนาและความเชื่อของไทยดำ." วารสารเมืองโบราณ. ปีที่ ๑๗ ฉบับที่ ๓ (กรกฎาคม - กันยายน ๒๕๓๔).
- สุรศักดิ์ ศรีสำออง. "การประดิษฐานพระพุทธศาสนาในนครหลวงพระบาง." ใน เรื่องของพ่อและรวมบทความทางวิชาการล้านช้าง - ล้านนา กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., ๒๕๔๖ (พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพนายประสม ศรีสำออง วันที่ ๒๗ ตุลาคม พ.ศ.๒๕๔๖).
- สุรศักดิ์ ศรีสำออง. "พระญาฟ้าจ๋ม: วีรบุรุษล้านช้าง." ใน เรื่องของแม่และรวมบทความทางวิชาการล้านนา-ล้านช้าง กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์, ๒๕๕๐ (พิมพ์เนื่องในโอกาสอายุครบ ๗ รอบ (๘๔ ปี) นางแสงทอง ศรีสำออง (นันทรัตพันธุ์) วันที่ ๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๐).

- สุรศักดิ์ ศรีสำออง. "สมเด็จพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช ความสัมพันธ์กับราชวงศ์มังรายกับการอัญเชิญพระรัตนปฏิมากรไปยังล้านช้าง." ใน เรื่องของแม่และรวมบทความทางวิชาการล้านนา-ล้านช้าง กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์, ๒๕๕๐ (พิมพ์เนื่องในโอกาสอายุครบ ๗ รอบ (๘๔ ปี) นางแสงทอง ศรีสำออง (นันทรัตนันธุ์) วันที่ ๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๐).
- สุรัตน์ วรางครัตน์. "ปัญหาการเผยแพร่ศาสนาของบาทหลวงฝรั่งเศสในหัวเมืองอีสาน (ศึกษาเฉพาะกรณีเมืองอุบลราชธานี นครพนม สกลนคร)." ใน เอกสารสัมพันธ์ ๓๐๐ ปี ความสัมพันธ์ ไทย-ฝรั่งเศส จัดโดย ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง ระหว่างวันที่ ๑๔ - ๑๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๘.
- สุวรรณ วงศ์ไวยวรรณ. "บุญกับอำนาจ: ไตรลักษณ์กับลักษณะไทย." ใน สมบัติ จันทร์วงศ์ และ ชัยวัฒน์ สดาอานันท์. (บก.). อยู่เมืองไทย: รวมบทความทางสังคมการเมืองเพื่อเป็นเกียรติแด่ศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก ในโอกาสอายุครบ ๖๐ ปี กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๐.
- สุวิทย์ อิศาสวัต. "ทำไมเจ้าอนุวงศ์จึงต้องปราชัย." ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๒๗ ฉบับที่ ๑๑ (กันยายน ๒๕๔๙).
- สุวิทย์ อิศาสวัต และชอบ ดีสวนโคก. "กบฏผู้มีบุญโสภณแห่งบ้านสวาทะถี จังหวัดขอนแก่น." มนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ ปีที่ ๒๑ ฉบับที่ ๑ (พฤษภาคม - ตุลาคม ๒๕๓๗).
- สุวิทย์ อิศาสวัต และปรีชา อุตระกุล. "ประวัติศาสตร์อีสาน: พรหมแดนแห่งความรู้." มนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๑ (พฤษภาคม- ตุลาคม ๒๕๓๖).
- สุวิทย์ อิศาสวัต. "กบฏผู้มีบุญอีสาน ๒๔๔๔ - ๔๕ กับจุดหมายลูกโซ่ฉบับแรกของเมืองไทย." ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๒๘ ฉบับที่ ๑ (พฤศจิกายน ๒๕๔๙).
- สุวิทย์ อิศาสวัต. "การปกครองลาวสมัยเป็นประเทศราชของไทย ค.ศ. 1779-1893." มนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ ปีที่ ๑๗ ฉบับที่ ๓ (เมษายน - มิถุนายน ๒๕๔๓).
- สุวิทย์ อิศาสวัต. "ปัญหาการเก็บส่วยในภาคอีสานก่อนสมัยปฏิรูปการปกครองในรัชกาลที่ ๕." วารสารวิจัย มข. ปีที่ ๑๑ ฉบับที่ ๓ (กรกฎาคม-กันยายน ๒๕๔๙).
- สุวิทย์ ไทพยวัฒน์. "จารีตประเพณีที่ใช้ปกครองเสมือนกฎหมายต่อคนไทยและลาวก่อนการปฏิรูประบบกฎหมายไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕." รวมบทความประวัติศาสตร์ ฉบับที่ ๑๒ (กุมภาพันธ์ ๒๕๓๓).
- สุวิไล เปรมศรีรัตน์. "โลกทัศน์ในภาษาขมุ." วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ ๑๕ ฉบับที่ ๑ (มีนาคม ๒๕๒๙).
- แสง มาละแซม. "คนไทในล้านช้าง." ใน ทรงศักดิ์ ปรางค์วัฒนกุล. (บก.). ล้านนาสู่ล้านช้าง กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๓๖.

- หมพัน รัตนวงศ์. "อนุสรณ์น้อย ๆ ของบุรุษผู้ยิ่งใหญ่." ใน สีชนะ สีสาน (บก.). เจ้าสุภานุวงศ์ ผู้นำการปฏิวัติ แปลโดย สุพจน์ ด้านตระกูล. กรุงเทพฯ: สถาบันวิทยาศาสตร์สังคม, ๒๕๓๓.
- อรรถ นันทจักร์. ""เมืองแกน" มหานครของคนไทยกับตำนานเมือง "น่าน้อยอ้อยหนู"" วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม ฉบับปฐมฤกษ์ (พฤษภาคม-ตุลาคม ๒๕๓๙).
- อรรถ นันทจักร์. "กฎหมายลุ่มแม่น้ำโขง: พัฒนาการและความต่อเนื่อง." รวมบทความประวัติศาสตร์ ปีที่ ๑๙ (๒๕๔๐).
- อรรถ นันทจักร์. "มิชชันนารีโรมันคาทอลิกกับการสร้างตำนานบนสองฝั่งโขง." ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๗ (พฤษภาคม ๒๕๓๔).
- อรรถ นันทจักร์. "สภาพทางสังคมและวัฒนธรรมของหัวเมืองอีสานก่อนและหลังการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาล." เอกสารประชุมสัมมนาทางวิชาการเรื่อง "ภาษากับประวัติศาสตร์และความเคลื่อนไหวในวิชาประวัติศาสตร์ไทย" จัดโดยโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร่วมกับสมาคมประวัติศาสตร์, วันที่ ๑๖ - ๑๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๓๓.
- อำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยศิริ), พระยามหา. "กำเนิดการทำแผนที่ในประเทศไทย" วารสารแผนที่ ปีที่ ๒๔ - ๒๕ (กรกฎาคม ๒๕๒๔ - มิถุนายน ๒๕๒๖).
- อุมารินทร์ ตูลารักษ์. ""ชาติ" ในวรรณกรรมลาวหลังการปฏิวัติ ค.ศ.1975." วารสารสังคมลุ่มน้ำโขง ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๓ (กันยายน - ธันวาคม ๒๕๔๘).
- เอ. คาร์ และพันตรี อี. ไฮเดนฟาเดน. "ชาติพันธุ์วิทยา ว่าด้วยชนชาติเผ่าต่าง ๆ ในประเทศไทย." ใน ประมวลพระบรมราชาธิบายเกี่ยวกับประวัติศาสตร์สยามและชาติพันธุ์วิทยาว่าด้วยชนชาติเผ่าต่าง ๆ ในประเทศไทย กรุงเทพฯ: มปพ., ๒๕๑๕ (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนาวาตรี ชุนฤทธิ์ไกรวรรณการ (รอด โคปาละสุด) วันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๕).
- เอ. บี. กริสโวลด์. "พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว." แปลโดย ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล. ใน หนังสือที่ระลึกถึงรอบ ๑๐๐ ปีแห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และวันเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๑.

วิทยานิพนธ์

- กฤษณา รังสิยานันท์. "การขยายตัวขององค์กรคริสเตียนและผลที่มีต่อสังคมไทยตั้งแต่ปีพ.ศ. ๒๓๗๑ - ๒๕๐๐." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.
- กิติรัตน์ สีห์บัณฑิต. "การรวมคณะสงฆ์อีสานเข้ากับคณะสงฆ์ไทย พ.ศ.๒๔๓๔ - ๒๔๖๘." วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๓.
- แจ่มจันทร์ วงศ์วิเศษ. "การปรับปรุงกองทัพบกของไทยตามแบบตะวันตกตั้งแต่ พ.ศ.๒๓๙๔ - ๒๔๗๕." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๙.
- ชลิต วิพัทนะพร. "การอพยพย้ายถิ่นในดินแดนอีสาน ระหว่างปีพ.ศ. ๒๓๒๑-๒๔๕๓." วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกไทยคดีศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๙.
- ชุมพล แนวจำปา. "การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ.๒๔๔๓ - ๒๔๖๘." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๙.
- ณาดา ประภาพันท์. "ระบบเจ้าภาษีนายอากร สมัยกรุงเทพฯ ยุคต้น." วิทยานิพนธ์ปริญญาเศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาเศรษฐศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๙.
- เดือนใจ ไชยศิลป์. "ล้านนาในการรับรู้ของชนชั้นปกครองสยาม พ.ศ. ๒๔๓๗ - ๒๔๗๖." วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๖.
- ทวีศักดิ์ เผือกสม. "การปรับตัวทางความรู้ ความจริง และอำนาจของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๔๑๑." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐.
- ธวัชชัย ไพไธล. "ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับอาณาจักรหลวงพระบาง เวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑-๕ (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๔๔๖)." วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๓๓.

- ธีรชัย บุญมาธรรม. "ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ. ๒๓๓๖-๒๔๕๐." วิทยานิพนธ์
ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย ๒๕๒๘.
- นงลักษณ์ ลิ้มศิริ. "ความสำคัญของกบฏหัวเมืองอีสาน พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๔๔๕." วิทยานิพนธ์
ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้
ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๔.
- นฤมล ธีรวัฒน์. "แนวพระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว."
วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔.
- นันทิยา สว่างวุฒิธรรม. "การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร (พ.ศ.
๒๓๒๕ - ๒๔๔๘)." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชา
ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๒๕.
- นิธิ เขียวศรีวงศ์. "การปราบฮ่อและการเสียดินแดน พ.ศ. ๒๔๓๑." วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต
แผนกวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๐๙.
- บัณฑิต แทนพิทักษ์. "การปฏิรูปการปกครองแผ่นดินในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๓๑)." วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต ภาควิชา
ประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๘.
- บุญรอด แก้วกันหา. "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๔๑๑)." วิทยานิพนธ์
ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๑๘.
- ประนุช ทรัพย์สาร. "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ.
๒๓๙๔ - ๒๔๗๕." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔.
- ประสิทธิ์ พงศ์อุดม. "การถ่ายทอดวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย: ศึกษาบทบาทของมิชชันนารี
โปรเตสแตนต์ ระหว่าง พ.ศ. 2371-2411." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต
ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๓.
- ปิยฉัตร สินธุสอาด. "สังคมล้านช้างตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๓."
วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๐.

- พรรษา สิ้นสวัสดิ์. "ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองเวียงจันทน์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๓๗๐." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๑.
- พิชิต พิทักษ์. "'ท้องถิ่น' ในการรับรู้ของชนชั้นนำไทยช่วงสมัยปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. ๒๔๓๕." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- พิพัฒน์ กระแจะจันทร์. "การสร้างภาพลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ "ชาวเขา" ในสังคมไทย ระหว่างทศวรรษ ๒๔๒๐ ถึง ๒๕๒๐." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐.
- พิมพ์รต พิพัฒน์กุล. "บทบาทของรัฐบาลและผู้นำทางการเมืองไทยต่อขบวนการต่อสู้เพื่อเอกราชลาวระหว่างพ.ศ. ๒๔๔๓-๒๔๔๖." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔.
- ภีรณัย โชติกันตะ. "นิทานปรัมปราเรื่องแก่น: วิเคราะห์ความเชื่อตามพงศาวดารล้านช้าง." วิทยานิพนธ์ปริญญารัฐศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๑.
- ยุวี อภิรักษ์ภูสิทธิ์. "การศึกษาเชิงวิเคราะห์วรรณกรรมเรื่องขุนบรม." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘.
- ราม วัชรประดิษฐ์. "พัฒนาการของประวัติศาสตร์ชาติในประเทศไทย พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๘๗." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- ละออทอง อัมรินทร์รัตน์. "การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๗๕." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒.
- วราภรณ์ โตศิริ. "การศึกษา "ไบจุ่ม" เอกสารทางราชการของอาณาจักรล้านช้าง." วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกภาษาไทย ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๒.
- วราภรณ์ เรื่องศรี. "การค้ากับเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ในล้านนาก่อนการสถาปนาระบบเทศาภิบาล." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา

- ประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐.
- วันทีย์ ส่องศิริ. "การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว." วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๕.
- วิโรจน์ นีบแก้ว. "ประวัติศาสตร์อีสานบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลางระหว่างพ.ศ.๒๓๒๕-๒๔๔๓." วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๙.
- สมศรี ชัยวณิชยา. "คติความเชื่อเรื่องพระร่วงในงานเขียนประวัติศาสตร์ไทยตั้งแต่รัชกาลที่ ๑-๖ (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๔๖๘)." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- สมศักดิ์ ลือราช. "ความสำคัญของเมืองแพร่และน่านในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๕๓)." วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๙.
- สุทธิพล รัตนทรงธรรม. "เมืองพิชัยกับการปราบฮ่อ พ.ศ.๒๔๑๘ - ๒๔๓๑." วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๑.
- สุทธิพันธ์ ชูทรานนท์. "การเก็บภาษีอากรและผลกระทบต่อสังคมไทย พ.ศ.๒๔๑๖-๒๔๗๕." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๒๕.
- สุทัศน์ มั่งไธสง. "ขบวนการกู้ชาติลาว: ศึกษากรณี "ลาวอิสระ" ในระหว่างค.ศ.๑๙๔๕ - ๑๙๔๙." วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์เอเชีย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๓๙.
- สุนันท์ ไชยเมล์. "สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว." วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๔.
- สุภาสินี ชมะสุนทร. "แนวความคิดทางการเมืองของกลุ่มผู้นำในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๓๖." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘.

- สุมาลี บำรุงสุข. "การรวบรวมรายได้แผ่นดินในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๑๖ - ๒๔๕๓)." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๒๕.
- เสาวภา ภาวะพฤติ. "ปัญหาการปกครองของไทยในประเทศราชหลวงพระบางและหัวเมืองลาว ระหว่างปีพ.ศ.๒๔๓๑ - ๒๔๔๖." วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๒.
- อรรถ นันทจักร. "ประวัติศาสตร์นิพนธ์อีสาน: การศึกษาเชิงวิเคราะห์ประเด็นการจذبพื้นที่ประวัติศาสตร์หัวเมืองอีสานถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๙.
- อรวรรณ นพดารา. "การปรับปรุงการปกครองและความขัดแย้งกับฝรั่งเศสในมณฑลอุดร ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๖ - ๒๔๕๓." วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๐.
- อัญชลี สุสายัณห์. "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔.
- อุบล ลิ้มสุวรรณ. "ทัศนะของผู้ปกครองไทยกับคำว่า "ลาว" ในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๔๕๓." วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๓๗.
- อุรลักษ์ณ์ สติรบุตร. "มณฑลอีสานและความสำคัญในทางประวัติศาสตร์." วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖.
- อุษณีย์ ธโนศวรรย์. "การศึกษาในระบบ: ปฏิบัติการทางอำนาจผ่านความรู้และการสร้างความเป็นอื่นให้กับชุมชนหมู่บ้าน." วิทยานิพนธ์การศึกษาดุษฎีบัณฑิต สาขาพัฒนศึกษาศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๔๕.

ภาษาอังกฤษ

- Anderson, Benedict R.O.G. "Studies of the Thai States: The State of Thai Studies." in Elizer Ayal [Ed.]. The Study of Thailand Ohio: Center for International Studies Southeast Asia Program, 1978.
- Archaimbault, Charles. The New Year Ceremony at Basak [South Laos]. Ithaca, New York : Data Paper Number 78 Southeast Asia Program Department of Asian Studies, Cornell University, 1971.
- Brown, David. The state and ethnic politics in Southeast Asia London and New York: Routledge, 1994.
- Bunnag, Tej. The Provincial Administration of Siam 1892-1915 Bangkok: Duang Kamol Book House, 1977.
- Burchett, Wilfred G. Mekong Upstream: A Visit to Laos and Cambodia Berlin: Seven Seas Publishers, 1959.
- Christie, Crive J. "Marxism and the History of the Nationalist Movements in Laos." Journal of Southeast Asian Studies 10, 1 (March 1979).
- Cupet, Cuptain P. Travels in Laos and among the Tribes of Southeast Indochina Translated by Walter E.J.Tips. Bangkok: White Lotus Press, 1999.
- Fanon, Frantz. The Wretched of the Earth Translated by Constance Farrington. New York: Grove Press, 1963.
- Garnier, Francis. Travels in Combodia and part of Laos: The Mekong Exploration Commission Report (1866-1868)-Volume 1 Translated by Walter E.J.Tips. Bangkok: White Lotus, 1996.
- Geldern, Robert Von Heine. "Conceptions of State and Kingship in Southeast Asia." in John T. McAlister Jr. (ed.). Southeast Asia: The Politics of National Intergration. New York: Random House, 1973.
- Gunn, Geoffrey C. Rebellion in Laos: Peasant and Politics in a Colonial Backwater. Bangkok: White Lotus, 2003.
- Harmand, Francois J. Laos and Hill Tribe of Indochina: Journeys to the Boloven Plateau, from Bassac to Hue through Laos, and to the Origins of the Thai Translated by Walter E.J.Tips. Bangkok: White Lotus, 1997.
- Hobsbawm, Eric J. Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Moverment in the 19th and 20th Centuries London: Manchester University Press, 1963.

- Ishii, Yoneo. "A note on Buddhistic Millenarian Revolts in North eastern Siam." Journal of Southeast Asian Studies. 6 : 2 [September 1975].
- Keyes, Charles F. "Millenialism, Tharavada Buddhism, and Thai Society." Journal of Asian Studies XXXVI: 2 [February 1977].
- Keyes, Charles F. "The Power of Merit." Visa Kha Puia B.E. [The Buddhist Association of Thailand, May 1973].
- Larson, Charles. "Heroic Ethnocentrism: The Idea of Universality in Literature." in Bill Ashcroft, Gareth Griffiths and Helen Tiffin. [ed.]. The Post-colonial Studies Reader London and New York: Routledge, 1995.
- Lefevre – Pontalis, Pierre. Travels in Upper Laos and on the Borders of Yunnan and Burma Translated by Walter E.J. Tips. Bangkok: White Lotus, 2000.
- Malgalive, J. de and Riviere, A. J. The Pavie Mission Indochina Papers 1879-1895 Volume 4. Travels in Central Vietnam and Laos Translated by _Walter E. J.Tips. Bangkok: White Lotus, 1999.
- Murdoch, John B. "The 1901-1902 'Holy Man' S Rebellian." Journal of the Siam Society. 62:1 [January 1974].
- Neis, p. Travels in Upper Laos and Siam with an Account of the Chinese Haw Invasion and Puan Resistance Translated by Walter E. J.Tips. Bangkok: White Lotus, 1997.
- Pavie, Auguste. The Pavie Mission Indochina Papers 1879-1895 Volume 2. Atlas of the Pavie Mission. Laos. Cambodia. Siam. Yunnan and Vietnam Translated and Composed by Walter E. J.Tips. Bangkok: White Lotus, 1999.
- Praschan, Frank. "Cheuang in Kmhmu Folklore, History, and Memory." ใน นาริสสา เดชสุภา. (บก.). ตำนานเกี่ยวกับท้าวฮุ่งท้าวเจือง: มิติทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๓๘.
- Rajah, Ananda. "Orientalism, Commensurability, and the Construction of Identity: A Comment on the Notion of Lao Identity." SOJOURN: Journal of Social Issues in Southeast Asia. 5, 2 [August 1990].
- Rajchagool, Chaiyan. The rise and fall of the Thai absolute monarchy: Foundation of the modern Thai state from feudalism to perpheral capitalism Bangkok: White Lotus, 1994.

- Ratnam, Perala. "The Tribes of Laos." in Perala Ratnam. [Ed.]. Laos and Its Culture New Delhi: Tulsi publishing house, 1987.
- Said, Edward W. Orientalism New York: Vintage Books, 1979.
- Sattayanurak, Attachak. "The Formation of the Absolute Monarchy in Siam: An analysis of its Intellectual aspects." The Center for Southeast asian studies Kyoto University, 1993.
- Satyawadhna, Cholthira. "A Comparative Study of Structure and Contradiction in the Austro-Asiatic System of the Thai-Yunnan Periphery." in Gehan Wijeyewardene. [ed.]. Ethnic Groups across National Boundaries in Mainland Southeast Asia Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 1990.
- Stuart-Fox, Martin. A History of Laos London: Cambridge University Press, 1997.
- Stuart-Fox, Martin. Buddhist Kingdom, Marxist State: The Making of Modern Laos Bangkok: White Lotus, 2002.
- Suksamran, Somboon. "Buddhism and Politics: Political Roles, Activities and Involvement of the Thai sangha." Ph.D. University of Hull, 1979.
- Tanabe, Shigeharu. "Ideological Practice in Peasant Rebellions: Siam at the Turn of the Twentieth Century." In Andrew Turton and Shigeharu Tanabe. [ed.]. History and Peasant Consciousness in South East Asia Osaka: National Museum of Ethnology, 1984.
- White, Hayden. The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 1987.
- Winichakul, Thongchai. "The Others Within: Travel and Ethno-spatial Differentiation of Siamese Subjects, 1885-1910." In Andrew Turton. [Ed.]. Civility and Savagery: the Differentiation of People Within the Tai Speaking Polities New York: Curzon Press, 2000.
- Winichakul, Thongchai. Siam Mapped: A History of the Geo – Body of a Nation Honolulu: University of Hawaii Press, 1994.
- Wyatt, David K. The Politics of Reform in Thailand: Education in the Reign of King Chulalongkorn Yale: Yale University Press, 1969.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก.

**พระราชกำหนด
ให้เลิกตำราทำนายผู้มีบุญ**

กฎไว้ให้แก่แก่พระสุรศวดีซ้ายขวาในนอกให้กฎหมายบอกแก่เจ้าพระยาแลพระยาพระหลวงเมือง เจ้าราชนิกุลขุนหมื่นพันทนาย ฝ่ายทหารพลเรือนชาวที่มหาดเล็กขอเฝ้า ข้าเจ้าต่างกรมหากรรมมิได้ กรมฝ่ายหน้าฝ่ายใน แลข้าหลวงกรมพระราชวังบวร ผู้รักษาเมืองรั้งกรมการ นายบ้าน นายอำเภออาณาประชาราษฎร์ ณ เมือง ๑ ๒ ๓ ๔ ปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือแลวัดขึ้นวัดเดิมในกรุงนอกกรุง ทั้งปวงจงทั่ว ด้วยพระบาทสมเด็จพระบรมจักราช งามาธิบดีศรีสุริยวงษ องค์มหาพุทธางกูรราชบรมนารถบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงจัดตั้งศรัทธาสังคหวัดฤ แลทศพิธราชธรรมอันมหาประเสริฐเสด็จออก ณ พระที่นั่งบุษบกมาลา มหาจักรพรรดิพิमान อุดรสะถานภิมุข พร้อมด้วยอรรคมหาเสนาพฤตมาตยราชกระวี มนตรีมุขปุโรหิตา โหราจารย์ทูลของธุลีพระบาทโดยอันดับ จึงพระยามหาอำมาตยาธิบดีพิริยพานะ นำเรื่องบอกพระยาสระบุรี พระพิพิธเดชข้าหลวงมีชื่อ ขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาใจความว่า ณ วันเดือนห้าขึ้นเก้าค่ำปีชวดอัฐศก สมี่อินสมี่มีเถรสด อ้ายคำอ้ายสุก อ้ายจันอ้ายมาก แแปดคนถือหลักแหลม ดาบหอกพากันไปไล่ฟันแทงลาว ซึ่งลากเสากระโดงอยู่ ณ ป่าห้วยแห่ง ฆ่าอัยพิลา ฆ่าน้อยตะตาย แล้วเถรอยู่ขึ้นยืนบนเสากระโดงแกว่งดาบร้องประกาศว่า กูเป็นผู้มีบุญ จะโปรดมึงให้เปนสุข กูจะฆ่าแต่นายดอก มึงไปด้วยกูเกิด แล้วสมี่อินสมี่มีเถรอยู่เถรสด อ้ายจันอ้ายสุกอ้ายคำอ้ายมากพากันไปยั้งยังอยู่ ณ วัดปลวกเปนวัดร้าง ครั้นพระยาสระบุรีกรมการรู้ความตามไปฆ่าอัยอินอัยมีอัยอยู่อัยสดตาย บได้แต่อ้ายจันอ้ายสุกอ้ายคำอ้ายมากจำตัวไว้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงขึ้นไปชำระพิจารณาได้ความเป็นสัตย์ว่า อัยอินอัยมีอัยอยู่อัยสดอ้ายจันอ้ายมากอ้ายคำอ้ายสุก พากันมาอาไศรยอยู่ ณ โรงธรรมวัดคง อัยอินได้ตำรา ทำนายมาฉบับหนึ่งใจความว่า ถ้าสิบสองภาษาเข้ามาพร้อมกันแล้ว คนทั้งหลายจะบังเกิด ไภยไข้เจ็บลงท้องตาย จะได้ความเดือดร้อน พลัดพรากจากกัน จะเกิดรบพุ่งฆ่าฟันกันทุกบ้านทุกเมือง จะกินเลือดเปนอาหาร ณ เดือนสี่ปลายปีจอกับเดือนห้าปีกุนต่อกัน ผู้มีบุญจะมาแต่ทิศตะวันออก ให้คนทั้งหลายเร่งทำบุญให้ทานรักษาศีล จึงจะได้เห็นหน้าท่านผู้มีบุญ คือพระศรีอาริย์ลงมาเกิด เปนลูกกำพร้าฆ่าไม่ตาย อยู่ ณ เมืองพระนครหลวงก็ว่า อยู่ ณ เมืองฝางลับแลก็ว่า ท่านนั้นเป็นผู้มีบุญจะมาโปรดคนทั้งหลาย ให้ได้ความสุขความสบายในวันเข้าพรรษาให้มีดี ๗ วัน ๗ คืน จะมาหายักษ์นำท่านผู้มีบุญ มากระทำย่ำยืนอันเปนใจบาปให้พินาศฉิบหาย มีเนื้อความแลคาถากล่าวไว้ในตำราหลายประการ แล้วว่าตำรานี้พระอินทร์ให้เวศณุกรรม เขียนใส่แผ่นทองลงมาถวายเจ้าพระนครหลวง แล้วเจ้าพระนครหลวงให้คนทั้งหลายลอกตำรานี้บอกต่อ ๆ กันไป ถ้าผู้ใดมี

เชื่อจะลงท้องแลราก็เลือดตาย ถ้าผู้ใดเมื่อจะได้เห็นหน้าท่านผู้มีบุญ อ้ายอินอ้ายมี อ้ายอยู่อ้ายสด
 อ้ายจันอ้ายมาก อ้ายคำอ้ายสุก เชื่อตำราคบคิดกันพูดจาโกหก ยกอ้ายอยู่ว่าเป็นลูกกำพร้ามาไม่
 ตาย เป็นผู้มีบุญล่องหน หายตัวได้ ให้อ้ายทาอ้ายรา ไปเที่ยวพูดจาสรรเสริญอ้ายอยู่ตั้งเกลี้ยกล่อม
 อ้ายมีชื่อทั้งนี้ ให้เชื่อถือเจ้าด้วย คิดใจใหญ่สูงทำการกระบวนประทุษร้ายต่อแผ่นดิน ถ้าได้สมคิด
 อ้ายอยู่เป็นเจ้าของชีวิต คิดตั้งกันเป็นขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อย กำเริบใจพากันไปฆ่าร้อยพิลาณน้อยตาย ลาว
 ลากเสากระโดงตาย ได้ความดังนี้ จึงมีพระราชโองการ มานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรงเหนือ
 เกล้าย จึงว่า พวกอ้ายมีชื่อเหล่านี้เป็นคนใจร้ายฉกรรจ์ ชาติสาธารณ์สันดานมืดโมหะจิตร คิดทวง
 หลงโลกหาวิวิจรรย์ปัญญาไม่ พากันถึงความพินาศฉิบหาย เสียไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ดุจยุ้งรินแมลง
 เม่าเข้ากองเพลิงใหญ่ เพราะใจเขานับถือตำราโกหกเป็นมูลเหตุ ครั้นจะละไว้ภายนำคนร้ายได้ตำรา
 ดังนี้จะคิดสมบัติบัลละเลงใจ เที่ยวพูดจาฟ้อลวงชักชวนชายหญิง ให้เชื่อถือแอบอ้างว่าเป็นผู้มีบุญ
 ต้องกับตำรากล่าวไว้ ชายหญิงที่โหลดเชลามันทปัญญา ก็จะถูกหักหลังนิยมนับถือว่าเป็นพุทธ
 ทำนายผู้มีบุญจะมาจริง จะทิ้งวิริยพากเพียร ความอุตสาหที่จะทำมาหากิน แลทำบุญให้ทานสะสม
 การกุศล จะปราศจากผลแลประโยชน์ในอิทธิโลกย์ประโลกย์ซึ่งนี้ซึ่งน่า เป็นตำราโกหกจะลมิได้ แต่
 นี้สืบไปเมื่อนำ ถ้าชายหญิงฆราวาสแลพระสงฆสามเณรรูปปะขาวรูปชีบ้านเมืองตำบลใด แลอาราม
 ใดได้ตำราทำนายกล่าวความดังนี้ไว้ในกรุงฯ ก็ให้เอามาส่งยังลูกขุน ณ ศาลา ถ้าหัวเมืองก็ให้เอาไป
 ส่งแก่เจ้าเมืองกรมการ ให้บอกส่งตำราลงมายังลูกขุน ณ ศาลา จะให้เผาไฟเสีย ถึงผู้ใดหาตำรา
 ทำนายดังนี้ไม่ เป็นแต่รู้เห็นว่ามีอยู่ที่ผู้ใด ๆ ก็ให้เอาความไปบอกแก่มูลนายอาณาประชาราษฏร แล
 เจ้าเมืองกรมการจึงจะพันโทษ ให้สัสดีแลสังฆการะกรมการ บอกพระราชกำหนดนี้ไปให้รู้แจ้งทั่ว
 ตามอย่างธรรมเนียม ถ้าชายหญิงฆราวาส แลพระสงฆสามเณรรูปปะขาวรูปชีผู้ใด ได้ตำราทำนาย
 มิได้เอาไปส่งลูกขุน ณ ศาลา แลเจ้าเมืองกรมการซ่อนเหน็บปิดบังอำพรางไว้ แลรู้เห็นตำราของ
 ผู้ใดมีอยู่มิได้เอาความไปบอกกล่าวมูลนาย อาณาประชาราษฏรแลเจ้าเมืองกรมการให้รู้ มีผู้จับได้แล
 ร้องฟ้องพิจารณาเป็นสัตย์ จะให้ลงโทษฆราวาสแลญาติโยม แห่งพระสงฆสามเณรรูปปะขาวรูปชีผู้
 ผิดนั้น เสมอโทษกระด กฏไว้ ณ วันจันทร์เดือนหกแรมเก้าค่ำจุลศักราช ๑๑๗๘ ปีชวดอัฐศก.

ภาคผนวก ข.

พระบรมราชาโฆวาท

พระราชทานแก่แม่ทัพปราบฮ่อ

พระเจ้าน้อยยาเธอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม เจ้าหมื่นไวยวรนาถ แม่ทัพนายกอง ซึ่งขึ้นไปปราบปรามพวกฮ่อเข้าศึกทั้งฝ่ายที่ขึ้นทางเมืองหนองคายเรียกว่าฝ่ายใต้ ที่ขึ้นทางเมืองหลวงพระบางเรียกว่าฝ่ายเหนือ เพื่อจะให้ทราบพระราชประสงค์เปนเลา เปนที่จะได้จัดการทั้งปวงตลอดไป

ข้อ ๑ ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกกองทัพขึ้นไปเพื่อจะปราบปรามพวกฮ่อในเมืองพวนเมืองหัวพันทั้งหกครั้งนี้ ด้วยทรงพระกรุณาแก่อาณาประชาราษฎร์อันอยู่ในพระราชอาณาเขตร์ซึ่งพวกฮ่อมาแย่งยึดปล้นเกบทรัพย์สมบัติสเบียงอาหารจุดเผาบ้านเรือน คุมตัวไปใช้สอยเปนทาสเปนขเลยได้ความลำบากต่าง ๆ ไม่เปนอันที่จะทำมาหากิน จึงได้คิดจะปราบปรามพวกฮ่อเสียให้ราบคาบ เพื่อจะให้ราษฎรทั้งปวงได้อยูเย็นเปนสุข เพราะเหตุฉนั้นให้แม่ทัพนายกองทั้งปวงกำชับห้ามปรามไพร่พลในกองทัพ อย่าให้เที่ยวข่มขี่ราษฎรทั้งปวง แยังชิงสเบียงอาหารต่าง ๆ เหมือนอย่างเช่นคำเล่าถา ที่คนปรกติมักจะเข้าใจว่า เปนธรรมเนียมกองทัพแล้ว จะแย่งชิงถาคุมเหงคนเงร้ยผู้ใดแล้วไม่มีโทษ ให้การซึ่งทรงพระกรุณาแก่ราษฎรจะให้ได้อยูเย็นเปนสุขนั้น กลับเปนความเดือดร้อนไปได้เปนอันขาด

ข้อ ๒ มีพระราชประสงค์ที่จะทรงทราบถิ่นถานทั้งปวงอันเปนพระราชอาณาเขตร์ จะควรเปนนทางค้าทางขายอย่างใด ซึ่งจะให้เจริญผลประโยชน์แก่บ้านเมืองเหล่านั้น แลเปนประโยชน์แก่คนทั้งปวงทั่วไป จึงโปรดให้มีกองแผนที่ขึ้นมาตรวจสอบถิ่นถานทั้งปวงให้ได้ความชัดเจน ให้แม่ทัพนายทั้งปวงอุดหนุนเจ้าพนักงานทำแผนที่ให้ดำเนินการตลอดไป แลได้สวนตรวจตราทางเข้าทางออกที่ต่อเขตร์แดนจะควรจัดการรักษาป้องกันบ้านเมืองเหล่านั้น ให้อยูเย็นเปนสุขปราศจากโจรผู้ร้ายได้อย่างใด แลมีโจรผู้ร้ายถาอันตรรายอันใดที่น่ากลัวจะเปนเหตุการให้เรื่องเหล่านั้นไม่เปนสุขควรจะปราบปรามจัดการแก้ไขเสีย ก็ให้ปราบปรามแก้ไขเสียให้สิ้นสิ้นหนาม อย่าให้เปนที่ขัดขวางแก่ประโยชน์บ้านเมืองอันจะเจริญขึ้นได้

ข้อ ๓ กองทัพซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ยกแยกขึ้นไปเปนสองกอง ปันเขตร์ไว้ว่ากองทัพฝ่ายใต้ ให้ปราบปรามเข้าศึกศัตรูแลโจรผู้ร้ายในเขตร์แขวงเมืองพวนตลอดลงมาจนหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก กองทัพฝ่ายเหนือให้ปราบปรามเข้าศึกศัตรูแลโจรผู้ร้ายในหัวเมืองขึ้นหลวงพระบางชั้นใน แลเมืองหัวพันทั้งหกตลอดจนถึงเมืองสิบสองจุไทย ถึงว่าบันไว้แล้วดังนั้นก็ดี จะถือว่าต่างคนต่างทำเปนคนละทัพคนละกองไม่เกี่ยวข้องกันนั้นไม่ได้ ต้องตั้งใจเปนอันหนึ่งอันเดียวว่า ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้ขึ้นไปปราบปรามเข้าศึกศัตรูแลโจรผู้ร้ายเปนสองฝ่ายดังนี้ เพราะเหตุที่พระราชอาณาเขตร์กว้างขวาง

ครั้งนี้จะให้ขึ้นไปแต่คนเดียว จะทำการไม่สำเร็จไปได้โดยเรา จึงให้ทำการฝ่ายใดกองหนึ่งฝ่ายเหนือ กองหนึ่งบรรจุเข้าหากันให้เรียบร้อยพร้อมกัน เพราะฉะนั้นห้ามเป็นอันขาดว่าอย่าให้แม่ทัพทั้งสอง ฝ่ายถือใจว่าเป็นการทำราชการประกวดกัน ใครจะดีกว่ากัน ใครจะเร็วกว่ากัน เช่นว่าเล่นไชนเล่น หนึ่งประชันกันเป็นอันขาด การที่ไปทำการจะทำการก็ต้องทำ ควรจะทำได้เร็วจึงทำเร็ว อย่าให้ถือเอา แต่การที่จะแล้วไปโดยเร็วเป็นประมาณ ถ้าถ้าจะทำการตีทั้งฝ่ายกองทัพ แต่จะไปเป็นความลำบากของ กองอื่น มีทางที่จะหลีกเลี่ยงแก้ไขให้ได้ดีที่สุดเพียงใด ให้คิดอ่านแก้ไขจัดการนั้น อย่าให้เป็น ความลำบากแก่กันทั้งสองฝ่ายจนสุดกำลังสุดปัญญา แลให้กองทัพทั้งสองฝ่ายมีหนังสือส่งข่าวคราว ไปมาถึงกัน ให้ทราบการที่กองทัพให้ทำการอย่างไรตั้งอยู่ตำบลใด อย่าให้กองทัพลัดกันจนไม่รู้ ว่า กองหนึ่งอยู่แห่งใดได้เป็นอันขาด เมื่อมีการที่จะทำ จะต้องอาไศรยกำลังช่วยแก้ไข ก็ให้ขอร้องกัน แลรีบไปช่วยให้ทันอย่าให้เสียช่วงที่ ถ้าการที่จะปราบปรามข้าศึกศัตรูเป็นการใหญ่จำจะต้องทำ พร้อมกันทั้งสองกองก็ให้รวมกันเข้าทำการให้พร้อมเพรียงอย่าให้ถือเปรียบแก่งแย่งกันไป ให้ทำ กิตติศัพท์ให้ปรากฏทั้งสองกอง ว่ากองทัพที่ยกขึ้นไป ทั้งเหนือกองหนึ่งได้กองหนึ่งนี้เพื่อจะช่วยกัน ปราบปรามพวกฮ่อ ตีกระหนาบบีบคั้นให้พวกฮ่อพ่ายแพ้ให้จงได้ อย่าให้ทำการแก่งแย่งให้เป็นที่ข้าศึก ศัตรูประมาท เพราะได้รู้กิตติศัพท์กองทัพทั้งสองกองไม่เข้ากัน มีอุบายที่จะแก้ไขได้ต่าง ๆ ถ้า กองทัพทั้งสองกองนี้ กองใดกองหนึ่ง ทำการแก่งแย่งปรากฏเป็นการไม่สามัคคีปรองดองกันตาม สมควรแก่ราชการก่อนแล้ว ถึงจะทำความชอบความดีสักเท่าใด ๆ ก็คงจะไม่พ้นความผิดเป็นแน่ หนึ่งอย่าให้ถือโทษฐิमानะในการซึ่งเห็นว่าเหลือกำลังกองทัพจะทำคนเดียว ฤาจะทำไปได้กับเสีย เท่ากันจะต้องมีกำลังมากขึ้นอีกจึงจะเอาไชยชนะได้ฝ่ายเดียวแต่ไม่ขอร้องให้ช่วยกัน เพราะจะชิง ความดีความชอบจนเสียราชการไป ให้ละโทษฐิमानะอย่างนี้เสีย คิดมุ่งหมายเอาแต่ราชการที่จะ สำ เสร็จไปได้โดยแน่นอนนั้นเป็นประมาณ

ข้อ ๔ เมื่อกองทัพยกขึ้นไปถึงเมืองพิไชย เมืองพิศณุโลกย์ การที่จะส่งกองทัพขึ้นไปถึงเมือง หนองคายแลเมืองพิไชยนั้น ได้มอบให้พระยาศรีสิงหนาทเป็นผู้จัดส่ง แต่เวลาที่จะยกจากที่ใดตำบล ใดเวลาใดนั้น ต้องแล้วแต่แม่ทัพจะเห็นสมควร ไม่ต้องมีคำสั่งขึ้นไปจากกรุงเทพฯ จำเดิมแต่ยกขึ้น ไปจากกรุงเทพฯ ก็ต้องตั้งใจที่จะให้ได้ขึ้นไปได้ถึงที่สนามรบ ทำการปราบปรามพวกฮ่อให้สำเร็จได้ ก่อนเวลารดฝุ่น ซึ่งจะเป็นที่ลำบากแก่ไพร่พลแลทำการไม่ถนัด ต้องถอยกองทัพกลับลงมา ให้ เสียเวลา เพราะฉะนั้นแม่ทัพต้องคิดผ่อนผันจัดการตามแต่ที่จะเห็นควรอย่างใดสุดแต่จะให้ได้ดี ความหมายซึ่งกล่าวมาแล้วนั้น

ข้อ ๕ การเสบียงอาหารนั้น ได้จัดส่งขึ้นไปแต่กรุงเทพฯ เท่าใด การที่จะขนลำเลียงขึ้นไปส่ง อย่างใด แม่ทัพต้องตรวจตราคิดการให้ตลอดไป เข้าจะเกณฑ์เอาหัวเมืองใดเพิ่มเติมขึ้นอีกมากน้อย เท่าใดก็เกณฑ์ได้ทุกเมืองตามอำนาจแม่ทัพ แต่เมืองน่านซึ่งเป็นเมืองประเทศราช อันเห็นว่าบางที จะขัดข้องอยู่บ้างนั้น ก็ได้มีศุภอักษรให้จ่ายเข้าในฉาง แลให้อนุญาตให้ราษฎรขายเข้าไปแต่ก่อน

แล้ว แลได้ข่าวว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือข่าวพวงยิ่งน่ากลัวเจ้าเมืองน่านจะไปปล่อยให้เข้าออกนั้น จึงได้มีท้องตรากำชับถึงพระยามนตรีสุริยวงศ์สำหรับเข้าหัวเมืองให้เป็นธุระดูแลที่ให้ได้เข้าส่งไปบ้าง แต่จะเชื่อเอาว่าจะได้เป็นกำลังมากนั้นเห็นจะวางใจไม่มีใครได้ ให้แม่ทัพคิดกะประมาณเสบียงอาหารแลงที่ที่จะขนส่งขึ้นไปจนตลอดสมควรแล้วจึงยกขึ้นไปทำการ เมื่อการไม่เป็นไปได้ตลอด ก็คงจะพิจารณาได้ว่า จะเป็นเพราะเหตุที่จัดการไม่ทั่วถึง ฤๅจัดการไว้เรียบร้อยดีแล้ว แต่หากมีผู้ไม่กระทำตามคำสั่ง ก็คงได้ตัวผู้ซึ่งผิดนั้นทำโดยได้ตามอาญาแม่ทัพ เมื่อการที่จะกะเกณฑ์เสบียงอาหารไปโดยอำนาจแม่ทัพไม่ตลอดเป็นการขัดข้องจริง ฤๅกองทัพจะขัดข้องตั้งแรมปี เเสบียงอาหารข้างฝ่ายเมืองเหนือขาดสนจะไม่พอเลี้ยงไพร่พล จะต้องอาศัยเสบียงอาหารที่จะส่งขึ้นไปจากกรุงเทพฯ แลหัวเมืองชั้นใน ก็ให้มีใบบอกขัดข้องแลขอร้องลงมาโดยเร็วจะได้จัดการขึ้นไปให้ตลอด

ข้อ ๖ ไพร่พลที่จะเข้าในกองทัพไปต่อรบด้วยข้าศึกนั้น ถ้าเบาบางจะต้องเรียกเพิ่มเติมก็เรียกตามหัวเมืองทั้งปวงได้ตามอำนาจแม่ทัพ สุดแต่จะปฤกษาหาฤากับข้าหลวง เหนควรเกณฑ์เมืองใดเพิ่มเติมก็ให้เกณฑ์ได้

ข้อ ๗ การที่ต่อรบด้วยพวกฮ่อ นั้น ถ้าได้ท่วงทีจะมีไชยชนะแล้วไม่เป็นการจำเป็นที่จะป้องกันอันตรายที่จะเกิดขึ้นภายมาแล้ว ก็อย่าให้ประหารชีวิตคนซึ่งมิได้ต่อสู้ให้เป็นความเสียหายแก่บ้านเมืองแลเปนบาป ว่าฆ่ามนุษย์ทั้งโหดโดยไม่มีความกรุณา ถ้าจับเปนได้มากเพียงใดก็ยิ่งจะเป็นการดี พวกฮ่อเองก็ดี ฤๅไพร่บ้านพลเมืองที่มีชื่อเปนต่าง ๆ คือช่าแจะแลช่าเจียงไทยทุ้เปนต้นที่เป็นคนใจโลเลเข้าเปนกำลังพวกฮ่อซึ่งจะทิ้งไว้ในเขตแดนเหล่านั้น จะก่อเกิดความชั่วขึ้นไปอีกควรจะผ่อนเข้ามาไว้ในพระราชอาณาเขตชั้นในเข้ามา ก็ให้คิดการผ่อนผันเข้ามาไว้ในที่ซึ่งจะเป็นที่ไว้ใจได้ แลคิดอ่านป้องกันความลำบากของคนพวกนั้น ซึ่งแต่ก่อน ๆ เคยได้ความลำบากในเวลาต้อนครัว อย่าให้เป็นความลำบากแก่คนพวกนั้นได้มากเพียงใด ก็ให้คิดจัดการป้องกันจนสุดกำลังที่จะทำได้

ข้อ ๘ ถ้าฮ่อต่อสู้กำลังกองทัพไม่ได้ แดกหนีออกไปนอกพระราชอาณาเขตแล้วอย่ายกติดตามออกไป ให้ปฤกษา ด้วยพระราชวรานุกูล พระยาพิไชยข้าหลวง คิดจัดตั้งด่านทางป้องกันรักษาบ้านเมือง จัดการให้ราษฎรตั้งท่ามาหากินเปนภูมิลำเนาขึ้น ควรจะช่วยข้าหลวงจัดการฝึกหัดทหารแลไปลิศรักษาบ้านเมืองประการใด ก็ให้คิดช่วยกันจัดการขึ้น กองทัพนั้นจะควรตั้งพักอยู่แห่งใดก็แล้วแต่จะปฤกษาเห็นพร้อมกัน

ข้อ ๙ ถ้าพวกฮ่อจะยอมเข้าสวามิภักดิ์โดยดี เปนที่เชื่อได้ว่ามิใช่จะเป็นอุบายหลอกลวงพอให้ถึงรุดมนที่จะทำการต่อไปไม่ได้ ก็ควรจะได้รับได้ แต่ซึ่งจะให้ฮ่อตั้งอยู่ในเขตแดนเมืองพวนเมืองหัวพันทั้งหกอย่างนั้น ไม่แลเห็นว่าจะตั้งอยู่เปนไพร่บ้านพลเมืองปรกติได้ เพราะเหตุว่าฮ่อพวกนี้ไม่เคยทำการงานเลี้ยงชีวิตเหมือนราษฎรทั้งปวง คงจะก่อเกิดให้ต้องไปปราบปรามอีกร่ำไป จะต้องเอาเข้ามาไว้ในหัวเมืองชั้นใน อย่าให้คุมกันเปนกำลังใหญ่โต จึงจะเป็นที่วางใจได้ ถ้าการที่จะให้

เข้ามาอยู่ในหัวเมืองขึ้นใน จะเป็นเหตุให้พวกฮอกลับไม่ยอมสวามิภักดิ์ ก็ต้องต่อสู้ขับไล่ให้ออกจากพระราชอาณาเขตต่อไป ถ้าทำลายให้แตกไปเสียจนเชื่อว่าจะคุมไม่ติด เว้นไว้แต่จะมีเหตุการณ์อันใดที่จะให้เชื่อถือได้แน่ ว่าฮอกจะไม่กลับหากินโดยเป็นโจรผู้ร้ายเช่นแต่ก่อนได้อีก เหมือนกับมีข้าหลวงตั้งอยู่บังคับบัญชาเห็นว่ากำลังอำนาจข้าหลวงพอจะกดพวกฮอกนั้นได้ จึงจะยอมให้พวกฮอกตั้งอยู่ในเมืองพวนได้

ข้อ ๑๐ ข้อซึ่งประมาณการไปว่าจีนญานฝรังเศสจะมาช่วยฮอก ซึ่งไม่แลเห็นว่าจะเป็นไปได้จริงนั้นจะเป็นขึ้น ก็ต้องให้ไต่สวนดูให้แน่นอนก่อนจึงให้เชื่อ หากไม่จะถูกการพอลวงให้เป็นที่เสียกำลังตนเอง ถึงโดยว่าจีนญานฝรังเศสจะช่วยฮอกจริง ถ้ากำลังฝ่ายเราที่ยกขึ้นไปพอจะปราบปรามได้ ก็ให้ทำการเต็มมือ อย่าท้อใจว่าเป็นรบจีนญานฝรังเศส เพราะเราทำการปราบปรามโจรผู้ร้ายศัตรูในแผ่นดินสยาม ไม่เป็นเหตุที่ชาติใดจะมาว่าได้โดยทางธรรม แต่ถ้าเห็นว่าเป็นการเหลือกำลังที่จะทำได้ เพราะมีชาติอื่นเข้ามาช่วยดังนั้น ถ้ากำลังฮอกเองแข็งแรงเหลือกำลังที่จะปราบปรามได้ ก็ให้คิดการนัดหมายกันให้รู้ทั้งสองกอง คิดตั้งมั่นรักษาการไว้เพียงที่จะรักษาได้ แล้วเรียกกำลังหัวเมืองทั้งปวงตามอำนาจแม่ทัพที่จะทำได้ มาช่วยป้องกันรักษา ถ้าถ้าได้กำลังมากควรจะทำต่อไปได้ ก็ให้ทำการต่อไป ถ้าขัดข้องก็ให้มีใบบอกหาญาลงมายังกรุงเทพฯ อย่าเพื่อให้เกิดกองทัพลงมาทีเดียว

ข้อ ๑๑ เมื่อเวลาไล่ฮอกไปถึงปลายเขตแดน ถ้าฝ่ายฝรังเศสจะมาว่าด้วยเขตแดนประการใด ควรให้โต้ตอบได้ว่า การเรื่องนี้ที่กรุงเทพฯ ได้ปรึกษากับทูต (บาเยคาฟ) ฝรังเศสแล้วว่าเขตแดนทั้งไหนว่าเพียงใด ก็ให้ทำแผนที่ไว้จะได้ปรึกษากัน แบ่งปันให้ตกลงโดยทางไมตรีที่กรุงเทพฯ ไม่ควรจะแย้งชิงกัน ทั้งไหนว่าเพียงใดจะเป็นที่เกี่ยวข้องกันอยู่เล็กน้อยเท่าใด ก็คงจะตกลงได้ภายหลังของใครว่าเพียงใดก็ให้รักษาไว้เพียงนั้นก่อน ที่ตำบลใดซึ่งชนาบคาบเกี่ยวกันคือฝ่ายเราว่าที่ของเรา แต่ฝ่ายฝรังเศสมารักษาอยู่ ถ้าฝ่ายฝรังเศสว่าที่ของฝรังเศสฝ่ายเรารักษาอยู่ ก็ให้ต่างคนต่างรักษาไว้โดยทางไมตรีเหมือนหนึ่งช่วยกันรักษาไปก่อน กว่าตกลงแน่ว่าเพียงใด จึงถอนคนเข้ามาตามแดนที่ตกลงกัน การข้อนี้เป็นแต่ว่าเผื่อไว้ แต่ไม่แลเห็นเลยว่าฝรังเศสจะขึ้นมาถึงเขตแดนเหล่านี้ด้วยปราบปรามฮอกในแผ่นดินตั้งเกี่ยฤตองกิน ยังราบคาบและจะต้องไปจัดเขตแดนกับจีนอยู่ฝ่ายเหนือ ยังไม่แลเห็นว่าจะมาทำการกับไทยให้เป็นการสองนำขึ้น

ข้อ ๑๒ กองทัพที่ยกไปครั้งนี้เป็นสองกอง ตามที่หมายว่าฮอกจะแยกกันอยู่เป็นสองตำบล ก็ถ้ากองทัพฝ่ายหนึ่งปราบปรามฮอกแล้วสำเร็จได้โดยเร็ว แต่ฝ่ายหนึ่งทำการไม่สำเร็จ เมื่อควรจะช่วยกันทำการซึ่งยังไม่สำเร็จนั้น ก็ให้ช่วยกันทำให้สำเร็จ ถ้าหากว่าไม่ต้องช่วยเหลือกัน กองซึ่งว่างเปล่าอยู่นั้นให้ตรวจตราภูมิดานบ้านเมือง จัดการให้ราษฎรได้ตั้งทำมาหากินอยู่เย็นเป็นสุขช่วยพนักงานแผนที่ให้ได้ทำแผนที่ตลอดไปในเขตแดนซึ่งได้ปราบปรามเรียบร้อยแล้วตามเวลาที่จะทำได้ ถ้าปราบปรามศัตรูราบคาบแล้วพร้อมกันทั้งสองกอง ก็ให้ช่วยข้าหลวงทั้งสองฝ่าย จัดการรักษา

เขตแดนบ้านเมืองให้เป็นการรู้ถึงกันเห็นชอบพร้อมกันตลอด อย่าให้เป็นฝ่ายหนึ่งจัดการอย่างหนึ่ง ฝ่ายหนึ่งจัดการอย่างหนึ่งได้

ข้อ ๑๓ ถ้ากองทัพฝ่ายหนึ่งไปปราบปรามย่อในเขตแดนของตัวเสร็จแล้ว ฝ่ายหนึ่งยังปราบปรามไม่สำเร็จไปได้ ห้ามอย่าให้กองทัพซึ่งทำการสำเร็จแล้วนั้นคอยกลับลงมาก่อนเป็นอันตราย ควรจะตั้งมั่นจัดการบ้านเมืองอยู่ตำบลใด ก็ให้ตั้งมั่นอยู่ฟังข่าวคราว เมื่อกองหนึ่งขอให้ไปช่วยฤาเห็นเป็นการจำเป็นสมควรที่จะไปช่วยก็ยกไปช่วยโดยทันที ต่อเมื่อปราบปรามศัตรูสงบเรียบร้อยแล้วทั้งสองฝ่าย ปกษากพร้อมกันเห็นควรว่าจะถอยกองทัพลงมา จึงให้ถอยพร้อมกันไม่ต้องมีใบบอกลงมากรุงเทพฯ ก่อนก็ได้

ข้อ ๑๔ นายทัพนายกองที่ขึ้นไปครั้งนี้ ให้คิด กำหนดเป็นที่ ๑ ที่ ๒ ที่จะบังคับการไว้ให้ตลอด เมื่อมีอันตรายแก่ผู้ใด ให้บังคับการแทนกันได้ให้ตลอด อย่าให้เป็นการยุ่งขึ้นในเวลาที่มีเหตุดังนั้นได้

ข้อ ๑๕ ราชการสำหรับพื้นบ้านพื้นเมือง คือถ้อยความแลจะมีผู้มาขึ้นเรื่องราวประการใด ไม่ต้องเป็นธุระเกี่ยวข้องแก่นายทัพนายกองทั้งปวง ให้มอบให้ข้าหลวงบังคับบัญชา เว้นไว้แต่การที่จะเกี่ยวเนื่องด้วยเป็นกำลังกองทัพอย่างหนึ่งอย่างใด จึงให้แม่ทัพนายกองเป็นธุระด้วย

ข้อ ๑๖ กองทัพทั้งสองกองที่ไปนี้ ให้คิดจัดการเดินทางหนังสือบอกที่จะถึงกรุงเทพฯ ได้โดยเรา โดยทางใดนั้น ให้ตลอดขึ้นไปให้วางการไว้ให้เป็นที่ยั้งคอง อย่าให้หนังสือบอกลงมาติดด้วยแห่งหนึ่งแห่งใดได้ แล้วอย่าให้ละเลยการที่จะมีใบบอกลงมาถึงกรุงเทพฯ ให้บอกลงมาทุกคราวเหตุการณ์ที่มีขึ้น ถ้าไม่มีเหตุการณ์อันใด ก็ให้มีใบบอกลงมาอย่างช้าที่สุดเพียง ๑๕ วันครั้งหนึ่ง อย่าให้ขาดได้

ให้แม่ทัพนายกองซึ่งจะบังคับบัญชากองทัพใหญ่ หากนายทัพนายกองที่จะแยกเป็นกองไปทิศหนึ่งทิศใด พิจารณาติตรองพบมราโชวาทนี้ให้เข้าใจชัดเจนตามความหมายแห่งกระแสพระราชดำริห์โดยเลียด แล้วให้ประพฤติกรรมผ่อนผันหาให้ถูกต้องตามพบมราโชวาทอย่าให้คลาดเคลื่อนไปได้ทุกประการ

พระราชทานแต่วันจันทร์ที่ ๓ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีกาฬปศก ๑๒๔๗ ๗

นายแฉ่งและนายพุ่ม เขียน

นายทิพและนายแดง ตรวจทาน

ภาคผนวก ค.

ว่าด้วยประเภทคนป่าเถาฆ่าฝ้ายเหนือ

โดย ชุนประชาคดีกิจ

ในภูมิประเทศฝ้ายเหนือแห่งเรา อันเป็นระหว่างประเทศสยามกับประเทศจีนต่อกันนั้น ตั้งแต่ฝั่งแม่น้ำกวนดักที่ซึ่งเรียกว่าน้ำแม่กก ขึ้นไปทางเหนือจนถึงเขตรแดนห่อ พื้นแผ่นดินสูงเปนภูเขาเนินดอยมาก มีที่ราบแต่ตามริมแม่น้ำแม่ของ แลลำน้ำต่าง ๆ ที่ไหลมารวมลงแม่ของ ในที่ราบทั้งหลายนั้น มีบ้านเมืองของพวกลื้อที่เรียกว่าสิบสองปันนา แลพวกจีน พวกเงี้ยว ที่ฝรั่งเรียกว่าชานสะเต็ด แต่ที่จริงลื้อจีนเงี้ยวแลอื่น ๆ ก็เปนลาวไทยเราแท้ ๆ โดยชาติแลภาษาอันเดียวกัน แต่เพราะคำพม่าเรียกไต่ว่าชาน จึงเข้าใจว่าชานเป็นชาติหนึ่งไป (แต่ปถมเหตุที่จะตั้งเป็นบ้านเป็นเมืองเป็นประเทศเขตรแดนนั้น แฉ้งในตำนานลระวะจักราชพงษาวดารนั้นแล้ว ครั้นจะเก็บมาลงในที่นี้ ก็เป็นเนื้อความพิสดารยืดยาว หากควรกับหนังสือพิมพ์ไม่ ในที่นี้ประสงค์แต่จะเล่าเรื่องประเภทของคนเดิม ซึ่งยังหลงเหลืออยู่ตามป่าแลเขาเท่านั้น เปนเครื่องฟังเล่นแปลก ๆ หู) คนป่าทั้งหลายอันมีอยู่ตามจอมเขาทั้งหลายนั้นเปนพวก ๆ ดังนี้ ลระวะกับยาวพวกหนึ่ง เปนตระกูลสูงกว่าฆ่า ความประพฤติกิริยา อุปโภคนุ่งห่มเหมือนกะเหรี่ยงที่เราได้เคยเห็นจะเปนพวกเดียวกัน เพราะอยู่ต่อดิน... อันเดียวกัน ลงมาตามเขาแดนหนึ่ง คือ ชมุ ๑ ละแมด ๑ ละม้ง ๑ ฆ่าฮอก ๑ ฆ่าสามเท้าหนึ่ง ฆ่าเพียน ๑ ฆ่าเบิม ๑ ฆ่าวะ ๑ หมูนี้อยู่เนื่องกัน ตั้งแต่ตะวันตกเฉียงเหนือไปจนตะวันออกเฉียงเหนือ ชมุนี้มีเปนสองพวก ๆ หนึ่งที่อยู่ใกล้บ้านใกล้เมือง พวกนายร้อยที่ทำไม้ทั้งหลาย ได้อาศัยชมุเปนลูกจ้างโดยมาก ราคาจ้างปีหนึ่ง ๒๐ รูเปียบ้าง ๓๐ รูเปียบ้าง คนพวกนั้นถ้าได้อยู่กับใครก็นับถือชื่อตรงต่อผู้นั้น ทำงานโดยเต็มใจเต็มกำลังเหนือการของตน แต่ชมุที่เป็นป่าแท้ กับละแมด ละม้งฆ่าฮอก ฆ่าซัด ฆ่าเพียน ฆ่าเบิม ฆ่าสามเท้า ฆ่าวะนั้น นุ่งห่มผัดกับชมุบ้าน ผ้าที่ผู้ชายนุ่งนั้น กว้างประมาณ ๓ นิ้ว ยาวประมาณสิบศอกสามวาพันเอวเข้าไว้ แล้วโจงคล้ายกับลาวนุ่งเหน็บรั้ง ผ้านั้นเรียกตามภาษาชมุว่าผ้าเตียวแอง แต่ผู้หญิงนั้นใช้ผ้าน้อย ทำด้วยเปลือกไม้สองท่อน ๆ หนึ่ง กว้างยาวประมาณคืบหนึ่ง เย็บติดกับเชือกผูกเอว เปนผ้าห้อยปกข้างหน้าท่อนหนึ่ง ปกข้างหลังท่อนหนึ่ง เรียกว่า ผ้าตัด แต่ผมนั้นเกล้าต่างกัน ละแมดกับละม้งนั้นเกล้ามวย ฆ่าวะนั้นตัดผมปรกหน้าปรกหลังเหมือนมงกุฎครอบ นอกนั้นเกล้าผมสูงทั้งสิ้น ฆ่าทั้งหลายเหล่านี้ย่อมอาไสรยอยู่บนจอมเขาที่สูง ทำไร่ปลูกเข้าปลูกฝ้าย แลผักแพงต่าง ๆ ใช้หอกกับนำไม้เปนอาวุธ แต่ฆ่าวะนั้นมียาการว่องไวคล้ายค่าง เมื่อเวลาจะขึ้นต้นไม้ก็ได้ปีนขึ้นตาม... เหมือนคนธรรมดา มีเชือกเส้นหนึ่งผูกกับเขา... เครื่องมือ เมื่อจะขึ้นต้นไม้ก็จะโยนเขากวาง.. ไม้ แล้วโยนตัวขึ้นไป ถ้าจะย้าย

ไป.. ไปก่อน แล้วสงเข็อกตามไปได้ แต่บันดาข้าที่กล่าวมานี้ ภาษาพูดก็คล้ายกับลาวกับไทย แต่ผิดเพี้ยนกันบ้างเล็กน้อย จะชัดมาว่าพอเป็นตัวอย่าง เหมือนหนึ่งคำไทยว่า “กินน้ำ” เขาว่า “อมเอือก” คำไทยว่า “กินเข้า” เขาว่า “เปิบมา” เช่นนี้เป็นต้น แลคนพวกนั้นถึงแม้ไม่มีหนังสือ ก็ยังมีเครื่องหมายคำพูดของเขาอย่างหนึ่ง คือปากไม่ไปให้กันก็เข้าใจกันเหมือนเราใช้ตัวหนังสือ แลยังมีเครื่องอาณัติอื่น ๆ อีกหลายอย่าง เป็นต้นว่า ถ้ามีการร่อนการเรวเรียกหากัน ผู้เป็นต้นเรียกนั้นก็เอากะบอกมาปากเป็นขั้วขีด ๆ ตามความหมายของเขา แล้วทำคบเพลิงน้อยจุดไฟเสียไหม้หน่อยหนึ่ง พริกเม็ดหนึ่ง ชนกชนหนึ่งใส่ใบบอกไม้ นั้นส่งไปถึงกันก็เป้นเข้าใจกัน อนึ่งที่นับถือของเขานั้น คือกลองมโหรีทีกอย่างหนึ่ง แทนหล่อคล้ายกับรูปมโหรีทีกแต่รูปชื่อ ๆ อย่างหนึ่ง กับแก้วหินต่าง ๆ มีรอยเจาะทะลุร้อยเชือกได้อย่างหนึ่ง ของเหล่านี้เขาว่าเป็นของ ๆ เจียงผู้เป็นเจ้าเป็นนายของเขา คำเล่าว่า เจียงนั้นได้เป้นใหญ่ในประเทศนั้น แต่ช้านานหลายร้อยปีมาแล้ว ก่อนขอมแลละวะจักราชมาเป้นใหญ่ เหตุนั้นลาวญวนทั้งหลายจึงได้นามปรากฏว่า ลาวเจียง

ยังข้าอีกจำพวกหนึ่งนั้นมิได้นับถือเจียง แต่ถือผีเพศภาษาอาการไปข้างจีน ดูเหมือนจะเนื่องมาแต่ชื่อข้าพวกนั้นมีนามดังนี้ แม้ว ๑ ก้อ ๑ หนอแหน ๑ ลิ่นแจ้น ๑ เย้าหยิน ๑ ข้าพวกนี้ผู้ชายไว้ผมเปียแต่ไม่ถัก ผู้หญิงนั้นเกล้าผมผสมด้วยยางไม้ที่เหนียวกับซี่ผึ้ง แล้วปั้นเป้นเขาเหมือนเขาวัวเขาควาย ลาวมักเรียกว่า ข้าขีด ข้าเขา แต่ก่อนนั้นผู้หญิงสวมหมวกทำด้วยไม้ ประดับด้วยขนกระรอก ขนค่าง ขนนก แลขนสัตว์ต่าง ๆ ผมนั้นปีหนึ่งจึงเกล้าครั้งหนึ่ง แต่เครื่องนุ่งห่มนั้นผู้ชายนุ่งกางเกง ผู้หญิงนุ่งผ้าถุง... เขา มักใช้ผ้าดำมา.. มาก แต่เมื่อนั้นใช้เครื่องอย่างทั้งหญิงทั้งชาย ข้าทั้งหลายหมุ่นี่กินเข้าสาติเป้นอาหาร มีน้ำใจร้ายกาจ แลมีฝีมือยิงนำไม้แมนยี่งัก

ยังอีกพวกหนึ่งเรียกว่า มูเซอ คนพวกนี้จะเป้นป่าแท้ก็ไม่เจิง รู้นับถือบิดามารดา แลตั้งอยู่เป้นหมู่เป้นบ้านมีวัดวาอาราม แต่ไม่มีสงฆ์ ถ้าถึงวันขึ้น ๑๐ ค่ำ แรม ๑๐ ค่ำ นับว่าเป็นวันพระของเขา แล้วเชิญบิดามารดาผู้เฒ่าผู้แก่เข้าไว้ในวัด แล้วก็ชักชวนกันจัดสำรับกับเข้าของกินของใช้ ไปบูชาคารวะขอศีลขอพรต่าง ๆ ถือว่าเป็นการบุญ คนพวกนั้นผู้ชายโกนผมโพกผ้าเหมือนแขก แต่ผู้หญิงเกล้าผมสูง นุ่งกางเกงสวมเสื้อยาวทั้งหญิงทั้งชาย คนพวกนี้ถือไม้ชำระล้างร่างกาย ถึงแม้จะเป็อนโคลนตมประการใดก็ไม่ล้างเลย

ยังอีกพวกหนึ่ง ลาวเรียกว่าผีป่า คนพวกนี้น่าพิสงมาก ด้วยไม่กินเข้าแลไม่อยู่เป้นที่เหมือนพวกอื่น ย่อมเที่ยวอยู่ตามเขาแลป่าเปลี่ยว กินแต่เนื้อสัตว์แลผลไม้ผักหญ้าเป้นอาหาร ทารกแรกเกิดมาก็ให้กินน้ำผึ้ง กับยอดหน่อไม้ที่อ่อน ๆ บ้าง ไม้ผุ ๆ บ้าง แลร่างกายของเขานั้นผอม ย่อมชะโลมทาด้วยโลหิตสัตว์เกราะกรัง จนสาปลิ้นเป้นสัตว์ไป ผู้ชายทุกคนมีหอกสำหรับมือคนละเล่ม หอกนั้นชุบอาบยางแลยาพิศม์สำหรับแทงสัตว์ที่ใหญ่ได้ แลมีเครื่องมือชนิดหนึ่งเป้นเชือกหนังสั้น ๆ วนไฟจนแรงสำหรับตอกเท้าช้าง คือเมื่อเวลาช้างลงค้อมยอมคุกเข่าหลังลากลงไป ครั้นนาน... ช้างนั้นลำบากเข้าที่ วิ่งไม่ได้ เขาจึง... เอาด้วยหอก ชำแหละเนื้อบริโภคเป้นอาหาร ถ้าให้

ให้พวกเขานั้น ปวยไข้ล้มตายศพนันไม่ฝัง... ห่อศพนั้นแขวนไว้บนยอดไม้ พวกผีป่านี่ นาน ๆ จะเข้ามาในบ้านในเมืองครั้งหนึ่ง มักเอาขี้ผึ้งนอมาแลกเหล็กไป มีผู้ถามถึงเหตุผลตันปลาย ก็เล่าว่าแต่เช่นปู่เช่นย่ามานั้นเป็นคนโทษที่ต้องเนียรระเทศ จึงกลายเป็นคนป่าสืบมา จะเข้ามาอยู่ในบ้านในเมืองก็กลัวตาย อยู่ไม่ได้ด้วยเคย แลคนพวกนี้มีตามแขวงเมืองเทิงเมืองเชียงของ แต่มีไม่สู้มากนัก.

ภาคผนวก ง.

บอกเจ้าพระยาภูธราภัย

เจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายกแม่ทัพใหญ่บอกลงมาว่า ด้วยขุนเทพอาญาเมืองพิไชย เสิญพระราชหัตถเลขา แลกระแสพระราชดำริห์ขึ้นไปถึงข้าพระพุทธเจ้า ณ เมืองพิไชย ณ วันอาทิตย์ เดือนสี่ แรมสิบค่ำ ปีกุนสัปตศก ว่าด้วยข้อราชการทัพหัวหน่อทางเมืองพวน แลพระยาอริยวงษา พระยาอิศรเพชรวิวาทรบกันขึ้นนั้น พวกข้ากำเริบขึ้นในเมืองหลวงพบางเปนการสามทาง โปรดเกล้าฯ ชี้แจงข้อราชการขึ้นไปนั้นได้ทราบเกล้าฯ ทุกประการแล้ว ข้าพเจ้าได้มีหนังสือคัดสำเนา ท้องตรา กระแสพระราชดำริห์ส่งขึ้นไปให้พระยาสุรินทรราชเสนี พระสุริยภักดี ทราบแล้ว ครั้น ณ วันศุกร์ เดือนสี่ แรมสิบห้าค่ำ ปีกุนสัปตศก พระยาสุรินทรราชเสนี เสนาบดีเมืองหลวงพบาง ส่ง ต้นหนังสือบอกพระสุริยภักดีกับอ้ายสามมวยแปลงเปนหน่อ คำให้การอ้ายสามมวย ปืนใหญ่น้อย ๕ บอกลงมาถึงข้าพระพุทธเจ้า มีความใบบอกพระยาสุรินทรราชเสนี เสนาบดีเมืองหลวงพบาง ต้องกันว่าพวกข้าภากันกำเริบยกมารบ พระยาตีแทนหลวงมหาดไทยเมืองอุดรดิฐซึ่งรักษาฉางเข้า อยู่ที่บ้านสบฮี ได้สู้รบกับหลวงมหาดไทยนายยังบุตรตายในที่รบ พระยาตีแทนกับไพร่ไทยลาวภากันหนีมา พระยาสุรินทรราชเสนี เจ้ามหินทรเทพนิภาธร พระยากำแพงเพชร ได้จัดนายทัพนายกอง คุมไพร่ ๒๐๐๐ เสศ ยกแยกไปทางบ้านสบฮี น้ำอูเมืองงอย น้ำเขื่อนน้ำคานเมืองไซ เมืองฮุน ๕ กองขึ้นไปช่วยกันปราบปรามพวกข้าแล้วมีความบอกพระสุริยภักดีว่า ณ วันอังคาร เดือนสาม แรมสิบสามค่ำ ได้พร้อมกันนายทัพนายกอง ยกเข้าตีกองทัพหน่อค่ายลาดฮวง ลาดงอน ดินนี้ไปทางเมืองเชียงขวาง ทู่งเชียงคำ ฆ่าหน่อตายบ้าง จับได้อ้ายสามมวยแปลงเปนหน่อคนหนึ่ง กับปืนใหญ่ น้อย ๕ กบอก ม้า ๒๖ ม้า เข้าเปลือกในฉางพวกหน่อประมาณ ๒ เกวียน แล้วจัดกองทัพแยกกัน ติดตามไปตีหน่อที่ทู่งเชียงคำ แจ้งอยู่ในใบบอกพระยาสุรินทรราชเสนี พระสุริยภักดี เสนาบดีเมืองหลวงพบาง คำให้การอ้ายสามมวยนั้นแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าพระสุริยภักดี นายทัพนายกองพร้อมกันทำการได้ท่วงทีตีหน่อค่ายลาดฮวงลาดงอนแตกหนีไป ได้เสบียงอาหารไว้เปนกำลังก็มาก นายทัพนายกองไพร่พลก็จะมีใจอีกเหนิม คงจะทำการสำเร็จตลอดไปได้ พวกข้าที่กำเริบลูกลามขึ้นรู้ข่าวว่า หน่อเลิกถอนไปแล้ว ก็จะมีระงับด้วยการเอนได้โดยง่าย แต่จะไว้ใจแก่ราชการยังไม่ได้ ข้าพระพุทธเจ้าได้มีหนังสือตอบขึ้นไปถึงพระสุรินทรราชเสนี เจ้ามหินทรเทพนิภาธร ว่าราชการเมืองพวนนั้น พระสุริยภักดี นายทัพนายกองยกไปตีกองทัพหน่อแตกหนีไปก็เห็นจะสำเร็จได้ แต่พวกข้าภากันกำเริบขึ้นในแขวงเมืองหลวงพบาง ก็หาพวกพระยาอริยวงษา พระยาอิศรเพชรวิวาทกันนั้น ก็ได้มีหนังสือบังคับขึ้นมาก่อนความแจ้งอยู่แล้ว ให้พระยาสุรินทรราชเสนี เจ้ามหินทรเทพนิภาธร ตริตรองระงับพวกข้าแลพระยาอริยวงษา พระยาอิศรเพชร จับเอาตัวนายข้าซึ่งเปน

หัวหน้าต้นคิด ส่งลงไปให้สิ้น ข้าไพร่จึงจะสงบเรียบร้อยลงได้ ฤาจะคิดระงับการแต่โดยเย็นได้ก็ยิ่งดี
อย่าให้พระยาอริยวงษา พระยาอิศรเพชร มีความวิวาทให้พวกข้าภากันกำเริบ เทียวตีตัดเบียด
อาหารทางเมืองพวน แลลูกกลามขึ้นในเขตรแขวงเมืองหลวงพบางต่อไปได้.

ภาคผนวก จ.

บอกพระยาสุรินทรราชเสนี

พระยาสุรินทรราชเสนี บอกลงมาฉบับหนึ่งว่า ได้แต่งให้พระฤทธิสงคราม หลวงนราณิกร ฤทธิ นายไพร่ ๒๔๒ คน ยกไปทางเมืองหลวงพบางแต่ ณ วันพุธ เดือนสาม แรมเจดค่ำ ปีกุน สัปตศก ขึ้นไปช่วยราชการทางเมืองพวน และมีข้อความเปนหลายประการ แจ้งมาในใบบอกครั้ง ก่อนนั้นแล้ว ครั้น ณ วันพุธ เดือนสี่ ขึ้นเจดค่ำ ปีกุนสัปตศก พระยากำแพงเพชรมีแจ้งความมา ณ วันอังคาร เดือนสี่ ขึ้นหกค่ำเวลา ๓ โมงเช้า อ้ายพวกซำก่อกำเริบลูกลามขึ้นที่บ้านสบอีประมาณ ๕๐๐ คน ๖๐๐ คน เข้าล้อมพระยาตื่นแทนเมืองหลวงพบาง หลวงมหาดไทยเมืองอุดรดิฐ กับไพร่ ไทยลาว ๕๐ เสศ ซึ่งรักษาจางเข้าอยู่ที่บ้านสบอี ได้สู้รบกับอ้ายพวกซำจนถึงอาวรุณัน อ้ายพวกซำ เอาปืนแลนำไม้ยิงถูกหลวงมหาดไทยเมืองอุดรดิฐ นายบุญยังบุตรหลวงมหาดไทยกับไพร่ ๒ คนตาย ในที่รบ ถูกนำไม้ปวยถึงเจ็บหลายคน อ้ายพวกซำถูกปืนแลอาวรุณตายประมาณ ๓๐ เสศ พระยาตื่น แทนกับไพร่ ไทยลาว เหลือกำลังแตกหนีพวกซำ ๆ เอาไฟจุดเผาบ้านเรือนจางเข้าที่บ้านสบอี พระ ยากำแพงเพชร เห็นว่าพวกไทยลาว เสียท่วงที มิไว้ใจแก่ราชการ แต่งหลวงธรรมปริษา หลวงรักษา บุรี ปลัดขุนกรมการ คุมไพร่เมืองกำแพงเพชร ๒๐๐ คน เจ้ามหินทรเทพนิภาธร แต่งให้พระยานาม เสนา คุมไพร่ลาว ๑๒๐ พร้อมไปด้วยเครื่องสาตราวุธปืนกระสุนดินดำ กองทัพเมืองกำแพงเพชร เมืองหลวงพบาง ได้ยกขึ้นไปบ้านสบอีแต่ ณ วันพุธ เดือนสี่ ขึ้นเจดค่ำ ซำพเจ้าได้จัดให้หลวงพล พระนครไทย คุมไพร่พลเมืองพิศณุโลกย ๒๐๐ คน ยกขึ้นไปแต่ ณ วันศุกร์ เดือนสี่ ขึ้นเก้าค่ำ ให้ไป บันจบทัพคิดราชการกัน ณ บ้านสบอี ถ้าอ้ายพวกซำที่กำเริบเหล่านี้ยังตั้งมั่นอยู่ที่แห่งใดตำบลใด ให้ช่วยกันรบอ้ายพวกซำให้แตกกระจัดกระจาย ถ้าอ้ายพวกซำแตกหนีแยกทางกันไป ก็ให้แบ่ง กองทัพออกไปหลายทาง ยกไปสืบสวนเข้าสกัดตามรบอ้ายพวกซำกระบดจับเอาตัวให้จงได้ ครั้น เดือนสี่ขึ้นสิบค่ำ พระยาสุริยเสมารองผู้ว่าราชการเมืองศรีสำโรง ขึ้นไปฟังราชการอยู่ ณ บ้านหาดตอ มีใบบอกมายังซำพเจ้าว่า อ้ายพวกซำที่อยู่ใกล้ เดิมไปเข้ากับอ้ายพวกซำกระบด หนีมาครอบครวั มาเข้าหาพระศรีสำโรงบ้าง เข้าหาพระยาสุพันทอำมาตยหัวพันเมืองขึ้นบ้าง เข้ามาเสมออยู่ทุกวัน ได้ขายหญิงใหญ่่น้อย ๓๐๐ คนเสศ อ้ายพวกซำที่อยู่ไกลกระด้างกระเดื่องอยู่ยังหาสงบเรียบร้อยไม่ ซำพเจ้ากับเจ้ามหินทรเทพนิภาธร ปฤกษากันเกณฑ์ให้เจ้าราชสัมพันธวงษ ผู้ว่าที่ราชวงษขุนทัพ นายกองคุมไพร่ ๕๒๐ คน กองพระศรีสำโรงนายทัพ นายกองคุมไพร่ ๕๐๐ คน รวมกัน ๑๐๒๐ คน ยกไปทางน้ำอูเมืองออย พระยานรพาหัวพันปากแซงคุมไพร่ ๒๕๐ คน ยกไปทางน้ำเขื่อนน้ำแซง พระยาเมืองแพนคุมไพร่ ๑๕๒ คน ยกไปทางน้ำคาน ท้าวสุกท้าวขุนท้าวเม้าคุมไพร่ ๒๐๐ คน ยก ไปทางน้ำไซ เมืองสุน คิดราชการรบอ้ายพวกซำกำเริบให้สำเร็จแล้วโดยเร็ว อนึ่ง โปรดเกล้าฯ มีตรา

พระราชสีห์กับส่งสำเนาท้องตรากระแสพระราชดำริ ๔ ฉบับ กับคำให้การย้ายฮ่อญวนลาว ๔ ฉบับขึ้นไปถึงข้าพเจ้า กับพระสุริยภักดี พระยาพิไชย มีข้อความแปลหลายประการนั้นได้ทราบแล้ว ครั้น ณ วันอังคาร เดือนสี่ ขึ้นสิบสามค่ำ ปีกุนสัปตศก พระสุริยภักดี มีใบบอกขอราชการทางเมืองพวน มากทราบเรียนยัง ฯพณฯ ที่สมุหนายกฉบับหนึ่ง มายังข้าพเจ้าฉบับหนึ่ง แลส่งตัวย้ายสามมวญ แปลงเป็นห้าคนหนึ่ง คำให้การย้ายสามมวญกับปืนใหญ่น้อย ๕ บอก มอบให้ขุนนครไชยตำรวจ ขุนพิณจกรมการเมืองพิจิตร ลงมาใจความในหนังสือพระสุริยภักดี ว่าได้ตั้งนายทัพนายกองคุมไพร่พลไทยลาว ยกกองทัพแยกย้ายออกรบกับฮ่อพวกฮ่อ ซึ่งตั้งค่ายอยู่ ณ บ้านลาดฮวง ฮ่อพวกฮ่อแตกกระจัดกระจายไปแต่ ณ วันอังคาร เดือนสาม แรมสิบสามค่ำ ข้อความแจ้งมาในใบบอกพระสุริยภักดีนั้นแล้ว ข้าพเจ้าได้ส่งตราพระราชสีห์กับท้องตรากระแสพระราชดำริรวมกัน ๕ ฉบับ กับคำให้การห้า ๔ ฉบับ รวมกัน ๙ ฉบับ มอบให้เจ้าหน่อคำเมืองน่านคุมไพร่ ๑๐๐ คนเสศ ยกขึ้นไปเมืองหลวงพางแต่ ณ วันอังคาร เดือนสี่ ขึ้นสิบสามค่ำแล้ว ข้าพเจ้าได้ส่งใบบอกพระสุริยภักดี กับคำให้การย้ายสามมวญ กับปืนใหญ่น้อย ๕ บอก กับย้ายสามมวญแปลงเป็นห้าคน ๑ มอบให้ขุนนครไชยตำรวจ ขุนพิณจกรมการเมืองพิจิตรถือไปบอกคุมตัวย้ายสามมวญแปลงเป็นห้ามาด้วยแล้ว บอกมา ณ วันศุกร์ เดือนสี่ แรมค่ำหนึ่ง ปีกุนสัปตศก.

ภาคผนวก จ.

**บอกพระสุริยภักดีแลพระยาพิไชย
กล่าวถึงเหตุการณ์เมืองหัวพันห้าทั้งหก**

อยู่มา ณ เดือนสิบสองข้างขึ้น ปีชวดอัฐศก พระยาศรีมหานคร พระยาเชียงใหม่ พระยาศรีนคราคูต ซึ่งให้ไปรับข่าวกำเริบทางน้ำอู พากันหนีข่าว พากันบ้านเมืองงอย ลงมาทางเมืองหลวงพบาง แจ้งว่าย้ายไปกำตันตองซู่ได้ภรรยาอยู่เมืองลา แล้วมาได้ภรรยาที่เมืองงอย ยุ้งพวกข้าให้พากันกำเริบยกมาตีเมืองหลวงพบาง กับสืบได้ความว่าพระยาอริยวงษาขึ้นไปอยู่เมืองแมน รวบรวมพวกห่อจะรบกับพระยาอิศรเพชรต่อไป พระยาอิศรเพชรขึ้นไปอยู่เมืองอุเหนือ พระยาอริยวงษาแต่งให้ห่อที่คุ้นเคยกับพระยาอิศรเพชร ไปลวงพ้อฆ่าพระยาอิศรเพชรตาย ครั้นอยู่มาได้ประมาณ ๑๕ วัน ได้ข่าวว่าพระยาอริยวงษาป่วยเป็นไข้ตาย พระสุริยภักดี พระยาพิไชยพร้อมกันว่า พระยาศรีมหานคร พระยาเชียงใหม่ พระยาศรีนคราคูต ให้ขึ้นไปรับพวกข้ายังไม่สงบ กลับพากันบ้านแตกตื่นหนีลงมา ให้เสียดราษฎรมีความผิด ให้ตีคนละ ๓๐ ที ให้กลับขึ้นไปทำการแก้ตัวรับพวกข้ากำเริบให้สงบจงได้ พวกข้าในพื้นที่เมืองหลวงพบางมีอยู่หลายทาง ที่พากันกำเริบแต่สามทาง ครั้นจะให้กองทัพยกไป กลัวพวกข้าจะพากันหนีไปเอาไพร่เมืองสิบสองปันนา จะเสียข้าพื้นบ้านพื้นเมืองไป การเรื่องข่าวกำเริบเหนจะยืดยาวแต่ไม่เป็นไรนัก ด้วยข้าอาสาไศรยรับประทานเกลือเมืองหลวงพบาง ได้ให้ประกาศห้ามปรามไม่ให้ขายเกลือแก่พวกข้า ๆ อดเกลือก็คงจะเข้าหาโดยดี อยู่มาพระยาศรีมหานครมีใบบอกลงมาเมืองหลวงพบางว่า ลาวลื้อ แมวยาว รับอาษาจะตีข้ากระบถให้สงบ ขอให้ส่งกระสุนดินดำ กับว่าห่อเมืองไลไปเที่ยวลงเอาเงินกับลาวลื้อแมวยาวทางน้ำอู ห่อพวกนี้เมืองไลให้ลงมาช่วยรับข่าวกำเริบ เมืองไลขึ้นกับเมืองห่อ เมืองญวน เมืองหลวงพบาง ได้ให้เสนาบดีมีหนังสือแจ้งความไปถึงเมืองไล ให้แต่งคนมารับเอาห่อพวกนี้ขึ้นไป แล้วให้ส่งกระสุนดินดำแก่ลาวลื้อ แมวยาวไปรับข่าว แลให้ระวังเหตุการณ์อย่าให้เสียท่วงทีได้.

ภาคผนวก ข.

สำเนาหนังสือเจ้าอุปราชท้าวพระยาเกลี้ยกล่อมฮ่อแลฆ่า

หนังสือท่านเสนาท้าวพระยาขุนทัพนายกองฝูงโดยแท้ตามเสด็จบำเรอบาทได้สุวรรณบาทจัก
 เจ้ายังกระหม่อมมองคพระราชนุชาสมเด็จพระเปนเจ้ากษัตริย์สยามราชวงษากรม
 พระราชวังปวรพระราชนิเวตสถานมณฑล ณ ราธิปัตติศรีสุวรรณหอคำฝายนำเมืองล้านช้างร่มขาว
 หลวงพระบางมหานครราชธานี มาถึงกวางทับกวางไซ ท้าวขุนนายเจืองทั้งปวง ที่ภาครอบคร้วมา
 อยู่เมืองแท้ได้แจ้ง ราชการสงครามครั้งนี้เป็นการใหญ่ ด้วยฮ่อสองจำพวกนี้คุมเอาเข้าไปเที่ยวตี
 บ้านเมืองอันเป็นข้าเสคนส่วยให้ได้ความเดือดร้อนหลายเมือง สมเด็จเจ้ามหาชีวิตเมืองหลวงพระ
 บางทรงเวทนาเอนดูข้าเสคนส่วยได้ความทุกลำบากหลายปี จึงมีศุภอักษรน้อมเกล้าถวายคำนับล
 ไปกราบบังคมทูลแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพฯ เจ้าปราสาททองทราบฝ่าลออง
 ธุลีพระบาทแล้ว จึงทรงพระเมตตากรุณาเอนดูทรงเหนแก่เจ้าประเทศราชแลไพร่ลาวข้าอาณาประชา
 ราชฎรบ้านเมืองทั้งปวงบันดาอันเป็นข้าขอบขัณฑสีมา ณ กรุงเทพฯ ขึ้นอยู่กับหลวงพระบาง ทรง
 เห็นว่าเจ้านายเสนาท้าวเพี้ยไพร่ราชฎรลาวข้ามีความเดือดร้อนอดยากลำบากมานานหลายปี บ่มี
 ความสนุกได้จึงมีพระบรมราชโองการมาบัลลูลสุระสิงหนาททรงดำรัสเหนือเกล้าฯ ดำเนินได้ทรงโปรด
 ให้พระราชวราอนุกุลเปนมัทพ์คุมพลทหารหัวเมืองฝายใต้แปดพันเสศยกขึ้นมาจากเมืองเชียง
 ขวางทางหนึ่ง ด้านเหนือทรงโปรดให้เจ้าคุณผู้สำเร็จราชการเมืองพิไชยข้าหลวงใหญ่แม่ทัพ แลเจ้า
 คุณผู้สำเร็จราชการเมืองสุโขทัยคุมพลทหาร ๓๐๐๐ เสศยกขึ้นมาจากฝายเมืองหลวงพระบาง ทรง
 โปรดให้เจ้าชีวิตรหอคำฝายนำแลเจ้ายักระหม่อมราชบุตรเจ้ายังกระหม่อมราชภาคินยศคุมพลทหาร
 ๒๐๐๐ เสศยกหนุนเข้ากองทัพเจ้าคุณผู้สำเร็จราชการเมืองพิไชยข้าหลวงใหญ่แม่ทัพ กำหนดบันจบ
 ทัพที่ทุ่งเชียงคำทั้งสามทัพ ราชการที่ทรงโปรดยกทัพขึ้นมากครั้งนี้ ในกระแสพระบรมราชโองการให้
 ท่านเจ้าคุณมา... (ตัวหนังสือเลื่อนอ่านไม่ออก-กำพล) บ้านเมือง ให้เจ้านาย... (ตัวหนังสือเลื่อนอ่าน
 ไม่ออก-กำพล) กรมการท้าวเพี้ยลาวข้าไพร่ราชฎรหัวเมืองทั้งปวงจะให้ได้อยู่เย็นเป็นสุขด้วยกันทุก
 หัวเมือง แต่ฮ่อสองจำพวกนี้ พระกระแสรับสั่งทรงโปรดขึ้นมาในศุภอักษร ก็ยังทรงพระเมตตากรุณา
 เอนดูพวกฮ่ออยู่ ด้วยฮ่อสองจำพวกนี้ บ่มีบ้านเมืองอยู่ทำมาหากิน ถ้าฮ่อสองจำพวกนี้ชอบก
 อาไศรยเป็นข้าคอบทะเลสาแก่กรุงเทพฯ จะขึ้นอยู่กับเมืองหลวงพบาง ขอถือน้ำพระพิพัฒน์สัจโดย
 สุจริตแล้ว ในศุภอักษรทรงโปรดให้แบ่งปันที่อยู่ในแขวงเมืองพวน ปลายพระราชอาณาเขตร์ให้พวก
 ฮ่อทำมาหากินเลี้ยงชีวิตรหอสสมควร แต่พวกฮ่อเป็นคนทุจริตต่อพระบารมีพบาทสมเด็จพระพุทธิ
 เจ้าอยู่หัว ก็ทรงพระเมตตากรุณาเอนดู ถ้าพวกฮ่อบ่ยอมมักเป็นข้าคอบขันทเสมาแก่กรุงเทพฯ โดยแท้
 แล้ว ท่านเจ้าคุณข้าหลวงใหญ่แม่ทัพก็คงจะคุมพลทหารยกเข้ารตมตีหักเอาค่ายพวกฮ่อให้ได้

ความพินาตธิบายให้จงได้ ถ้ากวนหับ กวานไชย ท้าวขุนนายเจืองทั้งปวงแจ้งหนังสือนี้แล้ว ยาก
ให้บ้านเมืองลูกหลานยาตีพี่น้องบ่าวไพร่อยู่เย็นเป็นสุขไปภายหน้า ให้กวนหับกวานไชยพาเอาเพียง
แสนท้าวขุนลูกหลานมาเข้าหากองทัพโดยเร็ว อย่าให้กวนหับกวานไชย พวกเจืองทั้งปวงย่านกลัว
โพยภัยแต่สิ่งหนึ่งสิ่งใดเป็นอันจะได้ความชอบเสียไป ชึ่งพวนตู้ฮ้อทางฝ่ายได้ออกมาจากกองทัพ
มตทุกเมืองแล้ว แต่ข้าศึกอันเป็นคนกระทำผิดที่บ้านเมืองชำเสคนส่วยถึงเพียงนั้น พระบาทสมเด็จพระ
พระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระเมตตากรุณาเอนดูกับพวกฮ้อกวนหับกวานไชยพวกเจืองทั้งปวงบ่ได้มี
ความผิดเหมือนฮ้อ ถ้าภักเข้าหากองทัพโดยดีแล้ว เจ้านายก็จะทรงชุบเลี้ยงให้มีชื่อเสียงยศศักดิ์ตาม
สมควรคืนไปคุมปกครองบ้านเมืองลูกหลานบ่าวไพร่อยู่ตามเดิม ครั้นกวนหับ กวานไชย ท้าวขุนนาย
เจืองทั้งปวงเหน็ดแล้ว จงให้รับมาพร้อมคนใช้ ถ้าบ่เหน็ดแล้วก็อย่ามา ภายหลังจะว่าเจ้านายบ่ตีบ่
หักแพงบอกมาได้แจ้งหนังสือมา.

ภาคผนวก ข.

ม้อยกับข้าใน “นิราศเมืองหลวงพระบาง”

ม้อย

“ฝ่ายข้างกองหลวงจ่านงส่งหนังสือ	ให้คนถือมาแถลงแจ้งสดับ
ว่าพาพลคนเมืองจาดที่ลาดลับ	ก็หยุดทัพตั้งสถิตด้วยอุโธโรย
ในแวนแคว้นแดนเมืองจาดนี้ชาติม้อย	อยู่ตามคอยเดินเฝ้าเมืองโดย
เข้าทูลชื่อก่อเชิญเป็นขโมย	เที่ยวตีโบายบุกราษฎร์บังอาจทำ
เมื่อทัพหน้ามาถึงนั้นวันพฤหัสบดี	เดือนหกจตุจคติขึ้นสี่ค่ำ
พวกม้อยรอดต่ออาวุธยุทธกรรม	รบกระหน่ำรับหน้าประดาพล
ย้ายพวกม้อยน้อยมากยากจะรู้	ด้วยเป็นหมู่ป่าไม้กลางไพรสนท
มันยิงปืนครั้นครึกอีกผจญ	จะเข้าปล้นกองทัพให้ยับเยิน
นายเพชรลบลุดเตอร์แนนแก้วอาวุธ	เข้ายิงยุทธรบรุกกันจุกเงิน
ทหารห้อมล้อมระดมพนมเนิน	ม้อยตะเพินแตกพ่ายทิ้งค่ายคู
จึงสำนักพักทหารอยู่บ้านม้อย	ตะวันคล้อยเคลื่อนย่ำค่ำร่ำรู้
จะตามไล่ไปไล่ลัดวันเขาคู	จึงหยุดอยู่ที่ากองหลังด้วยยังไกล
พอกองเจ้าราชวงศ์ตรงมาถึง	นายเพชรจึงเล่าแจ้งแถลงไข
ว่าม้อยรอดต่อรับกองทัพไทย	แล้วแตกไปแต่เวลาล่วงสายัณห์”
“เจ้าราชวงศ์ได้ฟังจึงสั่งว่า	ให้กรีธาทัพไปในไพรสนท
จะมีดคำจำเป็นอย่าเว้นมัน	แน้มตามทันฆ่าเล่นให้เป็นบอน
ก็เดินพลดันพาโยธาทัพ	ถึงผาคับแคบทางหว่างสิงขร
จุดคบเพลิงโพลงมาในป่าดอน	ย้ายม้อยซ่อนชุมนุมหาญเข้าราญรอน
ระดมปืนครั้นครั้นมันก็แตก	ออกหนีแยกยกไปด้านอยู่บ้านหอ
กองทัพไล่ไปมันกลับเข้ารับรอน	ต่างก็ต่อสู้กันยืนยันยิง
เป็นสามครั้งตั้งรบไม่หลบแหลก	ย้ายม้อยแตกตื่นอลวนวิ่ง
ออกหนีหน้าเข้าป่าไปก็ไฉย	แต่ตายทิ้งอยู่กับที่นั่นสี่คน
ก็ยกทัพกลับหลังประทั่งถอย	มาค่ายม้อยมันทัพอยู่สับสน
ด้วยมีดคำจำพักสำนักพล	ทั้งสถลทางทั่วมัวมลทิน
ครั้นรุ่งรางสร้างศรีสุริยใส	ฝนตกใหญ่ท่วมธารละหานหิน

หนาวสะท้านซานซาทั่วกาอิน
 ข้าวเสปียงในระหว่างทางก็ขัด
 แม้นพร้อมพรั่งตั้งทัพรับระดม
 อันพวกม້อยที่มั่นท้ออยู่กับฮ่อ
 เพราะคบฮ่อยอดตัวไม่กลัวใคร
 ม້อยนี้หมายฝ่ายอานาเขารำเรียก
 เห็นใช้ผ้าย้อมฝาดทั้งคาดเคียน
 คนพวกนี้มีอนันต์หัวพันห้า
 ครั้นคบฮ่อต่อเต็บกำเรบแรง
 หัวเหมือนฮ่อฮ้อไม่เป็นเล่นข้าวเหนียว
 เมื่อตั้งทัพกลับรอมาคลอบเคลีย
 ก็มีฟังยังดื้อนับถือฮ่อ
 จะทิ้งไว้ให้ตั้งอยู่ยั้งยืน

"จึงได้จับจองไว้ของแน่น
 รวบรวมเสบียงบริบสิ้นในถิ่นรัง
 พอจบบอกแม่ทัพใหญ่สั่งให้หา
 ให้ไปรับม້อยหม้อยาตูแคลน
 เจ้าเวียงสาลาไปไมวิตก
 คุมครัวม້อยมาเมืองซอนต้อนระบาย

ซา

"แต่กองเจ้าราชวงศ์ยังคงอยู่
 จึงหาตัวหัวพันมาทันใด
 ให้เรียกซาเคียนของส่งกองทัพ
 ทั้งชายหญิงนึ่งหย่องคูตองตอย
 ผู้ชายและอุจาดคาดผ้าเตี่ยว
 ตามเพศพันธุ์นั้นทั่วทุกตัวคน
 ผู้หญิงยุงนุ่งขึ้นล้วนวันหวะ
 อยู่กับดินกินกับคอนนอนคูดาว
 อันการกินสิ้นแกนแสนสาหัส

พวกโยธินใช้จับทัพระดม
 ต้องหยุดจัดแจงระยะทอดสะสม
 ติให้ล้มแหลกยับโดยจับไว
 ทำการก่อสร้างเป็นหมู่ใหญ่
 มั่นตั้งใจจะคิดปราบให้ราบเตียน
 ลาวสำเหนียกนึกจ่านรรจจึงหันเหียน
 จึงเรียกเพี้ยนแมกไปผู้ไทยแดง
 เคยอยู่มาก่อนเก่าเล่าถลาง
 บ้างก็แปลงปลอมตัวไว้หัวเบียด
 จนพุ่งเขี้ยวขึ้นปองเป็นทองเหี้ย
 ได้พูดเกลี้ยกล่อมให้กลับใจคืน
 เทียวปล้นต่อตีตัดทำชัดขึ้น
 ก็จะมีพื้นผอยยุ้งเกิดรุงรัง"

อยู่เมืองแวนมากมายในค่ายซัง
 มิให้ตั้งอยู่ได้ในเมืองแวน
 เจ้าเวียงสากับลาวพวกท้าวแสน
 ถ้ามั่นแล่นหนีแล้วล้าให้วางวาย
 กับไพร่หกลีบด้วยกันก็ผันผาย
 ไข้จับจ่ายลากูที่คูแคลนฯ"

พร้อมด้วยหมู่พลพลไพร่
 ซึ่งเป็นใหญ่อยู่รักษาพาราจอย
 ได้พร้อมสรรพส่งมานั่งหน้าจ้อย
 ซางเต็มกร่อยกรอบมนุษย์เห็นสุดทน
 พอเหน็บเหนียวมากต้องได้สองผล
 ดูพิกลกว่าเพื่อนไม่เหมือนลาว
 เนื้อหนังกระดูกไม่มีขาว
 ถ้ามั่นหนาวหนักก็กุมกันสุ่มไฟ
 มีเกลือกัดลิ้มเล็มพอเค็มได้

แล้วอยู่เย็นเป็นสุขสนุกใจ
จึงจำแนกแจกจ่ายท่านแม่ทัพ
จะใช้ช้างโคต่างไปในพนานต์
ล้วนโกรกรอกขอกผลาดาดก
ถ้าโคต่างช้างเดินเนินอรัญ
จึงให้ฆ่าต่างโคไม่ไธ้ไธ้
จ่ายสำเร็จเสร็จคลาพลากร

ซ้ำเจียง

“เวลาเมื่อต่อสู้อยู่กับฮ่อ
รบศึกฮ่อรบใช้กันใหญ่ยับ
กลับเป็นเจียงเคื่องซ้อทรยศ
คุมฆ่าแจะเจียงปล้นเป็นคนพาล
มาตั้งค่ายรายรำริมน้ำล้อม
เข้าเขตแคว้นแดนเมืองซอนสิงขรดู
มันเที่ยวบุกกรุกรานชาวบ้านหนี
เที่ยวเลียบลาดกวาดต้อนทุกบ่อนไป
พวกเจ้าเมืองกรมการบ้านเมืองซอน
จะเข้าป่าล่าไปมิได้คิด

แม่ทัพพังดังไฟมาไหม้สุ่ม
จึงประชุมความญ้างพวกต่างวิว
รวมได้คนพลอาสาห้าสิบเศษ
จะขอฆ่าฝ่าฟันให้บรรลัย
เลือกนายทัพจับใช้ไม่เป็นล่า
จะให้คุมโยธาคิดบิดเป็นเกลียว
ต้องชู่เชียวเป็นเวลาเข้าตาทัพ
แกกล้วงกตประหม่าก็ลาเลย
ถึงค่ายฆ่าตาตื่นอกตื่นเต้น
จะถูกผิดกิจการสถานใด
เป็นสามวันห้วนไหวมิได้ลด
ซ้ำก็สู้อยู่ในค่ายมิพ่ายพัง

เรียกมาใช้แบกขนช่างทนทาน
ให้สำหรับเป็ของกองทหาร
ระยะย่านนี้ยากลำบากครัน
สุดจะยกหนีบอดประกวัดขัน
ไปไม่ทันติดทางต้องถางจร
ให้มันเป็ของเดินขึ้นเงินขน
ด้วยการร่อนรืบกะเป็นกระทรวง”

ในปีจอเดือนเจ็ดไม่เสร็จสรรพ
ยังมีทัพแจะทบมารบราญ
คือกบฏอ้ายหัวหน้าพระยาวาน
พลประหารร้อยเศษสังเกตดู
เรียกหัวยี่ห้อฮี้หาญจะชานผู้
ตั้งจะจูโจมจับเอาทัพชัย
ไล่ต้อนตีเสบียงมาเลี้ยงไพร่
ชนชาวไพร่พรันต์วกลัวชีวิต
วิ่งสลอนนำสลตระหัดจิต
ด้วยเกรงฤทธิ์ข่ารบจะหลบตัว
ด้วยใช้รุมทหารรอนลงนอนทั่ว
ช่วยจับตัวแจะเจียงที่เคื่องใจ
ต่างกัมเกศนอบนบสพสมัย
มิทันให้พริบตาเวลาเดียว
ได้เจ้าก่าปากกล้าแต่ตาเหมียว
ดูหน้าเขี้ยวถอดสีไม่มีเสบย
จึงจำรับรบไปมิได้เฉย
ด้วยไม่เคยคิดสู้กับผู้ใด
แกเข้าเดินทึงยัดให้ตัดชัย
ไม่เข้าใจยิงกลุ่มสุ่มตระวัง
ยิงจนหมดลูกดินสิ้นหลายถึง
แกยิงสั่งลูกดินสงให้จันทัน

แม่ทัพแจ้งใจเห็นเป็นไม้จบ
 พอเล็บแจ้ไขจางสร้างขึ้นพลัน
 พอถึงค่ายรายคนเข้าคั่นดัก
 ปืนใหญ่วางกลางเนินบนเนินพิง
 แดกทลายกระจายจบศพไม่นับ
 ทหารห้อมล้อมรายเข้าค่ายคุม
 อ้ายหัวโจกจะฆ่าถูกขาทบ
 ทั้งอาวุธยุทธหัตถ์กระจายกระจาย
 ได้คนครัวมัวหม่องอยู่ในรก
 แล้วเผาค่ายไปกระพือฮือละของ
 ถึงแม่ทัพคำนับแจ้งแสดงสดับ
 ไปตัดคอเสียบไว้ในทุ่งนา

“ฝ่ายกองเจ้าราชวงศ์ที่คงตั้ง
 แจ้งความว่าข้าเจืองที่เคืองใจ
 หลายตำบลคนฆ่าพาไชยง
 แกวหมากเฟื่องผาลอยคอยสมทบ
 อยู่ในดินเมืองฆ่าเหนือเจือฆ่าได้
 มั่นรู้ตัวกลัวตายโทษร้ายแรง
 หัวหน้านายรายนามตามพวกฆ่า
 ท้าวยี่น้อยท้าวยี่ใหญ่เพี้ยไชคำ
 ยังมีอีกชื่อลือชื่อว่าสามารถ
 พระยาแก้วพระยาพระคณนา
 มาเข้าหาสารภาพกราบประณต
 ขออาศัยอยู่ในถิ่นแผ่นดินดาล
 จะรับน้ำทำสัตย์พิพัฒน์ผล
 อันข้าเจืองที่เที่ยวจรอยู่ดอนไพร

“เลิกศึกสองเดือนเศษทราบเหตุแจ้ง
 แขวงหัวพันคั่นไว้ให้สัญญา
 ครั้นอยู่มาปีระกาเดือนสิบสอง

มัวแต่รบนอนเร้นในเต็นท์มัน
 ก็จัดสรรปืนใหญ่ให้ไปยิง
 คอยรบกักกันไว้มิให้วิ่ง
 พอได้ตั้งกระตุกปัดจับกุม
 บ้างหนีลับหลบไหลล่งในหลุม
 ไล่ตะลุมบอนล้างให้วางวาย
 ไม่สู้รบจับริบเอาจับหาย
 ออกเรียรายกลางซาลาเก็บมากอง
 สามสิบหกชายหญิงทั้งสิ่งของ
 พวกครัวร้องให้รำกึ่งนำมา
 จึงบังคับให้เอาตัวอ้ายหัวหน้า
 ให้โจรฆ่าและจำอย่าทำเจือง”

อยู่ระวังเมืองระแวนแดนไศล
 มันกลัวภัยพากันที่ไม่สู้รบ
 อยู่เพียงโค้งห้วยคือเที่ยวหนีหลบ
 มันคบคิดกันเที่ยวพันแทง
 เที่ยวไล่ล้างฆ่าลาวชาวเขตแขวง
 จึงมาแจ้งจริงทั่วที่ตัวทำ
 ชื่อพระยาน้อยคำพันช่างขันฆ่า
 เพี้ยเท่าจำจาดแจ้งแขวงเดียวกา
 พระยาราชสุวรรณชั้นอาสา
 อีกพระยาลิ้นทองล้วนกองพาล
 ไม่ทรมยศย่าเเกรงทหาร
 ไม่ทำการกบฏเจืองให้เคืองใจ
 ทั่วทุกคนเคารพสขมัย
 ก็หมดในแขวงหัวพันเป็นมันคง”

องค์บาแบ่งถิ่นพิทักษ์ให้รักษา
 แม้มีข้าศึกรบมาทบทัน
 องค์บาช่องขุนคิดจิตกระสัน

ให้องค์ทั้งทั้งข้าเจ้าเข้าด้วยกัน
 ทั้งเมืองแวนเมืองไสยเมืองซำได้
 เวลานั้นสันกำลังตั้งประมุข
 พวกกองเมืององค์บาหน้าร้อยเศษ
 คือข้าแจะที่เป็นเจืองมันเคื่องใจ
 พอทราบศัพท์ว่ากองทัพยกมาใหญ่
 ข้าเจ้ากลับทัพมาทู่อยู่นิยม

ไปประจัญจับผู้รั้งยังเมืองพูน
 พิฆาตให้แตกวินาศไปขาดสูญ
 ได้เพิ่มพูนพลลาวชาวผู้ไทย
 ทั้งพลเขตโขดเขาเนาไศล
 มาเข้าในพวกเดียวกันเกลี้ยวกลม
 ตีบ้านไต่ฮ่อแตกลงแหลกล่ม
 ในนิคมเขตจังหวัดปัตทิน"

ภาคผนวก ฉ.

ประวัติข้าแจะซึ่งคิดกบฏเป็นเงือง

อนึ่ง ข้าแจะซึ่งตั้งเป็นเงืองอยู่ตำบลห้วยตะบวนแขวงเมืองหัวเมืองนั้น มีข้าหัวหน้าคือข้าพระยาพระคน ๑ ข้าพระยาร่วงคน ๑ เจ้าราชวงศ์ได้มีหนังสือไปให้หาตัวมาก็ขัดแย้งมาไม่ ครั้น ณ วันอังคาร เดือน ๗ แรม ๑๓ ค่ำ ปีกอัฐศกจุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ ข้าพระยาร่วง หัวหน้าข้าแจะซึ่งเป็นเงือง ได้รวบรวมกำลังกันเข้ากับพวกฮ่อประมาณ ๑๕๐ คนเศษยกมาตั้งอยู่ที่ห้วยหอมแขวงเมืองชอน เทียวลาดหาเสบียงอาหารและเที่ยวปล้นกวาดครัวราษฎร ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ตำบลนั้น เพี้ยตงซึ่งเป็นนายบ้านควบคุมพวกแหม้อยู่ตำบลนั้น ก็รีบลงมาแจ้งข้อความกับหัวพันพระยาศรีสุ่มังผู้รักษาเมืองชอน พระยาศรีสุ่มังผู้รักษาเมืองชอนจึงนำข้อความมาแจ้งให้แม่ทัพทราบ ในขณะที่นั้นเป็นเวลาย่ำรุ่ง เมื่อแม่ทัพตื่นนอนขึ้นก็ได้ทราบข้อความจากพระยาศรีสุ่มังผู้รักษาเมืองชอนว่า "พวกฮ่อและพวกข้าแจะซึ่งเป็นเงืองรวมกันยกมาตีปล้นบ้านเล็กเมืองน้อยและจับผู้คนเอาไปเป็นเชลยไว้เป็นกำลังของมัน หนทางจากห้วยหอมจะมาถึงเมืองชอนนี้ เป็นเวลา ๒ ชั่วนาฬิกาเท่านั้นก็จะถึงค่ายใหญ่ที่เมืองชอน" แม่ทัพจึงถามพระยาศรีสุ่มังว่า "พลเมืองชอนไทย, ลาวยังอยู่เป็นปกติดอกหรือ?" พระยาศรีสุ่มังบอกว่า "เมื่อพลเมืองได้ทราบข่าวฮ่อในเวลาดึก ก็พากันอพยพหนีเข้าป่าไปหมด เมื่อจะอพยพหนีไปนั้น พระยาศรีสุ่มังจะห้ามปรามป้องกันไว้เท่าใดก็หาฟังไม่ พวกหนีไปหมดในเวลากลางคืนวันนั้นแล้ว เหลือแต่ตัวพระยาศรีสุ่มังและกรมการเพียง ๒-๓ คนเท่านั้น ครั้นพระยาศรีสุ่มังจะมาบอกข่าวแต่ในเวลากลางคืนก็เห็นว่า ที่กองทัพคนนอนกันหมดแล้ว และเมื่อเพี้ยตงมาแจ้งความนั้นได้บอกว่า พวกฮ่อและพวกข้าแจะซึ่งเป็นเงืองนั้นได้ประกาศว่า เวลานี้กองทัพใหญ่ที่เมืองชอนได้หมดกำลังลงแล้ว เพราะไพร่พลเจ็บป่วยล้มตายไปเป็นอันมาก เพราะฉะนั้นพวกข้าแจะและพวกฮ่อจึงสมทบกันเข้ามาเพื่อจะตีค่ายที่แม่ทัพตั้งอยู่ให้แหลกไปจงได้ ถ้าตีได้แล้วจะจับเอาช้างตัวที่มีงาใหญ่ของแม่ทัพ จะตัดเอางวงมาหลามกินให้สบายใจ" เวลานั้นแม่ทัพจึงให้นายทหารไปสำรวจคนป่วยใช้ที่อาการเพียบ หรือยังไม่สู้จะเพียบหนักกับคนซึ่งฟังล้มเจ็บลงใหม่ ๆ ว่าจะมีคนดีเหลืออีกเท่าใด นายทหารที่สำรวจได้ทำบัญชีมายื่นว่า "คนที่ยังดีอยู่นั้นตั้งแต่แม่ทัพจนถึงพลทหารเหลืออยู่เพียง ๑๑ คน" แม่ทัพจึงเห็นว่า ทหารในกองทัพเจ็บป่วยล้มตายไปเป็นอันมากเช่นนี้ คนที่จะรักษาค่ายก็ไม่พอเพียงแต่ก่อน แตรประจำกองร้อยมีอยู่กองละ ๔ คนและมีแตรกองกลางอีก แม่ทัพไม่ได้ยินเสียงแตรมากกว่า ๒๐ วันแล้ว ได้ให้ออกตรวจดูก็ได้ความว่าทหารแตรได้ป่วยเจ็บล้มตายไปเป็นอันมาก ไม่เหลือคนดีที่จะเป่าแตรได้เลยสักคนเดียว แม่ทัพจึงได้ให้เอาฆ้องโหม่งไปแขวนไว้ที่ป้อม และที่คนามทุกแห่ง ให้ตีตรวจยามแทนแตร ต่อมาพลทหารที่ตรวจยามตีฆ้องก็ป่วยไปสิ้น จึงต้องใช้ให้นายทหารเดินเที่ยวตีฆ้องรอบ ๆ ค่ายอยู่เสมอ ครั้นข้าฮ่อและข้าแจะซึ่งสมทบกันมาจะตีค่าย แม่ทัพจึงได้เกณฑ์หมอลำความขี้ขางที่ยังไม่ป่วยออกมารักษา

ค่ายทั้งกองโคต่างก็แบ่งเอามาแต่งตัวเป็นทหารรักษาค่ายด้วย และได้ให้นายทหารไปเก็บเอาปืนของคนที่ป่วยไข้ จะเอามามอบให้คนกองข้างกองโคต่างถือ เมื่อนายทหารได้เก็บปืนนั้นนายทหารและพลทหารที่ป่วยไข้ลุกไม่ได้ จึงร้องคัดค้านขึ้นพร้อมกันว่า "ตัวเราทั้งหลายได้ตั้งใจออกมาฉลองพระเดชพระคุณ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพื่อจะปราบปรามฮ่อ ยังมีพื้นที่จะรบกับฮ่อย้อก็ต้องมาล้มป่วยมีอาการหนักจนลุกไม่ขึ้นไปตามกันเช่นนี้ เพราะฉะนั้นเราทั้งหลายได้ตั้งใจพร้อมกันแล้วว่า จะพลีชีวิตเพื่อรบกับฮ่อย้อ จึงจะต้องขอปืนเอาไว้สำหรับตัวเอาไว้ก่อน และจะบรรจุปืนกอดแนบอกไว้ทุก ๆ คน เมื่อฮ่อย้อจะยกเข้ามาตีค่ายใหญ่ได้แล้ว เราทั้งหลายจะยิงฮ่อย้อเสียหมดกระสุนปืนที่บรรจุเอาไว้ก็จะยอมตาย" เมื่อแม่ทัพได้ความเช่นนั้นแล้วก็มีคำสั่งเป็นอันมาก จึงยอมอนุญาตให้ทหารคนป่วยเหล่านั้นมีอาวุธอยู่กับตัวทุก ๆ คน ได้แต่ให้รวบรวมเอาอาวุธของทหารที่ล้มตายไปแล้วนั้น มาจ่ายให้กับพวกควาญช้างและพวกโคต่างอยู่รักษาค่ายใหญ่ต่อไป และเวลานั้นแม่ทัพได้ออกเดินสำรวจตรวจเยี่ยมคนป่วยไข้ทั่วทั้งกองทัพ นายทหารและพลทหารที่ป่วยไข้ก็บอกกับแม่ทัพว่า "เราทั้งหลายไม่มีความกลัวตายแม้แต่อย่างหนึ่งอย่างใดเลย เมื่อฮ่อย้อเข้ามาในค่ายได้เมื่อใดแล้ว เขาก็จะขอต่อสู้ประหารมันจนหมดชีวิต" แม่ทัพก็เลยไปเยี่ยมพระอินทรแสนแสงปลัดเมืองกำแพงเพชร ซึ่งมีอาการหนักนอนป่วยอยู่ลุกขึ้นมาได้ไม่ พระอินทรแสนยกมือไหว้และพูดกับแม่ทัพว่า "เวลานี้พวกฮ่อย้อและข้าเจืองได้ยกเข้ามาใกล้ค่ายใหญ่แล้ว ได้เท้าจะคิดถอยทัพกลับไปหรืออย่างไร?" แม่ทัพจึงตอบว่า "เวลานี้ข้าก็ท่วมเต็มหัวอยู่ทุกแห่งทุกตำบล ถ้ากองทัพถอยคนที่ป่วยเจ็บก็จะล้มตายสิ้น เพราะฉะนั้นความดำริที่จะถอยนั้นยังไม่ได้คิดเลย คุณพระเชื่อในความลามารดาของฉันทมาแล้วไม่ใช่หรือ?" พระอินทรแสนแสงก็ยกมือขึ้นไหว้พูดรับรองว่า "เชื่อแล้ว!" แม่ทัพจึงพูดต่อไปว่า "ฉันทได้ตั้งใจที่จะยอมสละชีวิตเป็นครั้งที่ ๑ ก่อนคนทั้งหลาย เมื่อฉันทตายแล้วคนในกองทัพจึงตายเป็นครั้งที่ ๒ ทำอย่างไร ๆ เสียฉันทก็จะไม่ทิ้งกันเลย และแม่ทัพได้พูดจาปลอบโยนให้มีน้ำใจอีกหลายประการ พระอินทรแสนแสงก็ยกมือไหว้ด้วยความยินดี แม่ทัพจึงได้จัดทหารที่ยังไม่ป่วยไข้ให้มาช่วยความที่แม่ทัพกล่าวนี้ไปชี้แจงให้นายทหารที่ป่วยอยู่นั้นทราบ ความว่า แม่ทัพจะไม่ถอยหนีจนก้าวเดียว จะต่อสู้จนหมดโลหิตหยาดที่สุด และจะยอมตายไปกับทหารพร้อมกันด้วย" เมื่อนายทหารและพลทหารได้ความตามคำสัญญาของแม่ทัพดังนั้นแล้ว ก็มีความปลื้มปิติยินดีพร้อมหน้ากันมีจิตใจมองใสแข็งแรงมากขึ้น แม่ทัพจึงได้จัดคนในกองข้างและกองโคต่างให้รักษารอบค่าย และให้คาเด็ทที่ยังไม่ป่วยไปจัดการลูกระเบิดไว้ตามทางที่พวกฮ่อย้อจะยกเข้ามาได้ทุก ๆ ทาง และจัดให้เจ้ากำบุตรเจ้าอุปราช ซึ่งคุมกำลังเมืองหลวงพระบางขึ้นมาอยู่กับกองทัพนั้น ควบคุมกำลังทำขุนกรมการเมืองเมืองหลวงพระบางประมาณ ๑๐๐ คนเศษ ได้จ่ายปืนหามแล่นกับปืนที่ติดตัวของคนเจ้ากำมา กับจ่ายกระสุนดินดำให้ไปพร้อมเสร็จ แม่ทัพจึงมีคำสั่งให้เจ้ากำยกล่วงหน้าขึ้นไปยังห้วยหอม ให้ตั้งสกัดทางไว้ ถ้าเจ้ากำเห็นควรจะยกเข้าตีค่ายฮ่อย้อได้ก็ให้ยกเข้าตีปราบปรามเสียให้สงบ"

เมื่อเจ้ากำทำได้ยกกองทัพออกไปจากเมืองซอแล้ว ก็ยกไปตั้งค่ายลงบนภูเขาสูง ๑ ซึ่งตรงกันข้ามกับค่ายของอ้ายพระยาวานและพวกฮั่น มีห้วยห้อมกลางอยู่ เจ้ากำมิได้ยกกองทัพออกไป พวกฮั่นเป็นแต่ยิงโต้ตอบกันอยู่ในค่ายทั้ง ๒ ฝ่าย จนกระสุนดินดำหมดจึงได้บอกมายังกองทัพของกระสุนดินดำเพิ่มเติมขึ้นไปอีก เมื่อแม่ทัพได้ทราบเหตุดังนี้ จึงเห็นว่าถ้าจะไม่รีบจัดการให้สำเร็จ พวกฮั่นและพวกซำเจียงก็จะกำเริบ จึงได้เรียกพวกหัวหน้าความญ้างเมืองแพร์เมืองลำปางเมืองน่านกับพวกกองโคต่างมาชี้แจงที่จะต้องแบ่งคนให้รบยกไปช่วยเจ้ากำตีพวกฮั่นและซำเจียงให้แตกไป พวกกองซ้างและพวกโคต่างมีความยินดี จึงรับอาสาที่จะออกไปปราบพวกศัตรูนั้น แม่ทัพจึงได้เอาเครื่องแบบของทหารที่ป่วยตายไปแล้วให้คนพวกนี้แต่งเป็นทหารและให้นายร้อยโทแจคมเป็นใหญ่ อารมสตรองกับทหารกำกับปืนไปด้วยอีก ๓ คน ได้เอาปืนใหญ่นั้นบรรจุหลังซ้างชื่อพลายน่านซึ่งเป็นซ้างของแม่ทัพชี รวมกำลังคนที่ยกไป ๒๐๐ คนเศษ กับมีคำสั่งว่า ถ้าแม้มยกเข้าไปถึงค่ายพวกฮั่นและซำเจียงซึ่งเป็นเจืองแล้ว ก็ให้เอาปืนใหญ่ยิงระดมทำลายค่ายของมันเสียให้จงได้ ถ้าค่ายแตกแล้วก็ให้ระดมนายทหารและไพร่พลให้ยกเข้าหักพังค่ายและจับตัวอ้ายพวกซำเจียงและอ้ายพวกฮั่นให้จงได้

ครั้นเมื่อนายร้อยโทแจกไปแล้ว แม่ทัพและนายทัพนายกองก็ได้แต่งเครื่องสนามเตรียมตัวไว้พร้อมทุกคน ทั้งในเวลากลางวันและกลางคืนกับพลทหารที่ป่วยใช้นั้นก็ได้เตรียมบรรจุปืนอยู่กับตัวไว้ทุก ๆ คนด้วย

รุ่งขึ้น ณ วันอาทิตย์ เดือน ๘ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีกจอรัฐศกจุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ กองทัพที่ยกไปจึงระดมยิงปืนใหญ่ภูเขาอารมสตรองกระสุนแตกเข้าไปในค่ายของอ้ายซำเจียงซึ่งเป็นเจืองและพวกฮั่นถึง ๓ กระสุน กระสุนได้แตกออกถูกอ้ายซำเจียงซึ่งเป็นเจือง และพวกฮั่นซึ่งอยู่ในค่ายนั้นล้มตายลง และกระสุนที่ยิงต่อ ๆ ไปนั้น เลยค่ายไปถูกภูเขาระเบิดตั้งขึ้นทางหลังค่ายของพวกฮั่นและพวกซำเจียงเสียงสนั่นหวั่นไหว พวกฮั่นฮั่นและพวกซำเจียงมีความตกใจกลัวเป็นอันมาก เข้าใจว่ามีกองทัพยกมาตีกระหนาบโอบหลังอีก อ้ายซำเจียงซึ่งเป็นเจืองและพวกฮั่นที่มีได้ถูกกระสุนปืนลูกแตกนั้นก็พากันลงซ่อนตัวอยู่ในหลุมและคูสนามเพลาะซึ่งขุดเอาไว้เพื่อหลบหนีเอาชีวิตรอด หาดาวที่จะยกออกจากค่ายไม่ พวกทหารก็พร้อมกันหักพังค่ายของพวกฮั่นเข้าไปได้ ไล้ฆ่าฟันอ้ายซำเจียงซึ่งเป็นเจืองและอ้ายพวกฮั่นล้มตายอยู่ในค่ายประมาณ ๖๐ คนเศษ กับจับได้ตัวอ้ายพระยาวานหัวหน้าซำเจียงซึ่งเป็นเจือง ที่ถูกกระสุนปืนซาหักคนหนึ่ง อ้ายคำเพชรคนหนึ่ง อ้ายเพี้ยชัย ๑ อ้ายเพี้ยเมือง ๑ ทั้งเก็บได้เครื่องศตราวุธต่าง ๆ ที่มีอยู่ในค่ายได้ทั้งสิ้น มีปืนคาบศิลา เป็นต้น กับจับได้ชายหญิง ๓๖ คนซึ่งเป็นเชลยของพวกซำเจียงซึ่งเป็นเจือง กองทหารก็ทำลายเผาค่ายของอ้ายซำเจียงซึ่งเป็นเจืองและพวกฮั่นเสียทั้งสิ้น แล้วก็พวกฮั่นและพวกซำที่จับได้นั้นมาให้แก่แม่ทัพยังเมืองซอทั้งสิ้น

อนึ่งพวกทหารลาวที่ที่จัดให้ไปนั้น มีความแค้นเคืองพวกข้าและพวกฮ่อจึงได้ตัดเอาหูของพวกฮ่อและและพวกข้าแจะที่ตายแล้ว บรรจูลอมมาให้แม่ทัพเพื่อเป็นพยาน ได้ตัดเอาหูมาคนละหู ๆ ถึง ๖๐ คน

แม่ทัพได้สั่งตัดศีรษะอ้ายพระยาวานกับอ้ายพวกหน้าข้าแจะเหล่านั้น เสียบประจานไว้ ณ ท้องนาเมืองซอ และคนเขลยที่จับมาได้ ๓๖ คนนั้น แม่ทัพก็ปล่อยให้กลับคืนไปอยู่ตามภูมิลำเนาเดิมทั้งสิ้น ตั้งแต่นั้นมาการที่อ้ายข้าแจะซึ่งมีความกำเริบเป็นเจืองนั้น ก็สงบเป็นปกติราบคาบตลอดมา

เดิมข้าแจะซึ่งตั้งอยู่บนยอดเขา ในพื้นดินแดนของเมืองหลวงพระบางทั่วไป ที่เรียกว่าข้าแจะนี้มีหลายพวก ทั้งภาษาก็ผิดกัน คือพวก ๑ ชื่อข้าซัด อีกพวก ๑ ชื่อข้าฮอก อีกพวก ๑ ชื่อข้าละแมด แต่ที่เรียกว่าข้าแจะนั้นคือรวมข้าหมดทุก ๆ พวกเข้าด้วยกัน ชาวนครหลวงพระบางเรียกว่าข้าแจะ ข้าพวกนี้เป็นส่วยขึ้นแก่เจ้านครหลวงพระบาง และเจ้านายบุตรหลานกับท้าวเพี้ยในเมืองนครหลวงพระบางทั้งสิ้น ส่วยนั้นทำไร่ข้าวส่าง แส่วยสิ่งของต่าง ๆ ถึงปีต้องนำเอามาส่งพลเมือง นครหลวงพระบางได้อาศัยอาหารของพวกข้าซึ่งเป็นส่วยทั้งสิ้น อยู่มาเมื่อครั้งพระยาราชนานุกูล (เจ้าพระยาศรีธรรมราช เวก บุนยรัตพันธุ์) ได้เป็นแม่ทัพยกขึ้นไปปราบฮ่อทุ่งเชียงคำ ข้าพวกนี้ก็ก่อการกบฏต่อเจ้านายเมืองนครหลวงพระบางขึ้น เดิมที่จะก่อการกบฏขึ้นนั้น มีข้าแจะคนหนึ่งเป็นคนฉลาด ได้สำแดงอิทธิฤทธิ์ทำพิธีขึ้นที่โง่งศิลาใหญ่แขวงเมืองพวน โง่งนี้ได้มีมาแต่โบราณ คือเจาะหินบนภูเขานั้นทำเป็นโง่งขึ้นหลายใบ ตัวโง่งติดอยู่กับหินเรียงกันไปอยู่ตามเชิงเขาเมืองพวน โง่งนี้มีนามชื่อว่าเจือง อนึ่งโง่งเจืองนี้ตามคำโบราณกล่าวว่าแม่จะเอาน้ำบรรจุลงในเจืองนี้แล้ว น้ำนั้นก็กลับกลายเป็นสุราไปทั้งสิ้น พวกลาวและพวกข้าจึงนับถือกันว่าเป็นของศักดิ์สิทธิ์ ข้าแจะผู้ฉลาดคนนี้ได้ค้นพบพริกมูลหนูชนิดหนึ่ง เป็นพริกมูลหนูชนิดหนึ่ง เป็นพริกมูลหนูจืดไม่มีรสเผ็ดร้อน ข้าผู้นั้นจึงได้เอาพริกนั้นมาตำที่โง่งเจือง แล้วประกาศตนว่า “ผีฟ้าได้ยกให้เขาขึ้นเป็นหัวหน้าข้าแจะทั้งหลาย ซึ่งจะนำไปเข้าไปต่อสู้กับพวกลาวหลวงพระบางที่ได้ใช้พวกเรายิ่งกว่าทาส และได้เคยกดขี่ข่มเหงพวกเราช้านาน และความหมายของพวกลาวซึ่งเป็นนายได้แจกให้กับเราซึ่งเป็นพวกหัวหน้าข้าให้เข้าใจ ความหมายของพวกมัน คือเอาซี่โครงควายมาบังเป็นพื้นเลื่อยขีดสั้นยาวตามแต่จะบังแล้วผ่าออกเป็นสองซีก ให้พวกเรายึดถือไว้ซีก ๑ ลาวที่เป็นนายเรายึดถือเอาไว้ซีก ๑ ถ้าพวกลาวที่เป็นนายจะมีการสั่งเสียอะไรแก่พวกเราแล้ว ก็ต้องส่งซี่โครงควายอันของนายที่ยึดถือไว้ นั้นมาให้พวกเราทาบกันดู ถ้าซี่โครงควายอันนั้นเท่า และรอยบังไว้ นั้นถูกรอยกันแล้ว พวกเราก็ต้องเชื่อว่าเป็นคำสั่งอันแท้จริงของนาย เช่นเป็นการร้อนพวกลาวที่เป็นนายก็ส่งถ่านไฟมา (หมายความว่าร้อนเป็นไฟ) ถ้าจะเกณฑ์ไปให้สิ้นเชิง ก็ส่งชนไก่มา (หมายความว่าไม่กวาดให้กวาดเอาไปให้สิ้น) และพวกเราก็ต้องเชื่อฟังคำทำตามคำสั่งของพวกลาวซึ่งเป็นนายอยู่เสมอ บัดนี้ผีฟ้าได้บันดาลโปรดปล่อยให้เราเป็นไทยไม่ต้องเป็นข้าของพวกลาวอีกต่อไปละ” ครั้นเมื่อ

ประกาศตนเสร็จแล้ว ข้าผู้นั้นก็ได้สำแดงอิทธิฤทธิ์ให้พวกเขาทั้งหลายเห็นอภินิหาร คือเอาน้ำลงเทในพริกซึ่งดำไว้ที่โอ่งเจียงนั้น แล้วก็เอาน้ำพริกนั้นขึ้นมาลูบไล้ล้างหน้าล้างตาและขโลมตามเนื้อตัว เมื่อพวกเขาทั้งหลายเห็นเช่นนั้นแล้วก็มี ความเชื่อถือเลื่อมใสว่า ผีฟ้าได้มาเข้าทรงจริง จึงพากันสมัครรวบรวมเข้าเป็นพวกเดียวกัน แล้วจึงแบ่งคนฉลาดออกเป็นพวก ๆ ตั้งให้มีชื่อต่าง ๆ กัน เรียกว่า “พระยาพระ พระยาร่วง พระยาโคตมะ และพระยาราช กับมีชื่อต่าง ๆ ตั้งให้เป็นหัวหน้าแยกย้ายกันอยู่ และให้นามพวกเขาซึ่งเป็นกบฏต่อเมืองนครหลวงพระบางนี้ว่าพวกเจียง” (เจียงนี้คือคำที่เอามาจากโอ่งหินนั่นเอง) ต่างพวกต่างก็ยกเข้าตีพวกบ้านลาวทุกหมู่บ้าน อาวุธของพวกเขานี้ใช้หน้าไม้ ส่วนลูกของหน้าไม้ที่นั้นอาบยางน่องซึ่งเป็นของมีพิษ ได้ยกเข้าตีปล้นหมู่บ้านพวกลาว ข้าพวกลาวตายเสียเป็นอันมาก เพราะถูกยิงด้วยลูกหน้าไม้ยางน่องของข้าเหล่านี้ ในระหว่างที่พวกลาวได้ล้มตายโดยถูกรูหน้าไม้ยางน่องของพวกเขานี้ ในระหว่างที่หมดหนทางไม่รู้ที่จะหาอย่างไรแก้ไขให้รอดนั้น บังเอิญมีข้าคนหนึ่งมีความสงสารพวกลาวขึ้นมา เพราะเห็นพวกลาวตายมากจึงเล็ดลอดหนีพวกเขาด้วยกันมา แจ้งความให้แก่ทัพลาวทราบความว่า “การที่จะแก้พิษของยางน่องนี้มีแก้ไขได้อย่างเดียวคือปูนาเท่านั้น จึงจะแก้ไขหายพิษได้ไม่เป็นอันตรายแก่ชีวิตแต่อย่างใด” เมื่อพวกลาวได้ทราบเรื่องเช่นนี้แล้ว จึงได้ไปจับปูนามาบรรจุช่องไว้กันตัว ครั้นพวกเขายกมาและยิงลูกมาถูกอีก พวกลาวก็ตำปุนาพอกดูพิษยางน่องเสียทันท่วงที ก็รอดพ้นจากความตายตั้งแต่นั้นมากองทัพพวกเขาก็พ่ายแพ้พวกลาวหลบหนีเข้าป่าเข้าดงไปสิ้น ข้าแจะซึ่งเป็นเจียงนี้มีประมาณหลายพันคน และข้าแจะพวกนี้ที่หนีไปอยู่ตามมณฑลพายัพรับจ้างทำป่าไม้อยู่นั้น ชาวมณฑลพายัพเรียกว่าชะมุ

ฝ่ายกองทัพเจ้าราชวงศ์ซึ่งตั้งรักษาราชการอยู่ยังเมืองแวนนั้น ได้ออกข้อราชการลงมายังแม่ทัพว่า “ท้าวเย่น้อย ท้าวเย่นใหญ่ เพี้ยเท่า เพี้ยไธร์ พระยาน้อยคำพัน แสนเมือง เคียวกา แสนขันอาสา พระยาแก้ว พระยาลิ้นทอง พระยาราช แสนสุวรรณ ซึ่งเป็นหัวหน้าข้าแจะซึ่งเป็นเจียงตั้งอยู่ตำบลแควนมากเฟือง ผาลอย เพียงโค้ง และห้วยคี่ แขวงเมืองซำใต้ และเมืองซำเหนือ กับแขวงเคียวกานั้น ได้พากันเข้ามาหาเจ้าราชวงศ์ ซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองแวนนั้นแล้ว เจ้าราชวงศ์ได้ให้พวกหัวหน้าข้าแจะซึ่งเป็นเจียงเหล่านั้น ทำสัตยาสาบานตัวทุกคนแล้ว กองทัพจึงสั่งให้พวกหัวหน้าจัดการควบคุมกันอยู่ตามภูมิลำเนาเดิมต่อไป อนึ่งพระยาพระหัวหน้าข้าเจียงนั้น ก็หนีไปเข้าหาเจ้าราชวงศ์ยังเมืองแวนด้วยแล้ว” ราชการซึ่งจะต้องปราบปรามพวกเขาศึกศัตรูในเขตแขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหกนั้น ก็เป็นการสงบเรียบร้อยลงไปได้ในฤดูฝนนี้ ต่อเมื่อสิ้นหน้าฝน ถึงฤดูแล้งแล้ว แม่ทัพจึงจะยกกองทัพใหญ่ขึ้นไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ เพื่อตรวจจัดราชการตำบลหมู่บ้านต่าง ๆ แขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหกตลอดขึ้นไปจนถึงเมืองสิบสองจุไทยนั้น.

ภาคผนวก ญ.

ข้าเจืองใน “พงษาวดารเมืองแกลง”

จุลศักราช ๑๒๓๘ ปีชวดอัฐศก เกิดพวกข้าแจะเปนขบถพวกลาวแลพวกผู้ไทยเรียกกันว่า ข้าเจือง ๆ นั้น คือว่าเป็นขบถ มีนายข้าแจะคน ๑ ชื่อล่าแสงแสนเห็นอยู่นเมืองแทนเมืองยา ได้คุม พวกข้าแจะไปรบกับพวกฮ่อทางสบแอตเชียงค้อ ล่าแสงแสนเห็นได้ตอรบพวกฮ่อที่มาตีบ้านเล็กเมือง น้อยนั้นด้วยใจกล้าหาญ ล่าแสงแสนเห็นมีไชยชนะแก่พวกฮ่อแล้วจึงช่องสูมกำลังพวกข้าแจะ ประมาณ ๕๐๐ คน ๖๐๐ คน ยกไปตั้งอยู่ที่ตำบลเพียงทุกเพียงคำ แขวงเมืองลา ล่าแสงแสนเห็นมี ใจกำเริบคิดจะตั้งตัวเปนใหญ่ จึงทำอุบายเอาดาบเล่ม ๑ กับน้ำเต้าผล ๑ ผ้าประเจียดมีเลขยันต์เปน ตัวอักษรลือผี ๑ ลงไปซ่อนไว้ในหนองน้ำที่ตำบลเพียงทุกเพียงคำ เวลาเช้าวัน ๑ ล่าแสงแสนเห็น ออกนั้งที่หน้าเรือน จึงสั่งให้หาบรรดาญาติพี่น้องแลไพร่พลทั้งปวงมาประชุมพร้อมกันที่บ้าน ล่าแสง แสนเห็น จึงบอกแก่ญาติพี่น้องแลคนทั้งปวงว่า คินนี้เราอนหลบหนีหนีอยู่ เจ้าตนผีฟ้าผู้ใหญ่ คือ สมเด็จพระอินทร์ลงมาปลุกสั่งให้เราตื่นขึ้น เปล่งรัศมีสว่างทั่วห้องเรือน บอกแก่เราว่าตัวเราจะมีบุญ ได้เปนใหญ่ ให้เร่งการต่อสู้กับพวกลาว ตั้งแต่นี้จะไม่ได้เปนบ่าวพวกลาวต่อไป เจ้าตนผีฟ้าผู้ใหญ่จึง บอกให้อาวุธแลสิ่งของป้องกันตัวแก่เรา ว่าซ่อนไว้ในหนองน้ำเพื่อจะไม่ให้ลาวผู้ใดมารู้เห็นก่อน ว่า แล้วล่าแสงแสนเห็นจึงลงไปในหนองน้ำ เอาดาบกับน้ำเต้าแลผ้าประเจียดนั้นขึ้นมาสาดแสงให้คนทั้ง ปวงเห็นจริง บรรดาพวกข้าแจะที่เป็นญาติพี่น้องแลไพร่พลทั้งปวง แต่ล้วนโง่เขลาเปนชาวป่า ก็พากันเชื่อถือแลกลัวเกรงนับถือล่าแสงแสนเห็นเปนอันมาก ที่เรือนล่าแสงแสนเห็นอยู่นั้นเสาเรือนกลับ เอาต้นขึ้นปลายลง ล่าแสงแสนเห็นจึงให้ประชุมพวกพี่น้องแลไพร่พลพร้อมกันทำการไหว้ผีตามธรรมเนียมพวกข้าแจะ แล้วล่าแสงแสนเห็นจึงพูดประกาศแก่พวกข้าแจะทั้งปวงว่า เจ้าตนผีฟ้าผู้ใหญ่ให้ ผ้าประเจียดกันตัวแลดาบแก่เรา ให้เราไปฟันกันกับลาว ล่าแสงแสนเห็นจึงเอาดาบกับน้ำเต้าแลผ้า ประเจียดนั้น ขึ้นกระทำค้ำับบูชาไว้ที่เรือน แล้วล่าแสงแสนเห็นจึงตั้งพวกพ้องเปนขุนนาง คือพระ ยาว่าน ๑ พระยาพระ ๑ พระยาลิ้นกำ ๑ พระยาสำเร็จ ๑ ราชาแก้ว ๑ ราชาแก้ว ๑ ราชาคำแดง ๑ ราชูปอง ๑ ราชานลวง ปองฟ้า ๑ รวม ๙ คน แลยังมีชื่ออีกหลายคน ล่าแสงแสนเห็น จึงให้ปากไม้ เปนสำคัญ แจกไปตามพวกข้าแจะทุกแห่งทุกตำบล ไม้ที่เอามีดปากเปนสำคัญนั้นเปรียบดังตรา พระราชสีห์ พวกข้าแจะทั้งปวงได้รู้ได้เห็นแล้วก็นับถือกลัวเกรงยอมเข้าด้วยทั้งสิ้น เพราะดังนี้พวกข้า แจะจึงได้เกิดเปนเจืองขึ้นทุกแห่งทุกตำบล

ในขณะนั้นมีลือคน ๑ ชื่อชานน้อย อยู่เมืองฟุ้งแขวงเมืองสิบสองปันนา เจ้าเมืองตั้งให้เปน ท้าวหาญ ๆ ได้เข้ามาอยู่กับล่าแสงแสนเห็น ครั้นล่าแสงแสนเห็นเปนเจืองขึ้นแล้ว จึงหนีไปอยู่กับท้าว อร แลแจ้งข้อความให้ท้าวอรฟังทุกประการ ในเวลานั้นราษฎรในเมืองแกลงก็ต่างแตกแยกย้ายกันไป

ฝ่ายพระสวามีภักดิสยามเขตร ซึ่งเป็นเจ้าเมืองแดงอยู่ในปัตยุบันนี้ เดิมชื่อสิงหวางมาน เปนพวกฮ่อเกอดำที่แยวมาค้าขาย พักอยู่ที่เมืองเหมือนได้ปีเศษ ในขณะนั้นเมืองแดงว่างเจ้าเมืองอยู่ กวานตุงนางญวนซึ่งแตกหนีฮ่อนั้น ก็ไปอยู่ที่เมืองเหมือน จึงพูดแก่พระสวามีว่าเมืองแดงทุกวันนี้ เกิดศึกวุ่นวายไม่มีผู้ช่วยรบศึก ขอให้พระสวามีไปช่วยทำศึกในเมืองแดง พระสวามีก็รับคำกวานตุงว่า จะไปช่วยรบศึกศัตรู กวานตุงจึงตั้งให้พระสวามีเปนโดยจิดเจ้าเมืองแดง แล้วกวานตุงจึงนำพระสวามี ขึ้นมาณเมืองแดง พระสวามีจึงยกครอบครัวขึ้นมากับกวานตุง มีฮ่อพวกพระสวามีมาด้วย ๕ คน พระสวามีจึงตั้งพักอยู่ที่ค่ายเชียงจัน ขณะนั้นพวกราษฎรเมืองก็ไปตั้งทัพรวบรวมกันอยู่ที่ตำบลเชียงจัน นั้น ประมาณ ๕๐ หลังเรือน รวมคนชายหญิงเด็กผู้ใหญ่ประมาณ ๑๐๐ เศษ พระสวามีจึงตั้งทำว ขุนกรมการ ให้บายออยเดิมเปนฮ่อกวางตุงเปนองแสน ให้บาโรย เปนองปอง ให้บาอินเปนฮ่อหลวง ให้บาเผยเปนปองกาง ให้บาฮืดเปนฮ่อกลาง ให้บาลิงเปนฮ่อแห่ ให้บาสอเปนองปอ ให้บาแองเปน เกอไล ให้บาจอเปนเจืองวัน ให้บาอรเปนเพี้ยบ้านหนองเหลือง แล้วตั้งทำวขุนเล็กน้อยอีกหลายคน กรมการทำวขุนที่พระสวามีตั้งแต่นั้นนั้นเป็นคนพวกผู้ไทยในพื้นที่เมืองทั้งสิ้น

ครั้น ณ วันขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๗ ในปีเดียวกันนั้น ล่าแสงแสนเหินซึ่งเป็นเจืองคุมไพร่พลฆ่า แจะประมาณ ๓๐๐ คน ยกเข้าตีเมืองแดง ตั้งอยู่ณตำบลห้องแล พระสวามีแจ้งว่าพวกฆ่าเจืองยกเข้ามา ตั้งอยู่ดัง นั้น จึงจัดทำวขุนกรมการแลไพร่พลได้ ๑๐๐ คนเศษ พระสวามีก็ยกกำลังออกไปต่อสู้ พวกล่าแสงแสนเหินที่ตำบลห้องแล ได้สู้รบกันเปนสามารถ พวกล่าแสงแสนเหินตายในที่รบ ๔ คน แต่พวกพระสวามีหาญมีผู้ใดผู้หนึ่งเปนอันตรายไม่ พวกล่าแสงแสนเหินก็แตกหนี พวกพระสวามีก็ไล่ติดตามฆ่าฟันไป พวกฆ่าแจะล้มตายลงอีกหลายสิบคน ล่าแสงแสนเหินจึงพาไพร่พลที่เหลือตายนั้น ข้าม น้ำนัวไป พระสวามีก็ยกกลับมาเมือง

ครั้น ณ วันแรม ๖ ค่ำ เดือน ๘ พวกฮ่อล่อหลืออยู่เมืองลา เปนพวกยิบต้าย นายฮ่อล่อหลือคนนี้ ซึ่งเป็นนายทัพมาตีเมืองแดงครั้งก่อนนั้น ยกกำลังพวกฮ่อประมาณ ๑๓๐ คน มาตีบ้านสะลือแขวง เมืองแดง จะจับตัวท้าวม่วย ด้วยท้าวม่วยผู้เปนบิดาท้าวม่วยในปัตยุบันนี้ หนีมาซุ่มซ่อนอยู่ที่นั่น พวกฮ่อล่อหลือจับได้ตัวท้าวม่วยแล้ว จึงให้คนคุมตัวส่งไปเมืองลา พวกฮ่อล่อหลือยังตั้งอยู่ที่นั่น พระสวามีรู้ว่าพวกฮ่อยกเข้ามาตีในเขตแขวงบ้านเมือง จึงคุมพวกผู้ไทยประมาณ ๓๐๐ คน ยกไปตีพวก ฮ่อล่อหลือที่บ้านสะลือ ระยะทางไกลเมืองแดง ๒ คืบ ได้ สู้รบกันอยู่วัน ๑ พวกฮ่อล่อหลือถูกกระสุนปืน ตายในที่รบ ๕ คน พวกพระสวามีถูกปืน ๒ คนแต่หาตายไม่ พวกฮ่อล่อหลือทานกำลังไม่ได้ก็แตกหนี พวกพระสวามีก็ไล่ติดตามไปจนสุดเขตแขวงแล้วก็พากันกลับมา พวกพระสวามีเกรงว่าพวกฮ่อจะ รวบรวมกันยกกลับมาตีอีก จึงตั้งทัพพักอยู่ที่บ้านสะลือนั้นถึง ๔ วัน ครั้นเห็นว่าพวกฮ่อไม่กลับ มาต่อ รบอีกแล้ว พระสวามีก็ยกกลับมาเมืองแดง

ในปีเดียวนั้นเจ้าตนพระพรหมวงษาเจ้าเมืองไล รู้ว่าพระสวามีทำการศึกแข่งแรง จึงมีหนังสือไปยั้งกวางตุ ให้ตั้งพระสวามีซึ่งเปนโดยจิตอยู่แล้วนั้นเลื่อนขึ้นเปนกายโตง กวางตุจึงตั้งให้โดยจิตเปนกายโตงขึ้น

จุลศักราช ๑๒๔๐ ปีชาลสัมฤทธิ์ศก เจ้าเมืองไลจึงมีหนังสือมาถึงกายโตงเจ้าเมืองแกลง ให้ยกขึ้นไปช่วยตีพวกฮ่อเกอเหลียงเมืองลา คือยิบต้ายเปนตัวนาย กายโตงจึงเกณฑ์ไพร่พลผู้ไทย ในเมืองแกลงได้ประมาณ ๓๐๐ คน ยกขึ้นไปพร้อมกันกับเจ้าเมืองไล ถึงเมืองลา ในครั้งนั้นเจ้าเมืองไลเกณฑ์กองทัพหลายหัวเมือง เปนต้นว่าเมืองบางก็พากันไปสมทบกองทัพเจ้าเมืองไลที่เมืองลาทั้งสิ้น เจ้าเมืองไลจึงแบ่งกองทัพเข้าล้อมค่ายพวกฮ่อยิบต้ายไว้ ได้สู้รบกับพวกฮ่อเปนสามรบ ไพร่พลล้มตายลงทั้ง ๒ ฝ่ายยังไม่แพ้ไม่ชนะกัน แต่เจ้าเมืองไลตั้งล้อมค่ายฮ่ออยู่ได้ประมาณปี ๑ ก็ยังมีอาจจะยกหักเข้าตีค่ายฮ่อให้แตกได้ กอຍิบต้ายจึงคิดปลุกฆาตกับขุนทัพนายกอง ว่าจะละให้เจ้าเมืองไลตั้งล้อมเราอยู่ดังนี้ เสบียงอาหารเราก็เบาบางลงทุกวันเกลือจะขาดสน แต่เจ้าเมืองไลมีกองลำเลียงส่งเสบียงกันอยู่ไม่ขาด จำเราจะคิดตัดกองลำเลียงเจ้าเมืองไลเสีย ถ้าส่งเสบียงกันไม่ได้แล้ว กองทัพเจ้าเมืองไลคงจะถอยกำลังก็จะรวนเรเลิกถอนไปเอง เราเห็นได้ที่จึงยกออกตีซ้ำเติมเขาก็เห็นจะได้ไชย ชำระเปนมั่นคง นายทัพนายกองพวกฮ่อก็เห็นด้วย กอຍิบต้ายจึงแบ่งพลแต่ง ให้ขุนทัพนายกองคุมกำลังฮ่อประมาณ ๒๐๐ คน ลอบออกจากค่ายที่ล้อมได้ ไปตั้งสกัดเส้นทางที่พวกกองลำเลียงจะคุมเสบียงมาส่งกองทัพเจ้าเมืองไลนั้น กองลำเลียงเมืองไลส่งเสบียงอาหารกันไม่ได้แล้ว เจ้าเมืองไลเกรงจะเสียที่แก่กอຍิบต้าย จึงมีหนังสือบอกไปถึงเจ้าแก้วฉบับ ๑ ถึงองหลิวเจ้าเมืองเล่ากายฉบับ ๑ ให้ยกมาช่วย เจ้าแก้วจึงแต่งให้ขุนนางแก้วชื่อแจงแล้ลกเปนนายทัพ คุมกำลังประมาณ ๕๐๐ คน องหลิวเจ้าเมืองเล่ากายคุมกำลังประมาณ ๔๐๐ คน ๑๐๑ ยกมาสมทบกันที่เมืองลา ระยะทางจากเมืองแกลงถึงเมืองลา ๑๓ คืบ จากเมืองเล่ากายถึงเมืองลา ๙ คืบ พวกกอຍิบต้ายเห็นพวกไพร่พลเมืองแกลงมาก เห็นจะสู้มิได้ก็ยอมเข้าทูลอ่อนน้อมต่อแจงแล้ลกแล องหลิว ๆ ก็กวาดต้อนเอาพวกฮ่อกอຍิบต้ายลงไปเมืองแกลงทั้งสิ้น เจ้าเมืองไลจึงเข้าไปหาแจงแล้ลก ขอทงจงบกับ กอลา นายฮ่อ ๒ คน แลไพร่ฮ่อ ๓๐๐ คนไว้เปนทหารเมืองไล แจงแล้ลกกับองหลิวก็คุมพวกฮ่อลงไปเมืองเล่ากาย เจ้าเมืองไลจึงให้กอลาคุมพวกฮ่อ ทหาร ๑๕๐ คนอยู่เมืองไล ให้ทงจงบคุมพวกฮ่อทหาร ๑๕๐ คนไป อยู่เมืองบางกองทัพหัวเมืองก็แยกย้ายพากันกลับไปบ้านเมือง กายโตงก็กลับไปเมืองแกลง

จุลศักราช ๑๒๔๓ ปีมเสง ตรีกศก ทงจงบนายฮ่อซึ่งเจ้าเมืองไล ให้คุมพวกฮ่อไปอยู่เมืองบางนั้น เจ้าเมืองไลหาได้ให้จ่ายเงินเบี้ยเลี้ยงแลเสบียงอาหารเลี้ยงไม่ ทงจงบกับพวกฮ่อไพร่พลได้ความอดอยาก จึงไปขอเงินเบี้ยเลี้ยงที่เจ้าเมืองไล ๆ หาให้ไม่ ทงจงบกับพวกพวกฮ่อไพร่พลมีใจโกรธเจ้าเมืองไลด้วยเจ้าเมืองไลรับว่าจะให้เงินเบี้ยเลี้ยง แลค่าจ้างก็หาให้ไม่ ทงจงบจึงกลับลงไปเมืองบาง ทงจงบจึงใช้คน ไปฟ้องหลวงหนาดหัวมุนบุตรเขยเจ้าเมืองไลมาได้แล้ว ทงจงบก็ให้ จับตัวหัวมุนใส่โซ่ไว้ เร่งเอาเงินค่าจ้างแลเบี้ยเลี้ยงแก่หัวมุน ๆ จึงมีหนังสือไปถึงเจ้าเมืองไลว่า ทงจงบเอาตัวจำไว้เร่งเงินค่าจ้างแทน

เจ้าเมืองไล ๆ ได้แจ้งก็โกรธ จึงเกณฑ์ไพร่พลเมืองม่วยเมืองลา หัวเมืองขึ้นเมืองไล แลบอกหนังสือไปถึงกายโตงเจ้าเมืองแดงให้ยกมาช่วย รวมกำลังไพร่พลประมาณ ๑๐๐๐ คนเศษสมทบกองทัพกันยกไปตีทงจที่เมืองบาง จับตัวทงจได้ก็ให้ฆ่าเสีย ถอดเอาหัวมุน มาได้ พวกฮ่อไพร่พลทงจก็แตกกระจัดกระจายแยกย้ายกันไป ที่เมืองแอด เจ้าเมืองไลกับหัวบ้านหัวเมืองก็พากันกลับไปยังบ้านเมืองทั้งสิ้น

อยู่มาเจ้าเมืองไลมีหนังสือมาถึงกายโตงเจ้าเมืองแดงแลท้าวขุนทั้งปวงว่า จะให้กองลานายฮ่อกับฮ่อไพร่พล ๑๕๐ คนมาอยู่เมืองแดง กายโตงปฤชากับพวกท้าวขุนเห็นพร้อมกันไม่ยอมให้ พวกฮ่อกลามาอยู่ในเมืองแดง กายโตงจึงลงไปหาเจ้าแก้วที่เมืองตั้งฮึง แจ้งความว่าเจ้าเมืองไลมีหนังสือลงไปถึงกายโตงแลกรมการเมืองแดง ให้ปลุกเรือน ๑๒ หลัง แลให้เกณฑ์เข้า ๕๐๐๐ ถังไว้ จะให้พวกฮ่อกลามาอยู่ เดิมพวกฮ่อเหล่านี้จะกลัวจะกวาดต้อนเอาไปเมืองเล่ากายทั้งสิ้น เจ้าเมืองไลขอไว้เป็นนทาน แล้วหาเลี้ยงดูพวกฮ่อไม่ พวกฮ่อได้ความอดอยากจึงเกิดศึกขึ้น เจ้าเมืองกรมการเมืองแดงไม่ยอม เจ้าแก้วจึงว่าอย่าให้พวกฮ่อเมืองไลเข้ามาอยู่ในเมืองแดง เจ้าเมืองไลรับมาไว้ก็ให้เลี้ยงดูเองเกิดเหตุขึ้นประการใด เจ้าเมืองตั้งฮึงจะเอาโทษแก่เจ้าเมืองไล แล้วเจ้าเมืองตั้งฮึงสั่งให้ กายโตงกลับมาบ้านเมือง

ฝ่ายเจ้าเมืองไลรู้ความว่า กายโตงเจ้าเมืองแดงไปกล่าวโทษ เจ้าเมืองไลแก่เจ้าเมืองตั้งฮึง เจ้าเมืองไลมีใจโกรธ จึงสั่งท้าวขุนเมืองไลที่ไว้ใจคุมคน ๓๐ คนเศษ ไปคอยสกัดทางอยู่ที่เมืองควาย ให้จับตายกายโตงฆ่าเสีย ครั้นกายโตงขึ้นมาถึงเมืองลา มีผู้ที่ชอบกันไปแจ้งความลับว่า บัดนี้เจ้าเมืองไลแต่งคนมาข่มสกัดทางอยู่ที่เมืองควายจะคอยฆ่าท่าน อย่าไปทางนั้นเลย จงหลบหลีกเอาตัวรอดเถิด กายโตงรู้ความแล้วก็ก็ตกใจกลัวหาอาจลงมาเมืองแดงได้ไม่ จึงกลับไปเมืองตั้งฮึง

ในเดือน ๔ ปีเดียวกันนั้น พวกฮ่อกลาที่เจ้าเมืองเลี้ยงไว้ นั้น ได้ความกระจัดกระจายก็ถอยลงไปอยู่เมืองควาย จึงเกลี้ยกล่อมพวกซึ่งแตกกระจัดกระจายอยู่นั้นได้ประมาณ ๕๐๐ คน ยกเข้าตีตามหัวเมืองต่าง ๆ คือ เมืองม่วย เมืองลา เมืองควาย เปนต้น พวกหัวเมืองเหล่านี้ก็ยอมเข้าทูลเกล้าถวายฮ่อกลาทั้งสิ้น กอลาจึงเกณฑ์คนหัวเมือง ซึ่งยอมเข้าทูลเกล้าฯ เข้าสมทบกันกับกำลังพวกฮ่อได้ประมาณ ๓๐๐๐ คนยกเข้าล้อมเมืองไล เจ้าเมืองไลจึงยกกำลังออกสู้รบด้านทานกองทัพ กอลาอยู่ได้ ๔ เดือน ทานกำลังพวกฮ่อไม่ได้ เจ้าเมืองไลก็หนีออกจากเมือง อพยพครอบครัวไปอยู่บ้านตาพินแขวงเมืองลา กอลา ก็ถอยทัพกลับมาอยู่เมืองควาย

ในคราวเดียวกันนั้นเจ้าเมืองตั้งฮึง จึงแต่งให้องหน้องกับกายโตงเจ้าเมืองแดง คุมกำลังพวกแก้วประมาณ ๖๐๐ คน ขึ้นมาตีพวกฮ่อ กอลาซึ่งตั้งอยู่เมืองควาย องหน้องกับกายโตงก็คุมพวกแก้วเข้าล้อมค่ายฮ่อ ต่อสู้กันได้วัน ๑ ไพร่พลล้มตายลงด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย แต่พวกฮ่อกลาทานกำลังไม่ได้ก็แตกหนีไปทางเมืองซอณ แลเมืองอื่น ๆ ในแขวงเมืองหัวพันทั้งหก เจ้าเมืองไลรู้ว่าเจ้าเมืองตั้งฮึง แต่งนายทัพขึ้นมาตีพวกฮ่อที่เมืองควายแตก เจ้าเมืองไลจึงแต่งให้คำโหมผู้บุตรคุมไพร่ประมาณ ๕๐ คน

มาเข้ากองทัพของห้องที่เมืองควาย แล้วองห้องกับกายโตงแลคำใหม่ก็ยกกองทัพมายังเมืองแฉง แล้วก็ช่วยกันคุมกำลังติดตามรบพวกฮ่อไปทางสบขบแขวงเมืองวา เมืองซ็อน พวกฮ่อออกมาก็แตกหนีกระจัดกระจายไป องห้อง กายโตง คำใหม่ ก็พากันเลิกทัพกลับมา แต่องห้องกลับลงไปทางเมืองลำไปเมืองตั้งฮึง จึงแต่งให้กวางฟองมากับกายโตง ณ เมืองแฉง กวางฟองจึงตั้งให้กายโตงเลื่อนขึ้นเป็นเจ้าอิเจ้าเมืองแฉง ขณะนั้นเจ้าเมืองไลก็กลับมาอยู่ที่เมืองไลดั่งเก่า ฝ่ายคำใหม่รู้ว่าบิดากลับคืนมาเมืองแล้วก็กลับไปหาบิดายังเมืองไล ตั้งแต่นั้นการศึกฮ่อฝ่ายเมืองไลนั้นก็สงบเรียบร้อยลง

จุลศักราช ๑๒๔๕ ปีมแมเบญจศก ท้าวโดยเหลนมีความ ผิดหนีเจ้าเมืองไลมาอยู่เมืองงอย เจ้าเมืองไลจึงแต่งให้บาเม้าเป็นลือคุมไพร่ ๔ คนลงมาลอบฆ่าท้าวโดยเหลนเสียได้ที่เมืองงอย ฝ่ายเจ้านครหลวงพระบางได้แจ้งว่า บาเม้าบังอาจเข้ามาฆ่าคนในเขตแขวง จึงแต่งให้ขุนนางคุมคนขึ้นมาจับตัวบาเม้าลงไปจำไว้ ณ เมืองหลวงพระบาง

จุลศักราช ๑๒๔๖ ปีวอกขศก เจ้าเมืองไลคิดแค้นกายโตง เจ้าเมืองแฉงอยู่ยังไม่หาย ซึ่งกายโตงลงไปกล่าวโทษเจ้าเมืองไล ต่อเจ้าเมืองตั้งฮึงนั้น แลเจ้าเมืองไลคิดอยากจะแย่งเอาเมืองแฉงให้บุตรมาอยู่ครอบครวด้วย เจ้าเมืองไลจึงจัดกำลังคนพวกผู้ไทยชาวชาวเมืองไลแลพวกฮ่อรวม ๒๐๐ คนได้แล้ว เจ้าเมืองไลก็ยกมาเมืองแฉง หมายถึงจับตัวกายโตงซึ่งเป็นเจ้าอื่นนั้นฆ่าเสีย ฮ่อผู้ ๑ ชื่อกอนหลีมาบอกความแก่เจ้าอิว่า เจ้าเมืองไลคุมกำลังมาจะจับเจ้าอิฆ่าเสีย ด้วยสงสัยว่าเจ้าอิจะคิดเป็นศัตรู เจ้าอิรู้ดังนั้น จึงอพยพครอบครัวไปไว้ณเมืองโพนไทร จึงสืบรู้ว่าพระยาพิไชย (มิ่ง) ยกกองทัพขึ้นไปอยู่ที่เมืองหลวงพระบาง เจ้าอิคิดว่าเจ้าเมืองไลคิดเบียดเบียนช่มเหลงนัก แลเจ้าอิรู้ว่าแผ่นดินเมืองแฉงเป็นอาณาเขตของกรุงเทพฯ แต่แต่เดิมมาเจ้าอิหาทราบชัดไม่ เจ้าอิจึงคิดจะเข้ามาสวามิภักดิ์พึ่งพระบรมโพธิสมภาร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพฯ แต่ฝ่ายเดียว ซึ่งเป็นเจ้าของพระราชอาณาเขตตลอดแดนเมืองแฉง ไม่อยากจะอยู่เป็นเมืองเสียส่วยสามฝ่ายฟ้าเหมือนเมืองไล จึงแต่งให้โดยบาลงไปหาพระยาพิไชยที่เมืองงอย แจ้งข้อความซึ่งเจ้าเมืองไลยกมาตีเมืองแฉง ให้พระยาพิไชยทราบทุกประการ แลขอสวามิภักดิ์เป็นข้าแผ่นดินพึ่งพระบรมโพธิสมภารพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพฯ พระยาพิไชยจึงแต่งให้ท้าวใหม่เมืองไทรขึ้นมารับเอาตัวเจ้าอิลงไปณเมืองหลวงพระบาง ได้ถามซักไซ้ได้ความจริงแล้ว จึงมีใบบอกลงมายังกรุงเทพฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ มีตราขึ้นไปถึงพระยาพิไชย ให้ตั้งเจ้าอิเป็นพระสวามิภักดิ์สยามเขตเจ้าเมืองแฉง ให้พระยาพิไชยกับเจ้านครหลวงพระบาง แต่งเสนาบดีหลวงพระบางนำพระสวามีขึ้นมานั่งเมืองแฉง พระสวามีพักรอเจ้านายอยู่ที่เมืองหลวงพระบางได้ปี ๑ เจ้านายเมืองหลวงพระบางก็ยังหาได้แต่งเสนาบดีนำพระสวามีขึ้นมา ณ เมืองแฉงไม่

ฝ่ายพระยาพิไชยก็ไปรบศึกฮ่อเมืองพวนพร้อมด้วยพระยาราชวานานุกูลแม่ทัพ จึงให้พระสวามีไปช่วยรบศึก ด้วยการศึกฮ่อเมืองพวนก็ยังหาสำเร็จไม่ ยังติดพันกันอยู่

ฝ่ายกรุงเทพฯ แต่งให้คนฝรั่งซึ่งเป็นที่พระวิภาคภูวดลขึ้นมากำหนดที่ในแขวงเมืองหัวพันทั้งหกแลสิบสองจุไทย พระวิภาคภูวดลจึงขอต่อท่านพระยาราชวรานุกุลแม่ทัพ ให้พระยาพิไชยเป็นผู้นำทางไปทำแผนที่ แต่ในหัวพันทั้งหกแลสิบสองจุไทยนั้นยังก็ดขวางอยู่ด้วยพวกฮ่อข้าศึก ทำยังหาสำเร็จไม่ ตกเข้าฤดูฝนพระยาพิไชยก็นำพระวิภาคภูวดลลงไปยังเมืองหลวงพระบาง

ในปีออกจกนั้นเจ้าเมืองไลเห็นพระสวามีหนีไปแล้ว จึงตั้งให้คำสุขผู้บุตรเป็นบงเบียนเจ้าเมืองแฉ่ง บงเบียนก็ไปนั่งเมืองแฉ่งอยู่ บงเบียนเก็บเอาเงินแก่พวกไพร่ราษฎรเมืองปี ๑ คนละบาท เข้าเปลือกเรือนละห้าถัง ส่งไปให้บิดายังเมืองไลทุกปี ถ้าราษฎรมีทุกข์ร้อนมาร้องฟ้องข้อความประการใด บงเบียนก็หาชำระว่ากล่าวพร้อมด้วยท้าวขุนกรมการไม่ บงเบียนบังคับว่ากล่าวดขี่เอาตามอำเภอใจ หาได้ว่ากล่าวตามจารีตของบ้านเมืองไม่ บงเบียนไม่ชอบใจผู้ใด ไม่เลือกว่าท้าวขุนกรมการแลบุตรหลานท้าวขุนผู้ใดฤ็ไพร่ราษฎรคนใด ถึงจะไม่มีกรรมผิดก็ดี บงเบียนก็ให้ไปเกาะเอาตัวมาบังคับดขี่แลให้เอาไม้ไผ่ทั้งลำแต่ต้นตลอดปลาย เอาทาบประกับ บีบนำเข้าทั้ง ๒ ข้าง เอาเชือกรัดข้างต้นข้างปลายไว้ เร่งเอาเงินสินไหมใถโทษตัว คนผู้นั้นทนไม่ได้ก็เสียเงินให้ไม่เปนกำหนด มีมากเอามาก มีน้อยเอาน้อย ราษฎรมีความเดือดร้อนจะคิดหนีไป ทางไหนก็ไม่ได้ บงเบียนประกาศว่าผู้ใดถ่ายเทครอบครัวหนีออกจากเมืองแฉ่ง ไปอยู่หัวเมืองใด ๆ ก็ดี บงเบียนจะให้คนไปติดตาม จับมาฆ่าผ่าอกเสียจงได้ เมื่อบงเบียนเป็นเจ้าเมืองแฉ่ง ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลเชียงจัน

ในปีเดียวนั้นเจ้าราชวงศ์เมืองหลวงพระบางกับพระยาพิชัย แลพระวิภาคภูวดล พร้อมด้วยผู้คนบ่าวไพร่ขึ้นมาถึงเมืองแฉ่ง ตั้งอยู่ที่ตำบลบ้านห้องเหล็ก บงเบียนเจ้าเมืองแฉ่งก็หาออกไปค้ำบเจ้าราชวงศ์แลพระยาพิไชยไม่ เจ้าราชวงศ์แลพระวิภาคภูวดลพากันไปค่ายเชียงจันที่บงเบียนอยู่เดินเลียบไปห่างค่ายประมาณ ๓ วา ๔ วา บงเบียนก็หาออกมาค้ำบไม่ ครั้นแล้วเจ้าราชวงศ์กับพระยาพิไชยแลพระวิภาคภูวดล ก็ถอยกลับลงมาพักอยู่ที่บ้านหนองหลวง ฝ่ายคำก๊วย คำล่า มาจากเมืองไลจึงพากันลงไปค้ำบเจ้าราชวงศ์ พระยาพิไชย พระวิภาคภูวดล ที่บ้านหนองหลวง

อยู่ได้ ๒ วันเจ้าราชวงศ์ กับพระยาพิไชย แลพระวิภาคภูวดล ก็พากันล่องลงทางน้ำยม กลับไปยังเมืองหลวงพระบาง

สิ้นคำให้การซึ่งได้เรียบเรียงตามท้าวขุนเมืองแฉ่งให้การแต่เท่านี้.

ภาคผนวก ก.

ข่าวเรื่องใน “พงษาวดารเมืองไล”

อยู่มา ณ เดือนอ้าย ปีจอศก ๑๒๓๖ ที่เมืองแกลงนั้นพวกฮ่อลอบหนีตั้งอยู่ มีคนฮ่อไพร่พลอยู่ ๑๐๐ คนเศษ เจ้านครหลวงพระบาง จึงแต่งกองทัพลาวขึ้นไปรบพวกฮ่อลอบหนี พวกฮ่อลอบหนีสู้ไม่ได้ แดกหนีไปทางเมืองลา กองทัพเมืองหลวงพระบางก็กลับลงมา จึงเกิดพวกข้าเจือง คือ พวกข้าแจะ เป็นขบถทั่วไปในหัวเมืองสิบสองจุไทยแลเมืองหัวพันทั้งหก ตัวนายข้าแจะ ชื่อล่าแสงแสนเห็น ตั้งอยู่ที่เมืองแดน พวกแม่ก็กลับกำเริบเป็นขบถขึ้นเข้ากันกับข้าแจะ ตัวนายแม่ชื่อยั้งเล่าเบ๊ะ ๑ นายรองชื่อ ฟ่านแสนแย้ ๑ ตั้งอยู่ที่ แดนดินเมืองเมินขึ้นกับเมืองแกลง บิดาข้าพเจ้ายังอยู่เมืองไล หาได้ขึ้นมาเมืองแกลงไม่ จึงให้กวาดต้อนข้าหลวงแกวขึ้นมาตั้งอยู่เมืองแกลงก่อน ครั้นเกิดพวกข้าแจะเป็นขบถ กวาดต้อนหนีมาอยู่เมืองไล บิดาข้าพเจ้าจึงให้กวาดต้อนไปว่ากล่าวกับยั้งเล่าเบ๊ะนายแม่ที่เมืองเมิน มิให้คิดการเป็นขบถต่อพวกผู้ไทย ยั้งเล่าเบ๊ะนายแม่ก็ให้เอากวาดต้อนซึ่งไว้ ไม่ปล่อยให้กลับมา กวาดต้อนจึงมีหนังสือมาถึงบิดาข้าพเจ้าว่า ยั้งเล่าเบ๊ะนายแม่คุมตัวไว้ บิดาข้าพเจ้าจึงให้คำโหมคำสาม คุมกำลัง ๓๐๐ คน ไปรบพวกข้าเจืองพวกแม่เจืองที่ตำบลบ้านน้ำหมึกบ้านน้ำจิมในแดนดินเมืองหลวงพระบางกับแดนเมืองแกลงต่อกัน แลให้คำโดยผู้บุตรเขยคุมกำลัง ๑๐๐ เศษ ยกไปตีพวกแม่ที่เมืองเมิน ได้ตัวกวาดต้อนผู้คืนมา แลพวกนั้นก็กลับมาตั้งอยู่ที่ตำบลบ้านนาเกิด ณ วัน ๔ ค่ำปีเดียวกันนั้น

ครั้นถึง ณ วัน ๖ ค่ำ เดือนอ้าย มีคนแถวชื่อทงหวา เป็นชาวเมืองเมินเสียแก่พวกแม่ขบถ นำว่องม่านซึ่งเป็นพระสวามีภักดีสยามเขตร อยู่เดี๋ยวนี้เข้ามาหาคำโดยแจ้งความว่า ว่องม่านเป็นจีนชาวเมืองกวาง ตุงกวางไซ มาเที่ยวค้าขายขาดทุน แล้วมาได้หญิงหม้ายที่เมืองแกลงเป็นภรรยา หญิงนั้นเป็นหม้ายผัวตาย แต่เป็นคนยังมีเงินทองอยู่พอมีกิน เมืองแกลงนั้นขึ้นกับเมืองมกในแดนดินสิบสองจุไทย แล้วพาภรรยามาตั้งอยู่กับพระยาอาจที่ตำบลน้ำงาต่อแดนเมืองแกลง พระยาอาจนั้นเป็นคนจีน เจ้านครหลวงพระบางตั้งให้เป็นผู้ใหญ่อยู่ที่บ้านนั้น พระยาอาจถึงแก่กรรมแล้ว ตาแสงเมืองขวา ได้ว่ากล่าวตำบลบ้านน้ำงา จึงตั้งให้ว่องม่านเป็นพี่ใหม่มอยู่ที่บ้านน้ำงา พวกลอบหนียกไปตีบ้านน้ำงา ว่องม่านไม่มีกำลังจะต่อสู้จึงพาบุตรภรรยาหนีขึ้นไปเมืองเมิน พวกแม่จึงจับตัวว่องม่านกับเต็งโพลีเพื่อนว่องม่าน ๒ คนด้วยกัน ว่องม่านให้เงินทองไถ่ตัวแล้ว พวกแม่ก็ปล่อยตัวเสีย แต่เต็งโพลีนั้นไม่มีเงินทองจะไถ่ตัว พวกแม่ก็ฆ่าเสีย ว่องม่านแจ้งความตั้งนี้แล้ว ก็ว่าจะขออยู่ด้วยคำโดย ๆ ก็ยอมให้ว่องม่านอยู่ด้วย แล้วคำโดยจึงให้ว่องม่านนำไปรบพวกแม่ที่จับตัวว่องม่าน พวกแม่นั้นก็แตกหนีเข้าป่าไป โดยนำจึงให้เวียเปากรมการพาตัวว่องม่านไปหาคำโหมที่บ้านน้ำหมึก น้ำจิม แล้วคำโหมก็ยกพวกพลไปตั้งที่เมืองเมิน ว่องม่านก็ตามไปอยู่กับคำโหม ๆ จึงใช้คนมาบอกคำโหมที่บ้านนาเกิดให้คำโดยคุมกำลังยกไปรบพวกแม่ขบถ คำโดยคุมกำลัง ๒๐๐ คน ไปรบพวกแม่ ๆ ทาน

กำลังไม่ได้แตกหนีเข้าป่าไป คำโดยจับยังเล่าเบีะนายใหญ่ ๑ ฟ่านแสนแย่นายรอง ๑ ได้แล้วก็นำตัวไปให้ คำโหมที่เมืองเมิน นายแก้ว ๒ คนยอมทำสัญญาไม่กำเริบเป็นขบถต่อไปแล้ว คำโหมก็ปล่อยตัวไปให้ตั้งอยู่ตามเดิม คำโหมคำโดยให้กรมการรักษายู่ที่เมืองเมิน แล้วก็พากันยกกลับไปเมืองไลพาว้องม่านไปด้วย คำโหมจึงพาว้องม่านเข้าหาให้รู้จักบิดาข้าพเจ้า ๆ จึงตั้งให้ว้องม่านเป็นโดยจิต คือนายทหารสำหรับเมืองแดง แล้วให้ไปรับบุตรภรรยาที่เมืองเมินไปอยู่ที่เมืองแดง

ครั้น ณ เดือน ๓ ปีชวดอัฐศก ๑๒๓๘ บิดาข้าพเจ้าจึงให้คำโหมคำสาม ๒ คนคุมกำลัง ๓๐๐ คน ยกไปรบฆ่าเจืองที่เมืองแดง แลให้ตั้งรักษายู่ที่เมืองแดงด้วย คำโหมคำสามจึงยกกำลังไปตั้งอยู่ที่ตำบลนาเคย แล้วยกกำลังเที่ยวปราบปรามพวกฆ่าเจืองหลายตำบลในแดนเมืองแดงสงบราบคาบแล้ว แต่พวกฆ่าเจืองในหัวเมืองอื่น ๆ นอกนั้นยังไม่ราบคาบ ครั้นจนตรุดจึงนำคำโหมคำสามก็กลับมาทำการตรุดจันที่ค่ายบ้านนาเคย ฝ่ายท้าวล่าแสงแสนเหิน นายฆ่าเจืองซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองแดนเมืองย่า คุมกำลังพวกฆ่าจะประมาณ ๑๐๐๐ คนเศษ มาตีค่ายบ้านนาเคย คำโหมคำสามก็คุมกำลังออกต่อสู้อยู่ได้ ๒-๓ ชั่วโมง ท้าวล่าแสงแสนเหินก็แตกหนี คำโหมคำสามก็คุมกำลังไล่ตีกองทัพพวกล่าแสงแสนเหินแตกกระจัดกระจายกันไปพันตำบลบ้านสามหมื่นนอกเมืองแดง

ครั้น ณ เดือน ๔ ปีเดียวกัน คำโหมคำสามจึงแต่งให้ว้องม่านกับกรมการเมืองไล ๒ คน คุมกำลังประมาณ ๒๐๐ คนยกไปตีพวกล่าแสงแสนเหินทางเมืองแดนเมืองย่า แล้วคำโหมคำสามคุมกำลังประมาณ ๑๔๐ คน ยกไปทางเมืองฮีบในหัวพันทั้งหก ซึ่งขึ้นกับเมืองหลวงพระบาง คำโหมคำสามได้ต่อรบกับพวกฆ่าเจืองที่เมืองฮีบ ตัวนายฆ่าจะชื่อ พระยาลิ้นกา ๑ เพี้ยคำ ๑ พระยาพระ ๑ สามคน พวกฆ่าเจืองเหล่านั้นสู้ไม่ได้ก็แตกหนีเข้าป่าไป ฝ่ายกองทัพว้องม่าน ซึ่งยกไปรบพวกล่าแสงแสนเหินทางเมืองแดนเมืองย่านั้น พวกล่าแสงแสนเหินสู้ไม่ได้ก็แตกหนีเข้าป่าไปเหมือนกัน ฝ่ายคำโหมคำสามก็ถอยกองทัพไปตั้งอยู่ที่หาดเนาในลำน้ำนัว แต่ว้องม่านกับกรมการ ๒ นาย ซึ่งรบชนะพวกฆ่าเจืองทางเมืองแดนเมืองย่านั้นแล้ว ก็ยกไปตั้งอยู่สบขบเมืองวา

ฝ่ายเจ้าอุปราชเมืองหลวงพระบางยกขึ้นไปประจับพวกฆ่าเจืองตั้งอยู่ที่เมืองงอย จึงใช้คนให้ไปหาตัวคำโหมคำสามให้ยกมาช่วยรบพวกฆ่าเจือง คำโหมคำสามไม่มีผู้จะไว้ใจให้อยู่รักษาค่าย จึงให้หลี่สื่อแย่นายทหารคน ๑ หลี่ฮันนายทหารคน ๑ คำเคมผู้นองชาย คำโหมคำสาม ๑ คุมกำลัง ๖๐ คน มาเฝ้าเจ้าอุปราช จะช่วยรบ พวกฆ่าเจืองที่เมืองงอย พวกฆ่าเจืองสู้กองทัพเจ้าอุปราชไม่ได้ก็แตก กระจัดกระจายหนีเข้าป่าไป

ฝ่ายคำโหมคำสามคิดเห็นจะอยู่ช้าไม่ได้ จึงรีบขึ้นไปเกลี้ยกล่อมพวกไพร่พลซึ่งแตกหนีอยู่ป่าดงนั้น ให้รวบรวมกันเข้ามาอยู่ยังเมืองแดงโดยปรกติตั้งเก่า

ฝ่ายเจ้าอุปราชก็พาพวกกองทัพเมืองไลที่คำโหมคำสามให้ยกลงไปช่วยนั้น ลงไปเฝ้าเจ้านครหลวงพระบาง ๆ ให้จัดเสบียงอาหารมาแจกจ่ายแก่พวกกองเมืองไลแล้ว ก็ส่งคืนให้กลับขึ้นไปยังบ้านเมือง

ฝ่ายคำโหมคำสามรวบรวมคนที่แตกหนีให้เข้ามาอยู่เมืองแกลงได้ประมาณ ๑๐๐ คนเศษ ไม่มีโคกระบือจะให้ทำนา แลไม่มีมีดขวานแลจอบเสียมจะใช้ พวกข้าแจะเก็บเอาไปเสียดินแต่ก่อน แลไม่มีเสียบึงอาหารจะแจกจ่ายผู้คน คำโหมคำสามจึงให้ไปขอบิดาข้าพเจ้า ให้ส่งกระบือมาให้ ๓๐ กระบือ แลมีดขวานจอบเสียม รวม ๑๙๕ เล่ม มาแจกจ่ายไพร่พลแลให้คิดอ่านทำไร่นา กับเข้าปลูกหนัก ๔๐๐๐ ชั่งเงิน เปนเข้าเปลือกประมาณ ๔๐๐ ถึง กลือ หนัก ๕๐๐ ชั่งเงิน เปน ๑๐ กระทอแจกจ่ายให้แก่ไพร่พลเหล่านั้น บิดาข้าพเจ้านับถือรักใคร่ห่วงม่านเปนบุตรเลี้ยง จึงให้ห่วงม่านเปนกายโตงที่ ๓ อยู่รักษาเมืองแกลง แต่เดิมบิดาข้าพเจ้าจะให้คำสามเปนกายโตงอยู่ครองเมืองแกลง คำสามไม่ยอมอยู่ บิดาข้าพเจ้าจึงให้หลัดงชาวเมืองแกลงเปนผดงที่ ๔ พระยาน้อยสามหมื่นเปนริตังที่ ๕ กวานตุนั้นก็ให้กลับมาอยู่เมืองแกลงเปนที่ ๒ ที่ ๑ นั้น คือ บิดาข้าพเจ้า รวมทั้ง ๕ นายนี้เปนผู้ช่วยกันรักษาเมืองแกลง

อยู่มา ณ เดือน ๑ ปีฉลู นพศก ๑๒๓๙ พวกอุยี่ชาติ ๑ ซึ่งไว้ผมเปียคล้ายกันกับพวกแมว ตั้งอยู่ที่เมืองมูกาปลายแดนเมืองไล แต่เดิมเปนเมืองสองส่วยขึ้นกับเมืองไลบ้าง ขึ้นกับเมืองจินบ้าง พวกอุยี่กำเริบเปนขบถขึ้นต่อเมืองไล นายใหญ่ชื่อชินจินปาง มีไพร่พลประมาณ ๒๐๐๐ เศษ ยกเข้าตีหัวเมืองเล็กน้อยต่าง ๆ ซึ่งขึ้นแก่เมืองไลได้หลายเมืองแล้ว ชินจินปางยกไพร่พลมาตีเมืองจายังทางอีก ๒ วันจะถึงเมืองไล บิดาข้าพเจ้าจึงให้คำโหมคำสามคุมกำลัง ๓๐๐ คน ยกไปทางเมืองบุมเมืองตะทาง ๑ แลให้หลัดงแสนาย ๑ เกียวกอนาย ๑ กับกรมการ ๒ นายคุมกำลัง ๒๐๐ คนยกไปทาง เมืองจาทาง ๑ ให้ช่วยกันตีพวกอุยี่ กองทัพเมืองไลทั้ง ๒ กอง ช่วยกันรบตีพวกอุยี่ซึ่งยกลงมาทั้ง ๒ ทางนั้น แตกหนีกลับไปเมืองมูกา กองทัพเมืองไลทั้ง ๒ กองก็ติดตามไปล้อมเมืองมูกาไว้ได้ประมาณ ๓ เดือน พวกอุยี่อดอยากสิ้นกำลัง ชินจินปางนายอุยี่จึงพาพวกพ้องออกมาอ่อนน้อมต่อกองทัพเมืองไล

ฝ่ายท้าวโดยนำซึ่งหนีมาอยู่เมืองแกลงแต่ก่อนก็ออกมาอ่อนน้อมคำโหม คำสาม ว่าแก่ตัวแล้ว จะไม่คิดขบถต่อบิดาข้าพเจ้าต่อไป คำโหมคำสามก็รับท้าวโดยนำแลยกกองทัพกลับมาเมืองไลพร้อมกันทั้ง ๒ กอง บิดาข้าพเจ้าก็ปรกติดักันไปกับท้าวโดยนำเหมือนดังเก่า

อยู่มา ณ วันขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๔ ปีเถาะ เอกศก ๑๒๔๑ บิดาข้าพเจ้าจึงให้คำโหม คำเหิน คำจี คุมกำลัง ๕๐๐ คน ยกไปทางเรือแล้ว ๖๒ ไปขึ้นบกที่เมืองซ่าย ให้ไปรบพวกฮ่อตรงเหลืองที่เมืองม่วยเมืองลา แล้วให้คำสามกับกรมการ ๒ คน กับกายโตงเมืองแกลงคุมคนเมืองแกลงแลเมืองไล รวมกัน ๓๐๐ คนยกไปทางสบขบเมืองวา ไปรบพวกฮ่อที่ตั้งอยู่เมืองสบแอดทาง ๑ ให้คำโดยกับกรมการเมืองไล คน ๑ คุมกำลัง ๑๐๐ คนเศษยกไปทางเมืองควาย ให้ไปรบรจนกันที่เมืองลาอีกทาง ๑ คำสามกับกายโตงไปรบพวกฮ่อตรงเหลืองที่เมืองสบแอดอยู่ได้ ๒ เดือนยังหาได้แพ้ชนะกันไม่ พอสิ้นลูกดินแลซัดสนเสียบึงอาหาร คำสามกับกายโตงจึงยกมาเข้าสมทบอยู่กับ กองทัพคำโหมที่เมืองม่วย ช่วยกันรบพวกฮ่อที่เมืองม่วย พวกฮ่อแตกไปอยู่เมืองลา คำโหมคำสามกับกายโตงก็ยกตามไปล้อม

เมืองลาไว้ปี ๑ คำโดยกียกมาช่วยล้อมเมืองลาด้วย ในครั้งนั้นเจ้าแก้วจึงแต่งให้ขุนนางนายทหาร ชื่อ กวานเดใจ ๑ องเดหลิว ๑ สองนายคุมคนฮ่อแลแกวประมาณ ๒๐๐๐ มาช่วยคำโหมรบพวกฮ่อธง เหลืองที่เมืองลาแยด้านายฮ่อเห็นจะสู้ไม่ได้ จึงออกมาอ่อนน้อม ต่อกวานเดใจ องเดหลิว องเดหลิวจึง กวาดเอาพวกฮ่อธงเหลือง ทั้งนายแลไพร่ทั้งหมดส่งไปไว้ยังเมืองเล่ากาย ซึ่งขึ้นกับเมืองแกว บิดา ข้าพเจ้าจึงได้มาหาคำนับกวานเดใจ องเดหลิว ที่เมืองลา พาพวกเจ้าเมืองต่าง ๆ ที่แตกหนีพวกฮ่อไป พังอยู่เมืองไฉนั้น มาคำนับนายทหารแกวทั้ง ๒ นั้นด้วย แล้วมอบเมืองต่าง ๆ ที่รบพวกฮ่อคืนได้นั้น ให้แก่กวานเดใจ องเดหลิว คือเมืองควาย ๑ เมืองม่วย ๑ เมืองเจน ๑ เมืองลา ๑ เมืองโมะ ๑ เมืองวัด ๑ รวม ๖ เมืองในแดนดินสิบสองจุไทย กวานเดใจกับองเดหลิวจึงมอบให้เจ้าเมืองเก่าที่ยังมีตัวคง รักษาอยู่ตามเดิม แต่เมืองโมะนั้นพวกฮ่อฆ่าเจ้าเมืองตายเสียแล้ว มีแต่บุตรชายยังเด็กอยู่ ว่าการ บ้านเมืองยังมีได้ กวานเดใจกับองเดหลิวจึงให้คำเหินช่วยรักษาไปก่อนสัก ๓ ปี พอบุตรเจ้าเมืองนั้น เจริญขึ้นพอรักษาบ้านเมืองได้แล้ว จึงมอบให้บุตรเจ้าเมืองนั้นรักษาเมืองต่อไป เมืองควายนั้นก็ยังมี เจ้าเมืองไม่ กวานเดใจกับองเดหลิวก็มอบให้บิดาข้าพเจ้าช่วยดูแลอยู่ก่อน แลช่วยดูแลรักษาเมือง อื่น ๆ ด้วยที่ตีคืนได้นั้น

ฝ่ายกองเจืองเปนนายทหารพวกฮ่อผู้น้อยคน ๑ เปนพวกฮ่อธงเหลือง พวกเดียวกันกับแยด้า ที่ต้องกวาดไปเมืองเล่ากายนั้น กองเจืองไม่ยอมไป จึงพาไพร่พลประมาณ ๒๐๐ คน หนีไปตั้งอยู่ที่ทุ่ง เชียงคำ

ฝ่ายนายฮ่อธงเหลืองผู้ ๑ ชื่อวิสาน ตั้งอยู่เมืองเด็ก มีไพร่พลประมาณ ๓๐๐ คน ยังไม่มี กองทัพใดไปรบ รู้ว่าแยด้านายฮ่อใหญ่ ยอมอ่อนน้อมต่อนายทหารแกวทั้ง ๒ นั้นแล้ว จึงมาอ่อน น้อมต่อนายทหารแกวทั้ง ๒ นายทหารทั้ง ๒ จึงให้วิสานไปอยู่ช่วยรักษา เมืองวัด ครั้นนายทหารแกว ทั้ง ๒ จัดการบ้านเมืองเสร็จแล้ว ก็ยกกลับไปบ้านเมืองแกว ภายหลังวิสานฮ่อธงเหลืองซึ่งอยู่เมืองวัด คิดขบถยกพวกพลเข้าปล้นฆ่ากอกเหาพ่อค้าเปนครนขององเดหลิว นายทหารแกวซึ่งมาตั้งอยู่ที่ท่าจวน ในแดนเมืองหมก เก็บริบเอาเข้าของเงินทองได้แล้วก็มาแจกปันไพร่พล แลยกเข้าตีเมืองวัดได้ เจ้า เมืองหนีลงไปฟ้องเจ้าเมืองแกว ๆ จึงให้กวานหลง กวานวาน นายทหาร ๖๔ ๒ คน คุมกำลัง ประมาณ ๑๐๐๐ คน ยกมาจับตัววิสาน ๆ พาไพร่พลหนีไปอยู่ยังเมืองแอด แล้ววิสานจึงมีหนังสือไป เกลี่ยกล่อมชักชวน กองเจือง จีอี้ นายฮ่อธงเหลืองที่ตั้งอยู่ทุ่งเชียงค้ำนั้น ให้ยกไพร่พลมาอยู่รวมเปนน พวกเดียวกันที่เมืองแอดแล้ว ก็พากันยกไปอยู่สบขบเมืองวา แดนดินสบขบเมืองวาเปนครนแดนของ เมืองแฉง บิดาข้าพเจ้าจึงให้คำเหิน คำสาม คำก้วย คุมกำลังประมาณ ๒๐๐ คน ไปตั้งรักษาอยู่เมือง แฉง

ณ เดือน ๑๐ ปีเมเสงตรีศก ๑๒๔๓ คำเหิน คำสาม คำก้วย จึงยกไปตั้งรักษาอยู่เมืองแฉง แล้ว บิดาข้าพเจ้าจึงให้คำโดยกับกรมการเมืองไล ๒ คน กรมการเมืองควาย ๒ คน คุมกำลัง ๑๐๐ คน เศษ ยกไปตั้งค่ายอยู่ที่เมืองควาย

ฝ่ายคำโหม คำสาม คำก๊วย จึงมีหนังสือลงมาทูลเจ้านครหลวงพระบาง ขอให้แต่งกองทัพขึ้นไปช่วยรบพวกฮ่อตรงเหลือง ถ้าไม่แต่งกองทัพขึ้นไปก็ขอให้ส่งอาวุธขึ้นไปช่วย เจ้านครหลวงพระบางก็หาได้แต่งกองทัพขึ้นไปช่วยไม่ แลหาได้ส่งอาวุธสิ่งใดขึ้นไปช่วยอุดหนุนกำลังคำเหิน คำสาม คำก๊วยไม่

ฝ่ายท้าวควายเปนกรมการอยู่เมืองควาย คิดเอาใจออกหากเจ้าเมืองไล จึงทำหนังสือลอบให้คนเอาไปถึงวิสานนายฮ่อซึ่งตั้งอยู่ที่สบขบเมืองวา ให้ยกพวกฮ่อขึ้นไปรบที่ค่ายเมืองควาย วิสานนายฮ่อก็ยกไพร่พลฮ่อประมาณ ๓๐๐ คน ไปล้อมค่ายเมืองควายเข้าไว้จะจับตัวคำโดย ท้าวควายมีความโกรธแค้นหลิมิงผู้พี่ชายอยู่ จึงลอบตัดศีรษะหลิมิงได้แล้วก็นำออกไปให้วิสานนายฮ่อภายนอก คำโดยเห็นดังนั้นรู้ว่าท้าวควายเปนขบถก็ตกใจกลัว จึงพาพวกพลแตกหนีออกจากค่ายไปเมืองไล พวกฮ่อก็ไล่รบติดตามคำโดยไปจนถึงตำบลบ้านปากฮามยังทางวัน ๑ จะถึงเมืองไล คำโดยก็ตั้งค่ายอยู่ต่อสู้ออกตรงเหลืองที่บ้านปากฮาม บิดาข้าพเจ้าจึงให้คำโหม คุมกำลัง ๑๐๐ คนยกไปช่วยคำโดยได้ต่อสู้กันอยู่หลายวัน

ฝ่ายคำเหิน คำสาม คำก๊วย จึงให้กายโตงกับเพื่อน้อย สามหมื่นอยู่รักษาเมืองแดง คำเหิน คำสาม คำก๊วย ก็ยกกำลังมา ช่วยคำโหมคำโดยรบพวกฮ่อตรงเหลืองที่บ้านปากฮาม

ฝ่ายกายโตงคิดจะไม่ยอมอยู่ในอำนาจเจ้าเมืองไล จะไปรบพวกฮ่อก่อกองเจียงจี้ ซึ่งเปนนายฮ่อตรงเหลืองอยู่ที่สบขบเมืองวานั้น ให้เข้ามาเมืองแดง เพื่อน้อยสามหมื่นจึงห้ามปรามกายโตง ๆ โกรธจึงฆ่าเพื่อน้อยสามหมื่นเสียแล้ว จึงแต่งคนให้ไปรบก่อกองเจียงจี้นายฮ่อตรงเหลืองทั้ง ๒ ซึ่งมีไพร่พลรวมด้วยกัน ๖๐๐ คน เข้ามาตั้งอยู่ยังเมืองแดง แล้วยกกายโตงจึงให้วงศ์ผู้เปนอาว์กายโตง นำกองทัพก่อกองเจียงจี้ยกไปตีเมืองไล

ฝ่ายพวกกองทัพเมืองไลที่ยกไปช่วยกันรบกองทัพวิสานนายฮ่ออยู่ที่บ้านปากฮามนั้นก็อ่อนกำลัง พวกกล้าดอยกองทัพเข้ามาตั้งอยู่ที่ทุ่งนาเมืองไล พวกกองทัพวิสานก็ยกติดตามเข้ามาตั้งประชิด อยู่ที่ทุ่งนาเมืองไล

ฝ่ายกองทัพก่อกองเจียงจี้ก็ยกมาทันกันเข้าที่ทุ่งนาแห่งนั้นต่างสู้รบกันเปนสามารถ ไพร่พลล้มตายลงด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย แต่พวกฮ่อรวมกำลังกันเปน ๒ ทัพ ช่วยกันระดมตีกองทัพเมืองไล ๆ อ่อนกำลัง ก็ล่าถอยกลับเข้าไปตั้งมั่นในเมืองไล กองทัพฮ่อทั้ง ๒ กองก็ยกติดตามเข้าไปล้อมเมืองไลไว้ ได้ต่อสู้กันอยู่ทุกวันประมาณ ๒ เดือน ในเมืองไลก็ขาดเสบียงอาหารไพร่พลอดอยากเปนอันมาก

ฝ่ายท้าวโดยนำคนเก่าแลท้าวเหลนแลกรมการ ชื่อกวาง คือ ๑ กวางย่าน ๑ ๒ คนก็พากันคิดขบถเอาใจออกหากบิดาข้าพเจ้า แล้วยกหนีออกจากค่ายเข้าป่าไป ไม่อยู่ช่วยรบศึก บิดาข้าพเจ้ากับพี่น้องทั้งสิ้นเห็นขาดเสบียงอาหาร จวนจะเสียที่แก่กองทัพ พวกฮ่ออยู่แล้วก็พากันอพยพครอบครัวออกจากเมืองไลหนีไปอยู่เมืองแดงทั้งสิ้นด้วยกัน

ฝ่ายกองเจืองจียี่เข้าเมืองไลได้ก็ไม่ได้ทรัพย์สิ่งของอันใด เสบียงอาหารก็ไม่มี จึงยกกลับไป ทวงเอาเงินค่าจ้างกับกายโตง ๆ ไม่มี เงินค่าจ้างจะให้แก่กองเจืองจียี่ จึงหนีลงไปเมืองแกว แล้วมี หนังสือ ขึ้นมาถึงบิดาข้าพเจ้า ว่ามิได้คิดขบถสิ่งใดต่อบิดาข้าพเจ้า บัดนี้สู้พวกฮ่อไม่ได้ ก็หนีมาอยู่ เมืองแกวแล้ว ๆ บิดาข้าพเจ้าก็ได้ว่าประการใด บิดาข้าพเจ้าจึงมีหนังสือลงไปทูลเกล้าเจ้าแกว ขอ กองทัพขึ้นมาช่วยรบพวกฮ่อเอาบ้านเมืองคืน แลบอกหนังสือลงไปว่ากายโตงเปนบุตรเลี้ยง ได้ตั้งให้ เปนกายโตงรักษาเมืองแกว เจ้าแกวจึงแต่งให้องว้าง องเหลง นายทหาร ๒ คนคุมคนประมาณ ๑๐๐๐ แลพากายโตงมาด้วย ยกกำลังขึ้นมาช่วยรบพวกฮ่อที่เมืองควาย จับฮ่อที่เมืองควาย ได้แล้วก็ฆ่าเสีย แต่จียี่ซึ่งมาอยู่กับฮ่อที่นั่น ออกมาอ่อนน้อมต่อองว้างองเหลง ๆ จับตัวเจิงฟงซึ่งเป็น ท้าวควายอยู่ที่เมืองควาย แลคิดขบถฆ่าที่ชายเสียนั้น เอามาจำตรวนขังไว้

ฝ่ายกองเจืองนายฮ่อซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองแกวนี้ รู้ว่าจียี่เข้าอ่อนน้อมต่อองว้างองเหลงแล้วก็กลัว จึงพาไพร่พลหนีไปทางเมืองซอชอน องว้างจึงคุมกองทัพติดตามกองเจือง ๆ ก็หนีต่อไปตั้งอยู่ที่ทุ่งเชียงคำ องว้างตามไปไม่ทัน จับได้แต่ไพร่พลฮ่อพวกกองเจืองที่เมืองซอชอนก็ฆ่าเสียเป็นอันมาก แล้วองว้างก็ กลับมาตั้งอยู่ที่เมืองควาย คำโหมที่ชายข้าพเจ้าก็ออกไปค้ำบองว้างองเหลงที่เมืองควาย

ฝ่ายท้าวควายนั้นก็มาอ่อนน้อมอ่อนวอนขอโทษตัวต่อองว้างองเหลงจะไม่คิดขบถต่อไป อง ว้างองเหลงก็ให้ท้าวควายทำสัญญา สาบาลเสียแล้วก็ไว้ชีวิตปล่อยตัวไป องว้างองเหลงจึงถามจียี่ว่า เหตุใดจึงยกมารบเมืองไล จียี่ให้การว่าท้าวโดยนำคนเก่า ท้าวโดยเล่นกับกวางก็อ กวางย่าน รวม ๔ คนมีหนังสือบอกไปให้จียี่ ยกมารบเมืองไล แล้วคนทั้ง ๔ นี้สัญญาว่า ถ้ารบเมืองไลได้แล้วจะให้ เงินค่าจ้างเปนเงิน ๓๐๐๐ เบี้ย เบี้ยละ ๑๐ สลึงไทย เปนเงิน ผู้ไทยได้ ๓๐๐๐๐ สลึง ๆ เปน ๗๕๐๐ บาทไทย ๆ เปนเงิน ๙๓ ชั่ง ๑๕ บาท ครั้นจียี่ตีได้เมืองไลแล้ว คนทั้ง ๔ คนนั้นก็หนีไปเสียทางเมือง หลวงพระบาง องว้างองเหลงจึงมีหนังสือไปถึงบิดาข้าพเจ้าว่า ท้าวโดยนำคนเก่า ท้าวโดยเล่น กับ กวางก็อ กวางย่าน ๔ คนนี้เป็นขบถ ๖๔ ชั่วมาก หนีไปอยู่เมืองใดก็ให้บิดาข้าพเจ้ามีหนังสือไปขอเอา ตัวมาฆ่าเสีย บิดาข้าพเจ้าสืบรู้ว่าคน ๓ คน คือ ท้าวโดยเล่น ๑ กวางก็อ ๑ กวางย่าน ๑ หนีไปอยู่ เมืองงอยเมืองขึ้นของเมืองหลวงพระบาง บิดาข้าพเจ้าจึงแต่งคนให้ถือหนังสือลงไปถวายเจ้า นคร หลวงพระบางจะขอเอาตัวคนขบถ ๓ คนมาฆ่าเสีย คนถือหนังสือลงไปถึงเมืองขวา ท้าวเม้าเปนคน หนีไปตามท้าวโดยเล่น ๑ ของกวานกงคน ๑ รวม ๒ คนจับเอาคนถือหนังสือได้ รู้ความในหนังสือ แล้ว ท้าวเม้ากับของกวานกงจึงพากันไปลอบฆ่าท้าวโดยเล่นกับกวางย่านเสียที่เมืองงอย ท้าวเม้า กับของกวานกงจึงเก็บเอาเงินทองท้าวโดยเล่นได้ชั่ง ๑ ม้าตัว ๑ กับทั้งหนังสือของเจ้าเมืองไลลงไป ถวายเจ้านครหลวงพระบาง ๆ จึงให้ตัวจับตัวท้าวเม้าจำตรวนไว้ของกวานกงจึงหนีขึ้นไปเมืองไลแจ้ง ความต่อบิดาข้าพเจ้าทุกประการ บิดาข้าพเจ้าจึงรู้ว่าท้าวโดยนำคนเก่าหาได้หนีไปทางเดียวกันกับ ท้าวโดยเล่นไม่

ฝ่ายท้าวโดยนำคนเกณฑ์ไปอยู่ป่ากับพวกเข่า ๆ กลัวบิดาข้าพเจ้าจะเอาโทษ จึงมาแจ้งความต่อบิดาข้าพเจ้า ๆ จึงให้กรมการ คุมคนไปจับตัวท้าวโดยนำคนเกณฑ์คิดขบถนั้นฆ่าเสียที่ในป่า ตำบลบ้านพวกเข่าในแดนเมืองไล

ฝ่ายองว้างองหลง จึงบอกไปให้บิดาข้าพเจ้าไปตั้งอยู่เมืองแกลง บิดาข้าพเจ้าจึงว่าในเมืองไลนี้เรือนก็ยังไม่ได้ปลูก เสบียงอาหารก็ยังไม่จะมีจะเลี้ยงกัน จึงให้กายโตงกับกวางพองขุนนางแกลง ไปตั้งอยู่เมืองแกลงก่อน องว้างองหลงก็กลับไปเมืองแกลง

ฝ่ายกวางพองไปตั้งอยู่เมืองแกลงกับกายโตงซึ่งเปนพระสวามีภักดีสยามเขตรนั้น อยู่ได้ ๓ เดือนกวางพองป่วยก็กลับไปยังเมืองแกลง เจ้าเมืองแกลงจึงมีหนังสือมาให้บิดาข้าพเจ้าไปอยู่ดูแลรักษาเมืองแกลง ถ้าไม่ไปจะเอาโทษ บิดาข้าพเจ้าจึงมีหนังสือไปถึงกายโตงให้เกณฑ์ คนปลูกที่พักคอยรับแลให้จัดทางเสียให้เรียบร้อย แลให้กายโตงไปรับด้วย กายโตงก็ไม่ไป

ครั้น ณ เดือน ๑๒ ปีแมมเบญจศก ๑๒๔๕ บิดาข้าพเจ้าจึงพาคำล่า คำฮุย คำจี คำโดย ผู้บุตรแลบุตรเขยกับกรมการแลบ่าวไพร่ ๑๐๐ คนเศษ ยกออกจากเมืองไลจะไปตั้งอยู่เมืองแกลง จึงไปพัก นอนอยู่ที่ทุ่งนาในแดนเมืองไล พอท้าววรสิงห์กับไพร่ประมาณ ๒๐ คนซึ่งเจ้านครหลวงพระบาง แต่งให้ขึ้นไปสืบข่าวเมืองไล ขึ้นไปพบกับบิดาข้าพเจ้าที่ทุ่งนานั้น ท้าววรสิงห์จึงแจ้งความต่อบิดาข้าพเจ้าว่า เจ้านครหลวงพระบางแต่งให้ท้าววรสิงห์ขึ้นไปสืบว่าเมืองไลเสียแก่ฮ่อจริงฤ็ประการใด แลนายฮ่อนั้นชื่อไรบ้าง แลไปตั้งอยู่ที่เมืองใด บิดาข้าพเจ้าก็ให้ท้าววรสิงห์จดหมายเอาถ้อยคำซึ่ง บิดาข้าพเจ้าบอกข้อความเรื่องเมืองไลเสียแก่พวกฮ่อ แลนายฮ่อมีชื่อนั้น ๆ ไปตั้ง อยู่ที่ตำบลนั้น ๆ แจ้งความชัดทุกประการ แล้วส่งท้าววรสิงห์กับบ่าวไพร่ให้ลงมาทูลถวายเจ้านครหลวงพระบาง แล้ว บิดาข้าพเจ้าก็ยกไปเมืองแกลง กายโตงก็ได้ปลูกที่พักรับบิดาข้าพเจ้า แลมิได้ให้จัดทางแลมิได้มารับ บิดาข้าพเจ้าตามที่บิดาข้าพเจ้าสั่งไปแต่ก่อน ครั้นบิดาข้าพเจ้ายกไปใกล้จะถึงเมืองแกลง พวกกรมการ เมืองแกลงประมาณ ๕-๖ คนพาบ่าวไพร่ออกมารับบิดาข้าพเจ้า ๆ จึงถามว่ากายโตงไปแห่งใดจึงไม่ออกมารับ พวกกรมการบอกว่ากายโตงคอยรับอยู่ที่บ้านในเมือง บิดาข้าพเจ้าก็ยกเข้าไปในเมืองแกลง จึงให้คนไปหาตัวกายโตงก็หาพบไม่ ๆ รู้ว่ากายโตงหนีไปอยู่แห่งใด บิดาข้าพเจ้ารู้ว่ากายโตงหนีไป แลก็หาว่าประการใดไม่ บิดาข้าพเจ้าพักอยู่ดูแลรักษาเมืองแกลงได้เดือน ๑ มีคนที่เมืองควายมาบอกแก่บิดาข้าพเจ้าว่ากายโตงหนีไปอยู่เมืองควาย บิดาข้าพเจ้าจึงมีหนังสือไปถึงกายโตง ให้มาหากายโตงก็หาพานาบิดาข้าพเจ้าไม่

ครั้น ณ เดือน ๔ ปีเดียวกัน กายโตงกับเจิงทง ท้าวควาย ไปร่วมคิดกัน รวบรวมคนฮ่อได้ประมาณ ๒๐๐ คนยกมาตีเมืองแกลง ครั้นถึงเมืองฝ่งยังอีกทาง ๓ ชั่วโมงจะถึงเมืองแกลง กายโตงจึงมีหนังสือมาถึงบิดาข้าพเจ้าให้ออกไปรับที่เมืองฝ่ง กายโตงจะกลับมาอยู่กับบิดาข้าพเจ้า ๆ จึงให้คำก้วย ผู้ที่ข้าพเจ้าคุมคน ๒๐ คน ออกไปรับกายโตงที่ตำบลบ้านหินดำ พอกายโตงยกมาแลเห็นคำก้วยกับ บ่าวไพร่ออกไป ห่างกันประมาณ ๒ เส้น กายโตงจึงเรียกให้คำก้วยไปรับหนังสือ คำก้วยให้คนใช้วิ่งไป

รับ พอคนใช้เดินใกล้เข้าไป ประมาณ ๕ วา ๖ วา พวกฮ่อกับกายโตงก็เอาปืนยิงถูกคนใช้ชื่อ ไป๑
กัน ๑ ทั้ง ๒ คน แต่หาถึงเป็นอันตรายนั้ คำกั้ยรู้ว่ากายโตงเป้นขบดต่อบิดาแน่นแล้ว จึงเร่งบ่าวไพร่
ให้ยิงปืนต่อรบกัน

ฝ่ายบิดาข้าพเจ้าอยู่ในเมืองแฉก ได้ยินเสียงปืนยิงอยู่หลายนัดดังนั้นก็แปลกใจ จึงให้คำสูย
กับกรมการคน ๑ คุมคน ๔๐ เศษ ยกออกไปดู ถ้าเห็นคำกั้ยรบอยู่กับพวกใด ก็ให้เข้าช่วยคำกั้ยรบ
คำสูยยกออกไปเห็นคำกั้ยรบอยู่กับพวกกายโตงแลท้าวควาย ก็เร่งบ่าวไพร่เข้าช่วยรบอยู่จนเวลาจวน
ค่ำ กายโตงกับท้าวควายสู้ไม่ได้เสียที่แตกหนี กายโตงหนีไปทางเมืองโพนไทรซึ่งขึ้นกับเมืองหลวงพระ
บาง ท้าวควายพาบ่าวไพร่หนีไปทางเมืองควาย ในเวลาที่คำกั้ยคำสูยรบกันกับกายโตงแลท้าวควายนี้
ท้าววรสิงห์กับตาแสงเมืองขวา แสนกวานเมืองลา ๓ คนนี้ซึ่งเจ้านครหลวงพระบางแต่งตั้งให้ขึ้นไปหา
ตัวบิดาข้าพเจ้ายังพักอยู่กับบิดาข้าพเจ้าที่เมืองแฉก ได้รู้ข้อความนี้ตลอด แล้วบิดาข้าพเจ้าจึงแต่ง
หนังสือให้กรมการ เมืองไล ๓ นาย ถือหนังสือลงไปถวายเจ้านครหลวงพระบาง กับม้า ผู้ ๒ ม้า พร้อม
กันกับท้าววรสิงห์ แลตาแสงเมืองขวา แสนกวาน เมืองลา ข้าหลวงซึ่งขึ้นไปนั้น

ใจความในหนังสือนั้นว่า บิดาข้าพเจ้ายังติดด้วยจัดการบ้านเมืองไม่เรียบร้อย เมื่อการ
บ้านเมืองปรกติเรียบร้อยแล้ว บิดาข้าพเจ้าจะลงไปเฝ้าเจ้านครหลวงพระบาง แลบอกลงไปว่ากายโตง
เป้นขบดต่อบิดาข้าพเจ้า บัดนี้หนีลงไปอยู่เมืองโพนไทรหัวเมือง ขึ้นของเมืองหลวงพระบาง กรมการ
๓ นายถือหนังสือแลคุมม้าลงมาถึงเมืองงอย ในเวลานั้นพระยาพิไชย (มิ่ง) กับเจ้าราชวงศ์เมือง
หลวงพระบางยกกองทัพขึ้นไปเมืองงอย จะไปรบพวกฮ่อทุ่ง ๗๒ เชียงคำ กรมการ ๓ นายก็นำหนังสือ
แลม้าผู้ ๒ ม้า เข้าไปคำนับพระยาพิไชยแลเจ้าราชวงศ์ที่ทำเนียบเมืองงอย พระยาพิไชยกับเจ้าราช
วงศ์รับหนังสือแลม้าของบิดาข้าพเจ้าไว้ แล้วว่าจะส่งหนังสือลงไปถวายเจ้านครหลวงพระบาง แล้ว
ให้กรมการ ๓ นายกลับขึ้นไปยังเมืองแฉก พระยาพิไชยกับเจ้าราชวงศ์ จึงแต่งตั้งให้ไปปรับกายโตงที่เมือง
โพนไทรลงไปไว้ยังเมืองหลวงพระบาง

ณ เดือน ๕ ปีวอกยังเป้นเบญจศก เจ้านครหลวงพระบาง จึงแต่งตั้งให้ท้าววรสิงห์กับบ่าวไพร่
ประมาณ ๑๗ คน ขึ้นไปหาบิดาข้าพเจ้า ในขณะที่นั้นบิดาข้าพเจ้ากลับมาอยู่เมืองไล ให้คำสูยเป้น บัง
เบียน คือ เป้นผู้ช่วยที่ ๒ อยู่รักษาเมืองแฉก ท้าววรสิงห์ก็พาบ่าวไพร่ไปหาบิดาข้าพเจ้าที่เมืองไลแจ้ง
ความว่าบัดนี้เจ้านครหลวงพระบางให้คนไปปรับตัวกายโตงที่เมืองโพนไทร ลงมาอยู่ที่เมืองหลวงพระ
บางแล้ว ให้บิดาข้าพเจ้าลงไปเฝ้าเจ้านครหลวงพระบาง จะได้ชำระความกันให้เห็นเท็จแลจริง บิดา
ข้าพเจ้าจึงจัดได้ม้า ผู้ผ่านม้า ๑ ให้ท้าววรสิงห์นำลงไปถวายเจ้านครหลวงพระบางแลให้ กราบทูลว่า
ณ เดือน ๑๒ ปีรกาส์ปตศก บิดาข้าพเจ้าจัดการบ้านเมืองเรียบร้อยแล้วจึงจะลงไปเฝ้า ท้าววรสิงห์ก็
นำม้าลงไปถวายเจ้านครหลวงพระบาง แลกราบทูลตามคำบิดาข้าพเจ้านั้นทุกประการ ครั้นแล้ว
บิดาข้าพเจ้าจึงแต่งตั้งคนให้ถือหนังสือลงไปทูลเจ้าแก้วว่า เจิงทง ท้าวควายคิดขบดถิก คบคิดกับกาย
โตงยกไปรบเมืองแฉก บัดนี้กายโตงหนีลงไปอยู่ยังเมืองหลวงพระบาง แต่ท้าวควายตั้งอยู่ที่เมือง

ควายช่องชุมพวกฮ่อไว้มาก เจ้าแก้วจึงมีหนังสือตอบขึ้นมาว่า ให้บิดาข้าพเจ้าเกณฑ์กำลังเมืองสิบสองจุไทยให้มาช่วยกันรบ ท้าวควายให้จับเปนจงได้ ถ้าจับเปนไม่ได้ก็ให้ฆ่าเสียทีเดียว แล้วตัดเอาศีรษะส่งไปเมืองแก้ว บิดาข้าพเจ้าจึงบอกหนังสือไปถึงหัวเมืองต่าง ๆ ในสิบสองจุไทยให้ยกกำลังมาช่วยกันรบท้าวควายที่เมืองควาย ท้าวควายสู้ไม่ได้หนีเข้าป่าไป แล้วบิดาข้าพเจ้าจึงบอกหนังสือไปยังเมืองแก้วว่า ท้าวควายหนีไปจับตัวยังหาได้ไม่ เจ้าแก้วจึงตั้งให้กวางแก้วขุนนางญวนคน ๑ ขึ้นมาเปนเจ้าเมืองควาย และตั้งให้หลี่ตีบผู้เปนอาวท้าวควายนั้นเปนโพลี กรมการที่ ๒ รองเจ้าเมืองอยู่ได้เดือนเศษ ท้าวควายซึ่งหนีออกไปอยู่ป่านั้นยกกลับเข้ามาเมืองควาย จับโพลีผู้เปนอาวฆ่าเสีย แล้วจะจับกวางแก้วผู้เปนเจ้าเมืองฆ่าเสียด้วย กวางแก้วเจ้าเมืองหนีได้จึงรอดตาย ท้าวควายก็คุมพวกฮ่อเข้าตั้งอยู่เมืองควาย

ฝ่ายกวางแก้วหนีลงไปฟ้องต่อเจ้าแก้ว ๆ จึงมีหนังสือขึ้นมาถึงบิดาข้าพเจ้า ให้คิดอ่านฆ่าท้าวควายผู้ซบดเสียให้ได้ ถ้าฆ่าไม่ได้ เจ้าแก้วจะลงโทษแก่บิดาข้าพเจ้า ๆ จึงเกณฑ์กำลังเมืองไล่แลเมืองขึ้นต่าง ๆ ของเมืองไล่ได้คน ๒๐๐ แต่งให้คำโดยกับกรมการ ๓ นายยกไปรบท้าวควายที่เมืองควาย ท้าวควายทวนกำลังกองทัพ คำโดยไม่ได้ก็แตกหนีเข้าป่า เมื่อรบกันนั้นท้าวควายถูกกระสุนปืนแห่ง ๑ ที่ได้ตาข้างซ้ายเจ็บลำบากอยู่ ญาติพี่น้องของท้าวควายผู้ ๑ ชื่ออาน ซึ่งแตกหนีไปอยู่ป่าด้วยคิดเอาใจออกหากท้าวควาย จึงมาสารภาพลูกแก่โทษแจ้งความทั้งนี้แก่คำโดย แลบอกให้ไปจับตัวท้าวควาย คำโดยจึงแต่งให้ท้าวนาโทรกับกรมการมีชื่อ อิก ๒ นายคุมคน ๓๐ เศษ ไปล้อมจับท้าวควายที่ตำบลห้วยกาในป่าแดนเมืองควาย ได้ตัวท้าวควายแล้วก็ฆ่าเสีย ตัดเอาศีรษะมาให้แก่คำโดย ๆ ได้ศีรษะท้าวควายแล้วก็ยกกลับไปเมืองไล่ จึงนำเอาศีรษะท้าวควายขึ้นให้แก่บิดาข้าพเจ้า ๆ จึงให้เอาศีรษะท้าวควายใส่หีบแล้วแต่งให้กรมการคุมลงไปส่งยังบ้านเมืองแก้ว

ครั้น ณ ปีวอกจศก ๑๒๔๖ พระยาเมืองซ้ายขุนนางเมืองหลวงพระบางกับบ่าวไพร่ ๒๐ คนขึ้นไปหาบิดาข้าพเจ้าที่เมืองไล่ บอกว่าพระยาพิไชยกับคนฝรั่งซึ่งเป็นพระวิภาคภูวดลขุนนางกรุงเทพฯ แลเจ้าราชวงศ์เมืองหลวงพระบางขึ้นมาพักอยู่ที่เมืองแกลงแล้ว ให้บิดาข้าพเจ้าลงไปค้ำับพระยาพิไชยแลเจ้าราชวงศ์ที่เมืองแกลง บิดาข้าพเจ้าบอกต่อพระยาเมืองซ้าย ว่าตั้งแต่ชราลงนุกี่ตั้งกา ก็มีดมัว ให้ป่วยไปทุกวัน ลงไปมิได้ จึงให้คำกั้ย คำล่ำกับกรมการ ๔ คน คุมม้าผู้ ๔ ม้ากับบ่าวไพร่ ๑๐ คน ลงไปค้ำับพระยาพิไชยแลพระวิภาคภูวดล เจ้าราชวงศ์ที่เมืองแกลง พร้อมด้วยพระยาเมืองซ้าย แต่ม้านั้นให้พระยาพิไชยม้า ๑ ถวายเจ้าราชวงศ์ม้า ๑ ให้พระวิภาคภูวดลม้า ๑ แต่ให้พระยาเมืองซ้ายนั้นม้า ๑ กับเงินมุนหนัก ๓๐ บาทแล้วพระวิภาคภูวดลจึงชักรูปคำกั้ย คำล่ำ กับกวางถือกวางเหลง พูแยะเปารวม ๕ คน แล้วพระยาพิไชยแลเจ้าราชวงศ์ พระวิภาคภูวดล ๗๕ บอกแก่คำกั้ย คำล่ำว่า ณ เดือน ๑๑ เดือน ๑๒ ปี น่าจะให้พระยาเมืองซ้ายคุมเรือขึ้นไปเมืองแกลง และรับคำกั้ย คำล่ำกับกรมการเมืองไล่เมืองแกลงบ้างลงไปเฝ้าเจ้านครหลวงพระบาง แล้วพระยาพิไชยกับเจ้าราชวงศ์ พระวิภาคภูวดล ก็กลับลงมาเมืองหลวงพระบาง ลั่นคำให้การในตอนนี้.

ภาคผนวก ก.

พงษาวดารเมืองหัวพันห้าทั้งหก

ประกอบด้วยคำให้การของท้าวขุนกรมการเมืองจำนวน ๕ เมืองดังนี้

๑. เรื่องเมืองสบแอดเชียงค้อ

ที่ตั้งกองทัพ ณ เมืองชอน ณ วัน ๕๖ ค่ำ ปีมอธนู ๑๒๔๘ ท้าวพลกรมการท้าวขุนในเมืองสบแอดเชียงค้อ ให้ถ้อยคำว่า เดิมบ้านเมืองก็เป็นสุขเรียบร้อย หามีโจรผู้ร้ายไม่ สืบมาแต่ปู่แลบิดามาช้านาน ครั้นล่วงมาเมื่อปีวอกจัตวาศก ๑๒๓๔ มีอ้ายจีนฮ่อ พวกหนึ่งใช้ธงลาย นายจีนฮ่อชื่อสามบิวดน ๑ ชื่อยิบไตคน ๑ มีกำลังประมาณ ๓๐๐๐ คน ยกเข้ามาตีเมืองสิบสองจุไทยแตกทั้งสิ้น

ครั้นแล้วฮ่อจึงปลุกษากันแยกย้ายเที่ยวตั้งอยู่หลายตำบล เพราะขัดสนด้วยเสบียงอาหาร แล้วจีนฮ่อชื่อลลสีจึงแยกกองทัพยกไปตีกวานพูเข้าหลวงมาจากเมืองญวน ซึ่งไปกำกับอยู่เมืองแฉก กวานพูกับลลสีได้สู้รบกันอยู่ ๓ เวลา กวานพูสู้ไม่ได้แตกหนีไปเมืองญวน เจ้าเมืองแฉกยอมเข้าทูลจีนฮ่อก็ฆ่าเสีย แล้วยกพลเข้าตั้งค่ายอยู่ในเมืองแฉก กวานกอยิบไตตีได้เมืองมวก เมืองลา แล้วยกพลขึ้นไปค่ายอยู่เมืองลา เจ้าเมืองมวกเจ้าเมืองลากลับแขวงเมืองขึ้นอีก

กวานกอยิบไตยกพลลงมาจะเข้าตีเมืองมวกเมืองลา เมืองมวกเมืองลามีคนอยู่ ๓๐๐ คน เห็นจะสู้กวานกอยิบไตไม่ได้ จึงมีหนังสือลงมาขอกองทัพเมืองสูงขึ้นไปช่วย เจ้าเมืองสูงจัดได้คน ๓๐๐ คน แต่งให้เจียวดา เพี้ยฟูกเปนนายคุมคน ๓๐๐ คน ขึ้นไปช่วยเจ้าเมืองมวกเมืองลา ๗ ได้คนเมืองสูง ๓๐๐ คน รวมเปน ๖๐๐ ด้วยกันยกขึ้นไปตั้งค่ายอยู่บ้านพิงแขวงเมืองมวก กวานกอยิบไตก็ยกเข้าตีค่ายเจ้าเมืองมวก ๗ กับกวานกอยิบไตสู้รบกันอยู่ได้ ๓ เวลา กวานกอยิบไตอ่อนกำลังลงถอยกองทัพกลับไปค่ายเมืองลา

องดีเจ้าเมืองมวยกยกพลขึ้นไปตั้งค่ายอยู่บ้านกับแขวงเมืองมวกกับเมืองลาต่อกัน กวานกอยิบก็ออกรบกับเมืองมวกอยู่หลายวันยังยั้งหาแพ้ชนะกันไม่ ต่างคนต่างรักษาค่ายมั่นไว้ได้ ๒ ปี เจ้าเมืองมวกถอยกำลังลงมาตีพม่าตอนเอาครอบครัวที่เมืองมวกมาพักอยู่เมืองสบแอด แล้วเพี้ยคำเจ้าเมืองสบแอดกับเพี้ยเกียนเจ้าเมืองสูงกับเพี้ยท้าวทั้งปวงปลุกษาพร้อมกันแล้ว จัดคนเมืองสบแอด ๓๐๐ คน เมืองสูง ๓๐๐ คน ยกขึ้นไปตั้งค่ายอยู่บ้านจิวแขวงเมืองสูงได้ ๓ เวลา

สามบิวกียกพลลงมารบกันตั้งแต่เข้าจนเวลาเที่ยง เจ้าเมืองสบแอดเจ้าเมืองสูงสู้ฝีมือฮ่อไม่ได้แตกหนีมาตั้งค่ายอยู่บ้านด่านแขวงเมืองสบแอดกับเมืองสูงต่อกัน แล้ววงเวียนเจ้าเมืองเชียงค้อ เพี้ยพลเจ้าเมืองสูง เพี้ยไซเจ้าเมืองบัวรู้ว่าเมืองสบแอดเมืองสูงแตกพวกฮ่อ หนีมาตั้งค่ายอยู่บ้านด่าน จึงปลุกษาพร้อมกันเกณฑ์คนทั้ง ๓ เมืองได้คน ๘๐๐ คนยกขึ้นไปสมทบกับเจ้าเมืองสบแอดเจ้าเมือง

สูง รวม ๕ เมือง เป็นคน ๑๕๐๐ คน แล้วแบ่งคนออก ๕๐๐ ไปตั้งค่ายอยู่บนเนินทุ่งนาค่ายหนึ่งอยู่ ค่ายบ้านด่าน ๑๐๐๐ คน

พอฮ่อสามบิวรู้ว่า เจ้าเมืองสบแอดเจ้าเมืองสูงหนีลงไปตั้งค่ายอยู่บ้านด่านก็ยกกองทัพตาม ลงมารบพวกเมืองเชียงค้อ เมืองสูง เมืองบัว เมืองสบแอด ออกรบกับพวกฮ่อสามบิว อยู่ได้เดือนเศษ เห็นไพร่พลตายมากตั้งค่ายบ้านด่านหนีลงมาพักอยู่ค่ายเนินทุ่งนา พวกฮ่อยกตามลงไปได้สู้กันถึงตลุมบอน พวกเจ้าเมืองทั้ง ๕ สู้ฝีมือฮ่อไม่ได้ หนีลงมาตั้งค่ายอยู่สบวงแขวงเมืองเชียงค้อ พวกฮ่อก็ไล่ติดตามมาถึงได้รบกันตั้งแต่เช้าจนเวลาเพล ถอยเข้าค่ายรักษามั่นไว้ แล้วทราบข่าวเจ้าเมืองญวนให้ กวานเล่งบิงเป็นข้าหลวงยกพลขึ้นมาขัดทัพอยู่ที่เมืองจิม ก็ตั้งค่ายสบวงหนีลงไปหากวานเล่งบิงที่เมืองจิม ไปแจ้งความให้กวานเล่งบิงซึ่งได้สู้รบกับพวกฮ่อให้กวานเล่งบิงฟังทุกประการ

แต่เจ้าเมืองสบแอดเจ้าเมืองสูงหนีไปอยู่เมืองละแวงหนองกาง พวกฮ่อสามบิวเก็บได้สิ่งของ เมืองสบแอด ปืนหามแล่น ๒ กระบอก ปืนคาบศิลา ๒๐ กระบอก ม้า ๖ ตัว วัว ๖๐ ตัว กระบือ ๔๐๐ เศษ เมืองเชียงค้อปืนใหญ่ ๒ กำ ยาว ๒ ศอกคืบบอหนึ่ง กระบือ ๓๐๐ ตัว วัว ๔๐ ตัว ม้า ๔๐ ตัว เมืองยัง กระบือ ๑๖ ตัว วัว ๔๐ ตัว ม้า ๑๓ ม้า คนตายในที่รบเมืองเชียงค้อ ๓๗ คน เมือง สบแอด ๑๒ คน เมืองยัง ๑๓ คน รวม ๓ เมือง ปืนใหญ่ ๓ กระบอก ปืนเล็ก ๒๐ กระบอก กระบือ ๔๖๐ ตัว ม้า ๕๙ ม้า วัว ๕๖ ตัว กับทรัพย์สินของเปนอันมาก แล้วพวกฮ่อสามบิวตีเมืองหัวพันทั้ง ๖ ได้แล้ว จึง แยกกองทัพออกเปน ๓ กอง ตั้งให้กวานตายนัดไปตั้งค่ายอยู่เมืองยังค่ายหนึ่ง มีคนรักษาค่าย ๑๐๐ คนตำบลหนึ่ง ตั้งกวาน สับสุยไปตั้งค่ายอยู่บ้านตราจ คุมคน ๑๐๐ คนเปนนายตำบลหนึ่ง ค่ายบ้าน สบสานแขวงเมืองเชียงค้อ แล้ว ๓ ปี คุมจีนธงลาย ๑๐๐๐ คนยก ไปเมืองพวน ท้าวเพี้ยแลราษฎรที่ไม่ได้หนีพวกฮ่อไปนั้น ขอยอมเข้าทูลเป็นบ่าวฮ่อ พวกฮ่อคิดเงินค่าหัวเมืองเชียงค้อ ๔๐ ชัน เมืองสบแอด ๖๐ ชัน เมืองยัง ๓๐ ชัน รวมเปน ๑๓๐ ชัน คิดเปนเงินตรา ๓๙ ชั่ง สามบิวก็ตั้งค่ายสามตำบล ได้ปีเศษ

ครั้นอยู่มาณะปีมะโรงโทศก ๑๒๔๒ เจ้าเมืองญวนแต่งให้องเถือง เปนแม่ทัพกับกวานเล่งบิง กวานลิงมวก กวานกต คุมทหารญวน ๔๐๐ คน นุ่งกางเกงแดงใส่เสื้อแดงหอกดาบครบมือ มีปืนใหญ่ ๖ กระบอก ปืนหามแล่น ๕๐ กระบอก แล้วเกณฑ์คนหัวเมืองขึ้นญวนขึ้นม้อยขึ้นผู้ไทบ้าง นุ่งกางเกงแดงเสื้อแดง นุ่งกางเกงขาวเสื้อขาวบ้าง รวมเปนคน ๒๔๐๐ คน เดินกองทัพขึ้นมาตามน้ำมาครั้นณะวันเดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีมะโรงโทศก ๑๒๔๒ ถึงเมืองเชียงค้อ องเถืองแม่ทัพจึงตั้งค่ายลงที่เมืองยัง ใกล้กับค่ายฮ่อกวานตายนัด ๑๐ เส้น ค่ายกว้าง ๔๐ วา ยาว ๔๐ วา ค่ายหนึ่ง มีทหารรักษาค่าย ๑๐๐๐ คน กวานเล่งบิง กวานลิงน็อก ตั้งค่ายลงคนละค่ายเคียงกับ ค่ายองเถือง กวานเล่งบิงมีคน ๓๐๐ กวานเล่งน็อกมีคน ๖๐๐ กวานตีกค่ายหนึ่งมีคน ๒๖๐ องกวานของเจ้าเมืองจฺยาเปนผู้ไทกองนำ ผู้หนึ่งมีคน ๒๖๐ คน กวานคองเจ้าเมืองคองค่ายหนึ่งมีคน ๑๖๐ คน เจ้าเมืองจิวผู้ไทค่ายหนึ่งมีคน ๑๖๐ คน เจ้าเมืองจิวผู้ไทค่ายหนึ่งมีคน ๑๖๐ คน เจ้าเมืองลี เจ้าเมืองลาด เจ้าเมืองฟุง สามเมือง

ค่ายหนึ่ง มีคน ๓๐๐ คน เจ้าเมืองเชียงค้อ เจ้าเมืองสบแอด เจ้าเมืองบัว เจ้าเมืองฮัง สี่เมืองค่ายหนึ่ง มีคน ๓๐๐ คน แต่พวกกองทัพองเดียงตั้ง ค่ายรายเรียงกันไป ๖ วันจึงแล้วพร้อมกัน

ครั้นตั้งค่ายแล้วก็ยกออกกระดมตีค่ายกวานตานหยัด ๆ หาออกรบนอกค่ายไม่ รบสู้อยู่แต่ใน ค่ายเพราะคนน้อย กวานกอยิบ กวานกอสุยก็หาได้ไปช่วยไม่ กวานตานหยัด รักษาค่ายมั่นไว้ได้สาม วัน พวกฮ่อเมืองไอชื่อวังโตคุมคนลงมา ๖๐ คน เข้าช่วยกวานตานหยัด ๆ กับวังโตยกคนออกรบนอก ค่าย ต่างคนต่างยิงปืนสู้รบกันอยู่ได้ ๒ วัน คนตายด้วยกันทั้งสองฝ่ายเป็นอันมาก พวกองเดียงแม่ทัพ หมดกระสุนดินดำหามีจะสู้รบกับฮ่อไม่ ต่างคนต่างแยกกันไป ท้าวพลกับเพี้ยคำเจ้าเมืองสบแอด กับ ท้าวเพี้ยแลราษฎร ๕๐ ครัวนีไปอยู่เมืองสแนหนองกาง องเดียงก็แตกหนีไปทางเมืองสิง พวกฮ่อ เก็บได้ปืนหามแล่น ๖ บอกกับเครื่องสาตราวุธหลายสิ่ง พวกฮ่อก็ไล่ติดตามองเดียงไปถึงเมืองสิงก็หา ทนไม่พากันกลับมาค่าย แต่เจ้าเมืองเชียงค้อกับท้าวเพี้ยราษฎรประมาณ ๕๐ ครัวนีฮ่อไปอยู่บ้าน หาดจางแขวงเมืองหลวงพระบาง แล้วเจ้าเมืองสบแอดพาครอบครัวยกออกจากเมืองสแนไปอยู่กับ แสนหลวงแขวง เมืองซิม พวกท้าวแลราษฎรเมืองเชียงค้อ เมืองฮัง เมืองสบแอด กับท้าวพลอดเสียบึง อาหารหามีไปกินไม่ พากันกลับมาเข้ายอมทูลฮ่อหมด

พวกฮ่อกับราษฎรออกทำมาหากินตามเดิม องเดียงกวานเล่งบิง องเดียงกวานริงน็อก องเดียง กวานตัก ซึ่งแตกหนีฮ่อไปนั้น เจ้าเมืองญวนเอาตัวไปใส่คุกไว้หมด ครั้นอยู่นานมาท้าวพลเห็นกาย ไม้ทหารเมืองญวนคุมพลขึ้นมา ๗๐๐ คน มาตั้งค่ายอยู่เมืองเชียงค้อ พวกท้าวเพี้ยเมืองสบแอด รู้ว่า กายไม้ทหารเมืองญวนจะขึ้นมารบพวกฮ่อ จึงมีหนังสือไปถึงเพี้ยคำ เจ้าเมืองสบแอดที่บ้านแสน หลวงแขวงเมืองซิม ให้มาปรึกษาข้อราชการกัน เพี้ยคำเจ้าเมืองสบแอดรู้หนังสือแล้วกลับมาอยู่เมือง สบแอด ไปปรึกษาราชการกับกายไม้ทหารญวน กายไม้ทหารญวนตั้งค่ายแล้วได้วันหนึ่ง พวกฮ่อ กวานตานหยัดก็ลงไปตีค่ายกายไม้ ๆ กับกวานตานหยัดสู้รบกันตั้งแต่เช้าจนเวลาค่ำ

กายไม้สู้พวกฮ่อไม่ได้แตกหนีออกจากค่ายไปเมืองซิม พวกฮ่อไล่ติดตามไปถึงเมืองฮัง เห็น ไม่นั่นก็กลับมาค่าย แล้วท้าวพลทราบความว่าเจ้าราชวงศ์เมืองหลวงพระบางเป็นแม่ทัพยกพลขึ้นไป ตีค่ายลลสีฮ่อที่เมืองแฉง พวกฮ่อลลสีพวกฮ่อออกไล่ฮ่อสู้รบต้านทานกองทัพเจ้าราชวงศ์ได้ ๘ วัน พวกฮ่อลลสีพวกฮ่อออกไล่สู้กองทัพเจ้าราชวงศ์ไม่ได้ พากันแตกหนีออก จากค่ายเดินมาทางเมือง สบตบ เมืองวา เลยเข้าไปตีเมืองซอน พระยายอดจอมคำซอนไท พระยาสิสมังซอนลาว ช่วยกันออก รบฮ่อลลสีฮ่อไล่ ๆ กับพระยายอดจอมคำ พระยาสิสมังได้สู้รบกันอยู่ถึง ๑๐ วัน ไร้ผลต่างคนต่าง ตาย

พระยายอดจอมคำ พระยาสิสมังสู้ฝีมือฮ่อลลสีฮ่อไล่ไม่ได้ พระยาสิสมังทิ้งเมืองหนีลงไป เมืองหลวงพระบาง พระยายอดจอมคำยกเมืองเข้าทูลฮ่อ ฮ่อตั้งค่ายอยู่ในเมืองซอนลาวได้ ๕ เดือน แล้วท้าวเมาเมืองหลวงพระบางยกกองทัพขึ้นมามีคน ๕๐๐ คนเศษเข้าตีค่ายฮ่อที่เมืองซอน พวกฮ่อ กับท้าวเมาได้สู้รบกันอยู่ ๓ วัน พวกฮ่อสู้ฝีมือท้าวเมาไม่ได้แตกหนีพาไพร่พลเดินทางไปเมืองพวน

เมืองกุด เมืองหิ่อมพันลอแล้วเลยยกขึ้นไปตีทุ่งเชียงคำ พวกทุ่งเชียงคำออกสู้รบกับพวกฮ่อตรงแดงได้ ๓ วัน สู้พวกฮ่อไม่ได้แล้วยอมเข้าทำฮ่อ ฮ่อตั้งค่ายอยู่เชียงคำพักทัพได้ ๓ วัน แล้วลงไปตีเวียงคังลาด บวกได้

พวกเวียงคังลาดบวดยอมเข้าทำฮ่อ แล้วพวกฮ่อก็ยกกองทัพลงไปตีเมืองเชียงขวางต่อไป เจ้าเมืองเชียงขวางออกรบต้านทานกำลังพวกฮ่อได้เดือนเศษ เจ้าเมืองเชียงขวางเสียที่ตายในที่รบ พวกท้าวเพี้ยแลราษฎรแตกหนีไปทางท่าโหมไปทางหนองคาย เมืองหลวงพระบางบ้าง ที่เหลืออยู่ยอมเข้าทำฮ่อสามกอบัว ฮ่อสามกอบัวก็ตั้งค่ายพักอยู่ที่เมืองเชียงขวางได้ ๑๕ วัน แล้วสามกอบัวก็ยกกองทัพตามลงไปตีบ้าน ท่าโหม ท่าเรือ พวกบ้านท่าโหมท่าเรือก็แตกหนีไป พวกฮ่อสาม กอบัวเก็บทรัพย์สิ่งของทองเงินผ้าแลวัวควายได้เป็นอันมาก แล้วยกกองทัพกลับมาอยู่ค่ายทุ่งเชียงคำ ครั้นอยู่มาสามกอบัวจึงมีหนังสือขึ้นไปขอกองทัพองวันฮ่อตรงลาย อยู่เมืองตึก องวันได้จัดคนได้ ๑๐๐๐ คนเศษ องวันยกเปนกระบวนทัพมาหาสามกอบัวที่ค่ายทุ่งเชียงคำ

องวันกับสามกอบัวปรึกษาพร้อมกันแล้วสามกอบัวจึงให้องวันกับกวานลานเปนนายคุมพล ๑๐๐๐ เศษ ยกกองทัพลงไปตีเมืองเวียงจันทน์ พวกเมืองเวียงจันทน์หาทันรู้ตัวว่าพวก ฮ่อมามากน้อยเท่าใดไม่ ก็พากันแตกตื่นทั้งบ้านเรือนเก็บได้ครอบครัวบ้างคนละเล็กละน้อยหนีลงไปทางเมืองหนองคายบ้าง ยอมเข้าทำฮ่อบ้าง แล้วพวกฮ่อองวันกับกวานลานเอาไฟเผาบ้านเรือนพวกราษฎรเสียหลาย ตำบล แล้วองวันกวานลานเข้าตั้งค่ายอยู่ในเมืองเวียงจันทน์

ครั้นอยู่มาประมาณสามสี่เดือน พระยามหาอำมาตย์ (ขึ้น กัลยาณมิตร) เปนแม่ทัพคุมทหารกรุงเทพฯ ขึ้นมาฆ่าฮ่อที่ตั้งค่ายอยู่เมืองเวียงจันทน์ ตาย ๑๐๐๐ คนเศษ หนีไปได้ ๓ คน ชื่อกออี้ ชื่อชู ชื่อเจือง ๓ คน กลับมาอยู่กับสามกอบัวที่ทุ่งเชียงคำ เมื่อปีกฤษศปีศก ๑๒๓๗ ท่านพระยาพิไชย (ดิศ) ยกกองทัพขึ้นไปตีฮ่อสามกอบัวที่ทุ่งเชียงคำท่านพระยาพิไชยกับสามกอบัวได้สู้รบกันอยู่หลายเดือน พวกท่านพระยา พิไชยตาย ๑๑ คน พวกฮ่อตายเป็นอันมาก พวกฮ่อสามกอบัวผู้ฝีมือพวกกองทัพท่านพระยาพิไชยไม่ได้ ทั้งค่ายหนีไปตั้งค่ายอยู่เมืองแวน

พวกฮ่อที่ตั้งค่ายอยู่สามตำบล คือเมืองฮัง เมืองสบสาน บ้าน ตราง รู้ว่าพวกฮ่อสามกอบัวแตกหนีท่านพระยาพิไชยมา จึงปรึกษากันว่า สามกอบัวยกกองทัพไปตีค่ายเมืองพวนทุ่งเชียงคำ แล้วรักษาค่ายไว้ก็ไม่ได้ กลับแตกหนีท่านพระยาพิไชยมาอยู่เมืองแวนในแผ่นดินหัวพันทั้งหกที่กวานอยิบตีได้ นานไปท่านพระยาพิไชยรู้เข้าก็จะยกกองทัพขึ้นมาตีกวานกอบัวในแผ่นดินเมืองหัวพันทั้งหก พวกกวานกอยิบ ก็จะได้ความลำบาก กวานกอยิบปรึกษากับไพร่พลเสร็จแล้ว จึงจัดคนได้ ๑๐๐๐ เศษ ยกไปตีสามกอบัวที่เมืองแวน สามกอบัวมีคนอยู่ ๔๐๐ เศษ ในเวลากลางคืนหาทันรู้ตัวไม่ กวานกอยิบแยกทหารออกกระดมตีค่ายสามกอบัว สามกอบัวแตกพาไพร่พลได้ ๓๐๐ คนเศษหนีไปอยู่ทุ่งเชียงคำบ้าง น้ำลิมบ้าง แต่กวานกอยี่ กอวาง กอชู กอเจือง กับไพร่พล ๒๐๐ คนเศษยอมเข้าทำกวานกอยิบ ๆ ก็พากวานกอยี่ กอวาง กอชู กอเจือง กับไพร่พลยกกองทัพกลับไปค่ายบ้านสบสาน

แล้วกวานกอยิบจึงให้กวานกอยี่ กอวาง กอชู กอเจื่อง ไปตั้งค่ายอยู่เมืองเชียงเชื่อง แล้วกวานกอยิบ
จึงยกกองทัพไปอยู่เมืองลาค่ายเดิม

ครั้นอยู่นานมาได้ ๒ ปีเศษ เจ้าเมืองไลไปจ้างเอาฮ่อธงด้าเมืองเล่ากาย ๑๐๐๐ คนยกลงมาตี
ค่ายกวานกอยิบเมืองลา แล้วจึงแต่งให้ท้าวสามบุตรเจ้าเมืองไล ภายตงเจ้าเมืองแดง แสนจงเจ้าเมือง
ไล ๓ นายคุมพล ๖๐๐ คนยกล้อมค่าย กอยี่ กอวาง กอชู กอเจื่อง ที่เชียงเชื่องแขวงเมืองสูง แล้วพวก
ท้าวสามภายตง สามแสนจงร้องประกาศบอกแก่ราษฎรเมืองสูงเมืองแอตว่า ล้อมค่ายกวานกอยี่ กอ
วาง กอชู กอเจื่อง ไว้แล้วจะฆ่าเสียให้หมดอย่าให้ราษฎรมีความกลัวตกใจพวกฮ่อเลย ให้พวก
ราษฎรออกมาหากินตามภูมิลำเนาของราษฎรเถิด พวกราษฎรเมืองสูงเมืองสบแอตออกทำไรนา
แล้วกวานกอยี่ กอวาง กอชู กอเจื่อง ออกรบสู้กับท้าวสามภายตง ท้าวสามแสนจงถึง ๓ เดือนยังไม่
แพ้ชนะกัน ท้าวสามภายตง ท้าวสามแสนจงหมดเสบียงหาพอเลี้ยงไพร่พลไม่ ก็เลิกทัพถอยมาตั้งค่าย
อยู่เมืองวา

กวานกอยี่เห็นกองทัพพวกท้าวสามยกถอยไปแล้ว มีความโกรธพวกเมืองสบแอตว่าไปเข้า
กับพวกท้าวสามเมืองไลจับเอาตัวราษฎร เมืองสบแอตได้ ๓ คน เอาไปฆ่าเสีย ที่ไม่ได้ฆ่ามันรับเอา
เงินทองไปเปนอันมาก เจ้าเมืองสบแอตกลัวพวกฮ่อจะฆ่า หนีไปอยู่เมืองลานแล้วบิดามารดาท้าวพล
ยกครอบครัวพาน้องสาวท้าวพลหนีไปอยู่ที่ห้วยจำแขวงเมืองสบแอต กวานกอยี่รู้จึงไปจับเอาตัว
อำแดงแก้วน้องสาวท้าวพลไปเปนภรรยาอยู่ที่ค่ายเชียงเชื่อง แล้วท้าวสามภายตง ท้าวสามแสนจงซึ่ง
ถอยไปตั้งค่ายอยู่เมืองวานั้นได้ ๓ เดือนก็หาได้ยกลงมารบกับกวานกอยี่ไม่ แล้วก็เลิกกองทัพกลับไป
หาเจ้าเมืองไลที่ค่ายเมืองลาช่วยเจ้าเมืองไลรบกวานกอยิบ ๆ กับเจ้าเมืองไลรบกันอยู่ได้ปีเศษยังหา
แพ้ชนะกันไม่ เจ้าเมืองไลจึงมีหนังสือขึ้นไปขอกองทัพพวกธงด้าเจ้าเมืองเล่ากาย ๆ จึงได้จัดพล ๘๐๐
คน กับธงยี่ห่อของเมืองเล่ากายมอบให้ปักเปงเก๊าเปนแม่ทัพยกขึ้นไปช่วยเจ้าเมืองไล กวานกอยิบรู้ว่า
พวกธงด้าเจ้าเมืองเล่ากาย แต่งให้ปักเปงเก๊าเปนแม่ทัพ มีธงยี่ห่อของเมืองเล่ากายปักมาเปนสำคัญ
กวานกอยิบมีความกลัว จึงออกไปคำนับรับกองทัพปักเปงเก๊าเข้ามาในค่าย ปักเปงเก๊าจึงว่ากับกวาน
กอยิบว่า เจ้ากรุงจีนมีหนังสือให้เจ้าเมืองเล่ากายไปจับเอาตัวพวกฮ่อที่เข้าไปรบอาณาเขตเมืองลาว
ให้หมด ถ้าไม่ได้ตัวพวกฮ่อไปจะทำโทษเจ้าเมืองเล่ากาย ๆ จึงใช้ให้ปักเปงเก๊าเอาตัวกวานกอยิบ
กับไพร่พลไปเมืองเล่ากาย กวานกอยิบกับไพร่พลก็ยอมไป

กวานกอยี่ กอวาง กอชู กอเจื่อง ที่ตั้งค่ายอยู่เชียงเชื่องนั้น รู้ว่าปักเปงเก๊าเมืองเล่ากายขึ้นมา
เอาตัวกวานกอยิบกับกวานกอยี่ กอวาง กอชู กอเจื่อง ไปเมืองเล่ากาย มีความกลัวพากันยก
ครอบครัวไพร่พล ๒๐๐ คนเศษ หนีไปอยู่กับพระยาจำเจื่องที่เมืองเป็นไต่ปีหนึ่ง เจ้าเมืองแอตรู้ว่า
กวานกอยี่หนีไปอยู่กับพระยาพระที่เมืองเป็นเจ้าเมืองแอตก็พาครอบครัวกลับ เข้ามาอยู่เมืองแอต
ตามเดิม แล้วกวานกอยี่ กอวาง กอชู กอเจื่องจึงไปปรึกษากับพระยาพระว่าให้พระยาพระไปช่วย
กวานกอยี่รบพวกเมืองสบแอตได้แล้ว กวานกอยี่ก็จะไปช่วยพระยาพระรบเมืองชอน จะให้พระยา

พระอยู่เมืองซ็อน พระยาพระกับกวานกอยี่ปกครองกันตกลงพร้อมแล้ว พระยาพระกับกวานกอยี่ กอวาง กอชู กอเจื่อง คุมไพร่พลทั้งฮ้อแลฆ่าเจื่อง๑๖๐ คนเศษยกเข้าตีเมืองสบแอต เจ้าเมืองสบแอต กับท้าวพลแลราษฎร๑๐๐คนเศษหนีไปอยู่เมืองหลวงพระบาง ท้าวเพี้ยแลราษฎรที่ไม่ได้หนีไปนั้นยอมเข้าทูลกวานกอยี่หมด กวานกอยี่ กอวาง กอชู กอเจื่อง พระยาพระเข้าตั้งค่ายอยู่บ้านนาเพียงแขวงเมืองสบแอตบึกเป่งเกี้ยวว่ากวานกอยี่ กอวาง กอชู กอเจื่อง หนีไปหาได้ตัวไม่ จึงเอาตัวกวานกอยี่กับไพร่พล ๒๐๐๐ คนเศษไปเมืองเล่ากาย

เจ้าเมืองไลยกกองทัพไปเมืองไล พวกไพร่พลกวานกอยี่ที่ไปอยู่เมืองเล่ากายมาทีละ ๑๐ คนบ้าง ทีละ ๒๐ คนบ้าง มารวบรวมกันเข้าได้ คน ๑๐๐ เศษ กวานกอด้ายเปนนายคุมพล ๑๐๐ เศษยกไปตั้งค่ายอยู่เมืองสบคบได้ปีเศษ เจ้าเมืองเล่ากายรู้ว่าพวกกอด้ายหนีมาอยู่เมืองสบคบ กวานกอยี่ กอวาง กอชู กอเจื่อง หนีไปอยู่เมืองสบแอต จึง แต่งให้องบาส้อองดำคุมพล ๓๐๐ คน กับเจ้าเมืองไลคุมพล ๑๖๐ คนขึ้นมาจับตัวกวานกอด้าย กวานกอยี่ กอวาง กอชู กอเจื่อง ๆ รู้ตัวเข้าว่าองบาสจะมาจับ มีความกลัวหนีไปสมทบอยู่กับกวานกอด้าย แล้วก็พากันหนีองบาสไปอยู่ห้วยสุย

แต่พระยาพระหนีไปอยู่กับกายตงเมืองลาน องบาสกับเจ้าเมืองไลตามไปถึงห้วยสุย กวานกอยี่ กอวาง กอชู กอเจื่อง กอด้าย หนีจากห้วยสุยไปอยู่เมืองซ็อน เจ้าเมืองซ็อนกับราษฎรหาสู้พวกฮ้อไม่ ก็พาครอบครัวกหนีเข้าป่าไปหมด กวานกอยี่ กวานกอด้ายก็เข้าตั้งค่ายอยู่เมืองซ็อนได้ ๑๕ วัน ค่ายหาทันแล้วไม่องบาสกับเจ้าเมืองไลก็ยกตามไปถึง กวานกอยี่ กวานกอด้าย จวนตัวออกสู้รบกับองบาสแลเจ้าเมืองไล รั้พลต่างคนต่างตาย แต่พวกกวานกอยี่ กวานกอด้ายตายมาก กวานกอยี่ กวานกอด้ายสู้ฝีมือองบาสกับเจ้าเมืองไลไม่ได้ แตกหนีพาไพร่พลหนีไปอยู่ทุ่งเชียงคำ

แล้วพระยาพระเอาเงิน ๓ ชั้นหกขีด คิดเปนเงิน ๑ ชั่ง ๒ ตำลึง กับนอศีร์ษะหนึ่งให้กายตงเจ้าเมืองลานไปขอทูลกับองบาส ๆ ก็ยอมรับทูล แล้วพระยาพระมาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ห้วยหวนแขวงเมืองลาน แล้วองบาสกับเจ้าเมืองไลก็ยกกองทัพมาตั้งค่ายอยู่เมืองวา เจ้าเมืองซ็อนแลราษฎรเห็นกองทัพทั้ง ๒ กองยกไปแล้ว ก็พากันเข้าอยู่บ้านเมืองตามเดิม แล้วองบาสจึงใช้ให้กอนหายไปขอเงินค่าลูกดินกับเจ้าเมืองซ็อน ๆ ให้เงินตรากับกอนหายไป ๕ ชั่ง แล้วองบาสก็ยกกองทัพไปตั้งอยู่ที่บ้านท่าขวา เจ้าเมืองไลก็ยกกลับไปเมืองไลแต่ข้าพเจ้าทราบความว่ากวานกอบิวที่ตั้งค่ายอยู่ทุ่งเชียงคำนั้นตาย ไกวซึ้งฮ้อเปนนายขึ้น เรียกกันว่ากวานหลวงคุมไพร่พลอยู่ทุ่งเชียงคำ กวานหลวงกับกอยี่กอด้ายเกิดวิวาทกันขึ้น กวานหลวงก็หาให้กอยี่ กอด้าย อยู่ที่ค่ายทุ่งเชียงคำไม่

กอด้ายก็รวบรวมคนได้ ๕๐ คน ยกมาตั้งค่ายอยู่ที่บ้านนาป่าได้ ๖ เดือน แล้วกวานกอยี่กับอิงกอดตามมาภายหลังมีพล ๗๐ คนเศษยกไปเมืองฮ้อ จึงปรึกษากันกับพระยาร่วงชวนกันไปตีเมืองทราง พวกเมืองทรางหาทันตัวไม่ก็แตก เจ้าเมืองทรางกับราษฎรหนีไปอยู่เมืองซ็อน พวกแมวที่อยู่ในแขวงเมืองทรางก็ยอมเข้าทูลกับกวานกอยี่ ๆ กับอิงกอดพระยาร่วงเข้า ตั้งค่ายอยู่ในเมืองทราง แล้วกวานกอดเจื่องที่อยู่กับกวานหลวงค่ายทุ่งเชียงคำนั้น ยกไปตีเมืองฮ้อ เจ้าเมืองฮ้อแลราษฎรแตกหนีเข้าป่า

หมด กอวาง กอชู กอเจือง ก็เก็บเอาทรัพย์สินของวัวควายกลับมายังทุ่งเชียงคำ กวานหลงทุ่งเชียงคำก็หายอมให้กอวาง กอชู กอเจือง อยู่ที่ค้ายันนั้นไม่ กอวาง กอชู กอเจือง จึงยกไปตั้งค้ายอยู่ที่ห้วยทราย

กอด้ายซึ่งตั้งค้ายอยู่บ้านนาพานั้นรู้ว่ากวานกอยี่ตีเมืองทรวงได้แล้ว จึงขึ้นไปชวนกวานกอยี่ให้ยกไปอยู่ที่ค้ายบ้านป่า กอยี่กับอิงกอกียกมาอยู่ค้ายบ้านนาป่า แต่พระยาร่านยังอยู่เมืองทรวง กอยี่จึงว่ากับกอด้ายว่ากอด้ายเปนฮ่อธงดำ กอยี่เปนฮ่อธงเหลืองจะอยู่ด้วยกันนั้นไม่ได้ กอยี่จึงยกมาตั้งค้ายอยู่ที่บ้านไค กอยี่จึงตั้งให้กอรันเปนที่ซื้อแ่่นายทหาร แต่อิ่งกอนั้นหามาอยู่กับกอยี่ไม่ อยู่กับกอด้ายที่ค้ายนาป่า แล้วอิงกอกมาได้เมื่อยอยู่ที่เมืองสบแอดกอยี่จึงว่านานไปอิงกอกจะคบคิดกับกอด้าย มาหม่ากอยี่เสีย กอยี่จึงลอบไปฆ่าอิงกอกตายที่เมืองสบแอด แล้ววงบงถ้าขวารู้ว่ากอยี่ กอด้าย กลับมาจากทุ่งเชียงคำ มาตั้งค้ายอยู่ที่บ้านไค บ้านนาป่า จึงกวานซื้อแ่่นฮ่อธงดำมาเอาตัวกอยี่ กอด้ายไป กอยี่ กอด้ายจึงว่ากับกวานซื้อแ่่นว่า ตีได้เมืองหัวพันทั้งหกยอมเข้าทั้งหมดแล้ว กอยี่ กอด้ายขอยอมตัวเปนบ่าว จะช่วยดูแลเมืองหัวพันทั้งหกให้องบง ขอย่าให้ไปเมืองเล่ากายเลย กวานซื้อแ่่นจึงเอาความไปแจ้งกับองบง ๆ ก็ยอมให้กอยี่ กอด้ายอยู่ องบงจึงว่าถ้าเช่นนั้นให้เปลี่ยนแ่่นธงเหลืองเปนธงดำให้หมด องบงจึงเอาธงดำให้กวานกอยี่ กอด้ายเปนล้าคัญคนละครองบงตั้งแ่่นให้ซื้อแ่่นเปนนายเล่าแ่่น จึงยกมาเข้าอยู่ค้ายกอด้ายที่บ้านนาป่า

แล้ววงบงจึงมีหนังสือไปยังเจ้าเมืองเล่ากายฉบับหนึ่ง ใจความว่ากอยี่ กอด้าย ตีได้เมืองหัวพันทั้งหก พวกราษฎรขอให้กวานกอยี่อยู่รักษาบ้านเมือง เจ้าเมืองเล่ากายจึงมีหนังสือมาถึงองบง ให้องบงรักษาเมืองสิบสองจุไทย ให้กอยี่กับซื้อแ่่นรักษาเมืองหัวพันทั้งหก แต่เงินที่ทูนั้นมอบให้องบง กอยี่ กอด้าย ตั้งค้ายอยู่ที่บ้านไคบ้านนาป่าได้ปีเศษ ท้าวไต้บุตรเจ้าเมืองเชียงค้อจึงรวมคนเมืองสิบสบแอดเมืองเชียงค้อ กับไพร่ราษฎรที่แตกหนีไปอยู่ตามป่าไคคน ๓๐๐ เศษ ยกเข้ามาตั้งค้ายอยู่ที่บ้านศพนอมญแขวงเมืองเชียงค้อ แล้วจึงแต่งคนไปพูดกับกวานซื้อแ่่นฮ่อธงดำที่ค้ายบ้านนาป่าว่า ท้าวไต้ยกกองทัพมาตั้งนี้ไม่ใช่จะมารบกับกวานซื้อแ่่นจะมารบกวานกอยี่ฮ่อธงเหลืองที่ค้ายบ้านไค ขอย่าให้กวานซื้อแ่่นมาช่วยกวานกอยี่

กวานซื้อแ่่นจึงตอบว่ารบเกิดไม่ไปช่วยดอก ท้าวไต้ ตั้งค้ายเสร็จแล้ว กวานกอยี่รู้ว่าท้าวไต้ยกกองทัพจะมาตีจึงจัดพลได้ ๕๐ คน ยกลงไปตั้งค้ายที่บ้านโสดใกล้กับค้ายท้าวไต้ ๓ เส้นเศษ ท้าวไต้กับกอยี่ได้สู้รบกันอยู่ ๓ วัน กอยี่ก็แตกหนีมาตั้งค้ายอยู่ที่เมืองสบแอดได้วันหนึ่ง ก็หาเห็นกองทัพพวกท้าวไต้ยกตามขึ้นมาไม่ กอยี่จึงยกลงไปรบกับท้าวไต้อีก ท้าวไต้แตกถอยลงไปตั้งอยู่เมืองฮัง จึงเกลี้ยกล่อมเอาคนเมืองโสด เมืองพูน เมืองลิม เมืองพุง ได้คน ๔๐๐ คนเศษ ยกเข้ามาตั้งค้ายที่เมืองสบแอด กวานกอยี่เห็นท้าวไต้ยกพลเข้ามามาก จึงยกหนีไปอยู่ค้ายบ้านนาป่ากับซื้อแ่่น แล้วจึงพูดกับซื้อแ่่นว่าขอให้ซื้อแ่่นช่วย ถ้าไม่ช่วยกอยี่แพ้ท้าวไต้ ๆ ก็จะไปตีค้ายกวานซื้อแ่่น ๆ กับกอยี่ไปถูกษาพร้อมกัน

แล้ว ก็ยกกองทัพมาถึงทุ่งน่านาเมืองสบแอดฟากตะวันตก ท้าวได้ก็ยกพลข้ามน้ำแอดไปรบกวานซือ
อแย้วกวนกอยี่ที่ทุ่งนา

รบกันอยู่ได้ ๔ วัน พวกกวานซืออแย้วกวนกอยี่รวนเรจวนจะแตกอยู่แล้ว พอท้าวได้ถูกกระสุน
ปืนฮ้อที่หน้าผากไรมแต่หาเข้าไม่ พวกบ่าวก็หามเอาท้าวได้ลงไปเมืองเชียงค้อ ท้าวได้ก็ถึงแก่กรรม
พวกไพร่พลในกองทัพท้าวได้ก็แตกกระจัดกระจายไป หาได้สู้รบกับพวกฮ้อต่อไปไม่ พวกฮ้อก็ยก
กลับมาอยู่ที่ค่ายบ้านไคตามเดิม ต่อมาจนถึงปีจอรัฐศก ๑๒๔๗ (คือกองทัพเจ้าพระยาสุรศักดิ์ฯ)
กองทัพกรุงเทพฯ ยกขึ้นมาปราบปรามฮ้อฮ้อต่อสู้นานกำลังมิได้ ซื่ออแย้วกวนกอยี่ กวานกอต้าย แล
องบาค้าชววยอมเข้าหากองทัพ เปนสิ้นใจผู้ร้ายในครั้งนี้ สิ้นคำให้การท้าวพลเมืองสบแอดแต่เท่านี้.

๒. เรื่องเมืองชำเหนื่อ

ที่ตั้งกองทัพ ณ เมืองชอน. ณ วัน ๗ ๑๑ ค่ำ ปีจอรัฐศก ๑๒๔๘ ข้าพเจ้าท้าวเมืองท่างบุญใน
เมืองชำเหนื่อให้ถ้อยคำว่า เดิมเมื่อปีมะแมศรีศก ๑๒๓๓ ข้าพเจ้าทราบข่าวพวกจีนธงแดง ธงเหลือง
ธงลาย ยกพวกมาตีเมืองสิบสองจุไทย คือ เมืองม่วย ๑ เมืองลา ๑ เมืองมอก ๑ เมืองตึก ๑ เมืองวัด
๑ เมืองลอ ๑ เมืองคาง ๑ เมืองหวก ๑ เมืองควาย ๑ เมืองไล ๑ เมืองแถง ๑ เมืองจัน ๑ รวม ๑๒ หัว
เมือง พวกฮ้อตีได้แล้วแต่จะเปนวันเดือนปีใด ข้าพเจ้าจำไม่ได้

เมื่อบิดาข้าพเจ้ายังมีชีวิตอยู่ ณ วัน ๓ ค่ำ ปีจอ จศก ๑๒๓๖ พวกฮ้อเข้าศึกธงแดง ธงลาย
คุมไพร่พลประมาณ ๒๐๐๐ คนเข้ามาตีเมืองสบแอดแตกแล้ว พวกฮ้อถอยไปตั้งค่ายอยู่ที่บ้านเชียง
เคื่อง ไกลกับเมืองสบแอดประมาณ ๓ ชั่วโมง ข้าพเจ้าได้รู้ว่าเจ้าเมืองเชียงค้อแต่งให้เพี้ยพลไปรับกับ
ฮ้อ ต่างคนไม่แพ้ชนะกัน เพี้ยพลก็ถอยทัพกลับมาเมืองเชียงค้อ ณ ปีกุญส์ปตศก เจ้าเมืองเชียงค้อ
แต่งให้เพี้ยพิมคุมไพร่ไปรบกับฮ้อที่ค่ายเมืองวันต่างคนต่างไม่แพ้ชนะกัน เพี้ยพิมก็ถอยทัพลงมาเมือง
เชียงค้อ เหตุที่ถอยลงมานั้นเปนการชานาน ต้องเปลี่ยนกันไปรบ

แต่ได้สู้กันนั้นประมาณ ๒ ปีไม่แพ้ชนะกัน ไพร่พลที่ได้รับกันต่างคนต่างตาย แต่ฝ่ายไหนจะ
ตายมากน้อยเท่าไรข้าพเจ้าหาไม่รู้ไม่ ในปีกุญส์ปตศก ๑๒๓๗ พวกหัวเมืองคิดพร้อมใจกัน เมืองชำ
เหนื่อ ๑ เมืองโศย ๑ เมืองเชียงค้อ ๑ เจ้าเมืองเชียงค้อเปนแม่ทัพคุมไพร่ประมาณ ๕๐๐ คน เมืองชำ
เหนื่อคุมไพร่ประมาณ ๑๕๐ คน เมืองโศยคุมไพร่ประมาณ ๖๐ คน เข้าสมทบกันทั้ง ๓ เมือง รวม
๗๑๐ คน ยกไปตั้งค่ายที่เมืองวันไกลกับค่ายฮ้อประมาณ ๕ ชั่วโมงเศษ แล้ว เจ้าเมืองเชียงค้อแต่งให้
ท้าวเชียงเปนนายทัพคุมไพร่ ๔๖๐ คน ยกไปที่นาสบกอง แล้วพวกฮ้อยกพลออกจากค่ายมาที่นาสบ
กองประมาณ ๑๐๐ คน แล้วพวกท้าวเชียงก็ออกรบกับพวกฮ้อตั้งแต่เวลาเช้า ๓ โมงครั้นเวลาบ่าย ๓
โมง พวกฮ้อแบ่งพลออกสกัดตัดหลัง ฮ้อยิงท้าวเชียงนายทัพตาย พวกท้าวเชียงแตกฮ้อมาเข้าค่าย
เมืองวัน เวลานั้นฮ้อก็หาได้ติดตามมาไม่ เจ้าเมืองเชียงค้อรู้ว่าท้าวเชียงถูกปืนตายในที่รบรุ่งขึ้นเวลา
เช้าก่อนกินเช้า เจ้าเมืองเชียงค้อแลพวกข้าพเจ้าแตกฮ้อต่างคนต่างระบาศ เจ้าเมืองเชียงค้อหนีฮ้อไป

อาศัยอยู่กับข้าแจะอยู่ที่บ้านห้วยมัน ในเวลาเดียวกันนั้นย้ายฮ้อก็ตามไปฆ่าเจ้าเมืองเชียงค้อตายที่บ้านข้าแจะ

พวกข้าพเจ้าและไพร่ราษฎรเมืองข้าเหนือ เมืองโสย เมืองเชียงค้อ พวกกันหนี่ฮ้อซุ่มซ่อนอยู่ในป่าได้ประมาณปีหนึ่ง บิดาข้าพเจ้าคนหนึ่งกับเพี้ยพลน้องชายเจ้าเมืองเชียงค้อ พร้อมใจกันลงไปขอกองทัพ ญวนที่เจ้าเมืองเดินแดง ๆ ก็แต่งให้กวานถื่อเปนมัทพ์คุมไพร่ประมาณ ๒๐๐๐ เศษยกขึ้นมา แต่เสบียงอาหารเกณฑ์ไพร่หาบขึ้นมาค่ายรบกับฮ้ออยู่ที่เมืองเชียงค้อ พวกข้าแจะเกิดเป็นเงื่อนขึ้นคือพระยาพระ พระยาว่าน เปนมี่พวกประมาณ ๕๐๐ คน พวกกันมาตีเมืองข้าเหนือและหัวเมืองขึ้นแล้วไปตั้งค่ายอยู่ที่นาคุณ บิดาข้าพเจ้าให้หม่อมบัวลัดพี่เขยข้าพเจ้าเปนมัทพ์ยกไปรบข้าแจะที่นาคุณ แขวงเมืองข้าเหนือ เพี้ยพลน้องเจ้าเมืองเชียงค้ออยู่กับพวกญวนแก้ว สู้รบฮ้อที่เมืองเชียงค้อ กวานถื่อสู้รบฮ้ออยู่ได้ประมาณ ๓ เดือนฮ้อสู้ไม่ได้ ก็พากันแตกหนีฮ้อกลับไปเมืองเดินแดง

ครั้นพวกข้าพเจ้ารู้ว่ากวานถื่อมัทพ์เมืองญวนแตกหนีฮ้อไปแล้ว พวกข้าพเจ้าสู้รบข้าแจะอยู่ได้ประมาณ ๒ ปี พวกข้าพเจ้าอดอยากด้วยเสบียงอาหาร ก็พากันอพยพเข้าอยู่บ้านสบกกบ้าง ลงไปอยู่น้ำบวมเมืองงอยบ้าง ไปอยู่เมืองกาสีบ้าง พวกข้าแจะก็เลยเป็นเงื่อนตั้งค่ายอยู่ที่ห้วยตาบวน แขวงเมืองข้าเหนือกับเมืองช่อนต่อกัน ข้าแจะพวกนี้เดิมอยู่เมืองแท่น เมืองยาแขวงเมืองแดง แล้วข้าพเจ้ารู้ว่าฮ้อตรงลาย ธงแดง ที่หัวเมืองเชียงค้อเมืองสบแอต เมืองข้าเหนือ หัวพันทั้งหก และเมืองสิบสองจุไทยเก็บได้ทรัพย์สิ่งของทองเงินตามหัวเมืองซึ่งตีแตก แล้วเอามาแบ่งปันกัน พวกฮ้อตรงลายธงแดงเกิดความผิดใจกันด้วยแบ่งปันสิ่งของไม่เสมอกัน แล้วว่าจะมีข้าศึกมากก็ไม่ช่วยกัน

ในปีภูณั้นพวกฮ้อก็แยกย้ายกันไปทางเมืองพวนบ้าง เมืองหัวพันทั้งหกบ้าง ต่อมาจนทุกวันนี้ เมื่อข้าพเจ้าแตกไปเที่ยวอาศัยอยู่ในเมืองต่าง ๆ เมืองข้าเหนือก็ร้างว่างเปล่าอยู่ แต่นั้นมาจนถึงปีจอธูฐ๑๒๔๔ ซึ่งกองทัพกรุงเทพ ฯ ยกขึ้นมาปราบปรามพวกจีนฮ้อ แลจัดราชการบ้าน เมืองในพระราชอาณาเขตสยามครั้งนั้นนั้น ข้าพเจ้าได้แตกฮ้อไปเสียหลายปีหาได้อยู่บ้านเมืองไม่ ได้ทราบเหตุการณ์แลได้ต่อสู้ฮ้อข้าแจะซึ่งเป็นใจผู้รายนั้นแต่เท่านี้

๓. เรื่องเมืองโสย

ที่ตั้งกองทัพณเมืองช่อน ณวัน ๒ ๑๑ ค่ำ ปีจอธูฐ๑๒๔๔ ข้าพเจ้าทำวเมืองอินโยธาเจ้าเมืองโสย ให้ถ้อยคำว่าเดิมพระยา สุรินทาเป็นเจ้าเมืองเปนมี่ข้าพเจ้า รับราชการอยู่ได้ ๔๐ ปี อายุได้ ๘๐ ปี ตายในราชการ พระยาสุนิรทามิบุตร ๒ ชื่อท้าวทิดพรม ๑ ชื่อท้าวล่า ๑ ท้าวล่าบุตรพระยาสุรินทร์เปนมี่พระยาเจ้าเมืองแทน รับราชการได้ ๑๒ ปี ถึงแก่กรรมในราชการ แล้วท้าวเมืองบุตรพระยาเจ้ารับราชการเปนมี่เจ้าเมืองแทน เปนมี่พระยาอีสารอูตไท

สุรินทภักไชยเดชณะสงคราม ฯ รับราชการ ๓๐ ปีถึงแก่กรรมในราชการ มีบุตรชื่อหม่อมม่น่า กงยันรับราชการแทนเปนมี่เวียงนงที่เจ้าเมือง รับราชการได้ ๒๐ ปีถึงแก่กรรมในราชการ มีบุตรชื่อ

หม่อมเป่าสุ รับราชการเป็นเจ้าเมืองแทนเป็นที่เวียนทุกทุม รับราชการได้ ๑๒ ปี ถึงแก่กรรมในราชการ มีบุตรชื่อท้าวเมืองรับราชการอยู่บัดนี้

เดิมจะเป็นปีใดข้าพเจ้าจำมิได้ มีนายฮ้อชื่อองยิบคุมไพร่ประมาณ ๒๐๐๐ คนเศษ พวกนั้นมาตั้งค่ายอยู่ที่เมืองลา ฮ้อพวกนี้จะมาจากเมืองใดข้าพเจ้าหาทราบไม่ เมืองลาเป็นเขตแขวงเมืองสิบสองจุไทย พวกฮ้อยกกริพลเข้าตีเมืองสบแอด พวกเมืองสบแอดเกณฑ์พลออกต่อรบกับพวกฮ้อ ทัพพวกฮ้อแลทัพพวกเมืองสบแอด ผู้ใดจะเป็นแม่ทัพไป รบนั้นข้าพเจ้าหาทราบไม่ พวกเมืองแอดต่อรบฮ้ออยู่ได้ประมาณ ๑๒ วัน ฝ่ายไหนจะตายเท่าใดข้าพเจ้าหาไม่รู้ไม่ ทัพพวกเมืองแอดสู้กำลังฮ้อไม่ได้ ก็แตกทัพหนีฮ้อยกครอบครัวหนีออกจากเมืองสบแอด พวกฮ้อก็ติดตามมาถึงเมืองสบแอด แล้วพวกฮ้อเอาไฟเผาบ้านเรือนเสียสิ้น พวกฮ้อก็ตั้งค่ายมั่นอยู่ในเมืองสบแอด

จะเป็นปีเดือนใดข้าพเจ้าจำหาได้ไม่เจ้าเมือง เชียงค้อมมีหนังสือแต่งให้ท้าวทองถื่อมาถึงตีเวียนทุกทุมเจ้าเมืองโศย มีใจความว่าให้เจ้าเมืองโศยเกณฑ์ไพร่พลขึ้นไปช่วย บัดนี้พวกฮ้อตีเมืองสบแอดแตกเสียแล้ว เจ้าเมืองโศยจึงแต่งให้องกาย ๑ หม่อมเป่าพรมเมืองพูน ๑ หม่อมเป่ากมเมืองเชียงแมน ๑ รวม ๓ นายคุมไพร่พล ๓๐๐ เศษยกขึ้นไปถึงเมืองเชียงค้อม อยู่ได้ ๔ เวลาเจ้าเมืองเชียงค้อมแต่งให้ท้าวหาย ท้าวเชียง เป็นนายทัพคุมไพร่ ๔๐๐ เศษเข้ากันกับเมืองโศย นายทัพ ๕ คนไพร่ ๗๐๐ เศษยกไปตั้งค่ายที่สบเงินแขวงเมืองเชียงค้อม ระยะเวลาเมืองเชียงค้อมวันหนึ่ง พวกกองทัพฮ้อแต่งคนมาสอดแนมเห็นว่ากองทัพพวกเมืองเชียงค้อมมีไพร่พลมาก กองทัพพวกฮ้อก็ถอยทัพกลับไปเข้าค่ายเมืองลา ระยะเวลาจากเมืองลามาค่ายสบเงิน ๓ คืบ นายทัพเมืองเชียงค้อมแต่งคนไปสอดแนมดู ว่าพวกฮ้อถอยทัพไปแล้ว นายทัพเมืองเชียงค้อมคนไพร่ ๔๐๐ เศษ กับท้าวคุณเมืองโศยไพร่ ๑๐๐ คน รวมเข้ากันไพร่ ๕๐๐ คนยกไปขัดทัพอยู่ที่กลอนที่แขวงเมืองสบแอดเมืองสูงต่อกัน ตั้งค่ายขัดทัพอยู่ที่นั่น

ในคราวเดียวกันนั้นกองยิบนายทัพฮ้อจึงแต่งให้กวนซื่อแย้คุมไพร่พลประมาณ ๔๐๐ คนยกแยกไปทางเมืองคางกวน ซื่อแย้ตั้งค่ายมั่นที่นั่น ระยะเวลาที่ค่ายเมืองลา ๔ คืบ กวนซื่อแย้ให้คนรักษาค่ายอยู่เมืองคาง ๑๐๐ คน กวนซื่อแย้คุมไพร่ประมาณ ๗๐๐ เศษเข้าตีเมืองฮา เมืองมูน แขวงญวนแตก พวกกวนซื่อแย้เก็บได้ทรัพย์สิ่งของแล้วก็ยกทัพไปตั้งค่ายอยู่ที่บ้านกุ่มแขวงเมืองฮาขึ้นกับเมืองญวน แล้วกวนซื่อแย้แต่งกองล่าตายเป็นนายทัพคุมพวกฮ้อ ๔๐ คนยกแยกมาทางเมืองเชียงเมืองมิม กองหนึ่ง แล้วกวนซื่อแย้แต่งให้นายทัพคุมพวกฮ้อประมาณ ๖๐ คนไปทางเมืองมอแลเมืองซำใต้ กองทัพพวกกองล่าต่ายยกไปถึงเมืองเชียงเมืองมิม ๆ เป็นพวกผู้ไทแดง ระยะเวลาที่ค่ายบ้านกุ่ม ๒ คืบ พวกเจ้าเมืองเชียงเมืองมิมยอมเอาเงินเข้าทุกกองล่าต่าย พวกกองล่าต่ายได้เงินทุนแล้วหาได้ทำอันตรายบ้านเมืองไม่ กองล่าต่ายยกไพร่พล ๔๐ คนมาพักอยู่เมืองจา ระยะเวลาจากเมืองเชียงเมืองมิมวันหนึ่ง

กองล่าต่ายมีหนังสือแต่งให้ผู้ไทแดง ๓ คนถือหนังสือไปถึงเจ้าเมืองโศย เมืองพูน เชียงแมน มีความว่าเอาเงินไปทูลเสีย ถ้าไม่ยอมทูลจะยกกริพลเข้ามาตีบ้านเมือง เจ้าเมืองโศยเจ้าเมืองเชียงแมน เจ้า

เมืองพูนปฤกษาพร้อมกันไม่ยอมเข้าต่อสู้ ตีเวียนทุกทุมเจ้าเมืองโศยจึงแต่งให้พระสุรินทร นาย ๑ คุมไพร่ ๓๐๐ เศษ แต่งให้โกโงงเจ้าเมืองแมน หม่อมเบ่าแก้วเมืองพูนคุมไพร่ ๕๐๐ เศษ พระสุรินทรคุมไพร่ไปทางน้ำโศย ไปตั้งค่ายที่ด่านนขริวโอบค่ายหนึ่ง ระยะทางมาเมืองโศยประมาณ ๗ ชั่วโมง กายโงงหม่อมเบ่าแก้วคุมไพร่ไปทางน้ำคูน ไปตั้งค่ายที่กิวอีลุ้กงหนึ่งระยะทางมาเมืองโศยวันหนึ่ง พวกกอลำด้ายรู้ว่ากองทัพเมืองโศยยกไพร่พลมามาก พวกกอลำด้ายจึงถอยทัพกลับไปค่ายบ้านกุ่มที่กวานชื้อแย้อยู่ กองทัพเมืองโศย คือพระสุรินทรนาย ๑ กายโงง หม่อมเบ่าแก้ว ๒ นาย รวม ๓ นาย ก็สมทบกัน ยกติดตามพวกกอลำด้ายไปถึงเมืองจำ เห็นว่าพวกฮ่อหนีไปแล้ว

พระสุรินทรกายโงงหม่อมเบ่าแก้วกองทัพเมืองโศย จึงคุมไพร่ตั้งค่ายขัดทัพอยู่เมืองจำ ระยะทางไปที่ค่ายด่านนขริวโอบ ๖ ชั่วโมง อยู่มาจะเป็นปีเดือนใดจำมิได้ ข้าพเจ้าได้รู้ว่าองเงิงเจ้าเมืองเต็งแดงขึ้นแก่เจ้าเมืองญวนคุมไพร่พลประมาณ ๕๐๐ เศษ ยกลงมาทางลำน้ำมาตั้งค่ายอยู่ที่ตำบลควานเป้แขวงเมืองกายา กวานเงิงแม่ทัพญวนจึงมีหนังสือถึงกองทัพพระสุรินทรเมืองโศยที่ขัดทัพอยู่ มีความว่าเรา จะไปตีทัพฮ่อให้คอยระวังรักษา อย่าให้พวกฮ่อหนีเล็ดลอดไปทางนั้นได้กองทัพพวกพระสุรินทรรู้ความแล้วก็ตั้งระวังรักษามั่นอยู่

จะเป็นวันเดือนใดข้าพเจ้าจำไม่ได้ อดเถียงแม่ทัพญวนยกไพร่พลเข้าตีกองทัพฮ่อกวานชื้อแย่ค่ายบ้านกุ่ม ญวนกับฮ่อสู้รบกันครั้งนั้น ญวนฮ่อตายในที่รบมาก ฝ่ายไหนจะตายเท่าไรข้าพเจ้าหาทราบไม่ ต่อรบกันอยู่ประมาณ ๓-๔ วัน พวกฮ่อกวานชื้อแย่ทานกำลังทัพญวนไม่ได้ก็แตกพ่ายหนีตั้งค่ายไปเมืองลา กองทัพพวกพระสุรินทรรู้ว่าพวกญวนตีฮ่อแตกไปแล้ว ก็ถอยทัพกลับไปเมืองไล พวกทัพญวนก็ถอยทัพกลับลงไปเมืองเตงแดง

ในปีนั้นการทัพก็สงบอยู่ เจ้าเมืองโศยจึงมีหนังสือไปให้กองทัพที่ขึ้น ไปช่วยเมืองสบแอดถอยกลับลงมา อกายหม่อมเบ่าแก้วรู้หนังสือเจ้าเมืองโศยแล้ว ก็พาไพร่พลกลับมาเมืองโศย พวกเมืองสบแอดซึ่งแตกฮ่อมานั้นก็พากันเข้าไปอยู่ในเมืองสบแอดตามเดิมพวกฮ่อกอลำด้าย ๑ กวาน สับกอ ๑ รวม ๒ นายคุมไพร่พล ๑๐๐๐ เศษ ตีเวียนเจ้าเมืองเชียงค้อ แต่งให้ท้าวเชียงเมืองฮัง ๑ ท้าวโพเมืองล้อง ๑ ท้าวหวาเมืองเชียงค้อ ๑ รวม ๓ นายคุมไพร่ ๕๐ คนขึ้นไปตั้งสกัดด่านอยู่ที่กีกอลัน ระยะทางจากเมืองเชียงค้อ ๒ คีน กอลำด้ายยกทัพมาใกล้จะถึงกองด่านพวกเมืองเชียงค้อ กอลำด้ายแยกให้นายทัพคุมไพร่ ๒๐๐ คนเข้าระดมรบพวกกองด่าน กอลำด้ายคุมไพร่พล ๔๐๐ เศษ ยกลัดตัดทางเข้ามาสกัดหลังพวกกองด่านไว้ที่ห้วยนาเงิน

เจ้าเมืองเชียงค้อได้รู้ความว่าพวกฮ่อยกมาตีพวกกองด่านตำบลกีกอลัน จึงแต่งให้คำบาล ๑ คำคูน ๑ บุตรเจ้าเมืองเชียงค้อ ๒ นายคุมไพร่ ๕๐๐ คนยกไปถึงตำบลห้วยนาเงิน พบกองทัพฮ่อตั้งสกัดอยู่ที่นั่น คำบาลคำคูนยกไพร่พลเข้าต่อรบฮ่อ ทันใดนั้นพวกทัพกองด่านทานกำลังฮ่อไม่ได้ก็ถอยทัพลงมา พวกฮ่อก็ติดตามมาประทะทัพกันเข้าที่ห้วยนาเงิน ทัพฮ่อกับทัพเมืองเชียงค้อในเวลานั้นได้ต่อรบเป็นสามารบ สู้กันถึงอาวุธสั้น พวกฮ่อตายในที่รบประมาณ ๒๐ คน พวกกองทัพเมืองเชียงค้อ

ตัวท้าวเชียง ๑ ท้าวโพ ๑ ท้าวห้าว ๑ รวม ๓ ไพร่ประมาณ ๔๐ คน พวกกองทัพเมืองเชียงค้อต่อสู้ฝีมือสู้ไม่ได้ก็แตกหนีกระจัดกระจายเข้าป่าไป กอลำด้ายก็ยกไพร่พลติดตามไปเมืองเชียงค้อ ตีเวียงเจ้าเมืองเชียงค้อรู้ว่ากองทัพเสียแก่พวกฮ่อ แลพวกฮ่อลวงมา ตีเวียงเจ้าเมืองเชียงค้อก็คุมไพร่ ๑๐๐ เศษยกไปด้านทานฮ่อไว้ ระยะทางจากเมืองเชียงค้อประมาณ ๑๐ เส้น ได้สู้รบกับฮ่อที่นั่นประมาณ ชั่วโมง ๑ ตีเวียงทานกำลังฮ่อไม่ได้ก็แตกหนีฮ่อ ๆ ก็คุมไพร่พลไล่ติดตามเข้ามาในเมืองเชียงค้อ ฮ่อฆ่าพวกเมืองเชียงค้อครั้งนั้นทั้งชายหญิง ๑๐๐ เศษ จับครอบครัวชายหญิงได้ไม่ฆ่า ๑๐๐ เศษ ตีเวียงเจ้าเมืองเชียงค้อกับท้าวได้ ท้าวเนือง ท้าวหนวกบุตรกับท้าววานรวม ๕ คนก็พากันหนีฮ่อไปถึงบ้านปอดระยะทางไปเชียงค้อ ๓ ชั่วโมง ตีเวียงกับพวก ๔ คนก็เข้าพักอาศัยที่บ้านเรือนคนพวก

ในเวลาเดียวกันพวกฮ่อก็ติดตามไปทันตีเวียงเจ้าเมืองเชียงค้อที่บ้านพู พวกฮ่อล้อมจับตีเวียงได้ ท้าววานเข้าไปช่วยตีเวียง พวกฮ่อเอาปืนยิงท้าววานตาย แล้วพวกฮ่อก็ฆ่าตีเวียงเจ้าเมืองเชียงค้อเสียที่นั่น แล้วพวกฮ่อถอยกลับเข้าพักอยู่ที่เมืองเชียงค้อ ฮ่อพักอยู่ในเมืองคืน ๑ กอลำด้ายก็ยกไพร่พลมาตั้งค่ายที่เมืองฮ้าง ระยะทางมาเมืองเชียงค้อคืน ๑ กอลำด้ายแต่งคนคุมครอบครัวชายหญิงและทรัพย์สินของ ส่งขึ้นไปตั้งค่ายเมืองลา กอลำด้ายพักอยู่ได้ ๒ วันจึงแต่งให้กวานลับก้อคุมไพร่ ๔๐๐ คนยกไพร่พลเดินทาง ๒ คืนถึงเมืองเชียงแมน ก็เข้าตีเมืองเชียงแมนแตกในทันใดนั้น แล้วพวกฮ่อตั้งค่ายพักที่เมืองเชียงแมนระยะทางไปเมืองโศยคืน ๑ พวกเมืองเชียงแมนที่แตกฮ่อมาแจ้งความต่อเจ้าเมืองโศย ว่าฮ่อตีเมืองเชียงแมนแตกหมดแล้ว บัดนี้ฮ่อตั้งอยู่ที่นั่น ตีเวียงทุกทุมเจ้าเมืองโศยคุมครอบครัวไพร่ราษฎรออกซุ่มเสียในป่า จัดได้เงิน ๖ ชัน เป็นเงิน ๑ ชั่ง ๑๗ ตำลึง ๒ บาท แต่งให้แสนทิพย์กับไพร่ ๔ คนเอาเงินไปขอรหัสฮ่อที่เชียงแมน ฮ่อก็รับเอาเงินไว้แล้วฮ่อว่าจะเอาเงินอีก ๖๐๐ ชัน แสนทิพย์จึงว่ากับพวกฮ่อ ถ้าจะเอาเงินอีกนั้น ขอทุเลากลับมาเมืองโศยแจ้งความต่อเจ้าเมืองโศยเก็บรวบรวมเงินมาให้พวกฮ่อก็ยอม

พวกแสนทิพย์ก็กลับมาเมืองโศย แสนทิพย์มาแจ้งความต่อเจ้าเมืองโศยว่าฮ่อจะเอาเงิน ๖๐๐ ชัน เจ้าเมืองโศยก็คิดว่าจะเก็บเงินไปให้ฮ่อ แต่พระสุรินทรไม่ยอมเสียเงินให้ฮ่อ ในคราวเดียวกันพระสุรินทรจึงอพยพครอบครัวและไพร่ราษฎรเข้ากันเป็นคน ๑๐๗๗ คนทั้งชายหญิงใหญ่น้อยออกจากเมืองโศยไปอยู่เสียเมืองหนองคาย

เจ้าเมืองโศยเห็นว่าไพร่ราษฎรอพยพแยกย้ายกันไปเสียมากแล้ว จะเก็บเอาเงินให้ฮ่อไม่ได้ตามสัญญา จึงแต่งให้หม่อมบัวบัวกับไพร่ ๔ คนไปขอกองทัพญวนเมืองเตงแดง หม่อมบัวบัวออกจากเมืองโศยเดินทางไป ๑๒ คืนถึงเมืองเตงแดง เวลานั้นจะเป็นปีเดือนใดจำไม่ได้ องเถืองเจ้าเมืองเตงแดงได้รู้ความแล้ว ๆ แต่งให้กวานเถียม กวานทาม ๒ คน คุมไพร่ ๓๐๐๐ คนไปทางน้ำมา แต่งให้กวานหลิงเซ ๑ กวานแจ้ง ๑ กวานลก ๑ รวม ๓ นาย คุมไพร่ ๒๐๐๐ คนมาทางเมืองโศย เดินทาง ๑๒ คืนถึงเมืองโศย พวกกองทัพกวานหลิงก็ตั้งค่ายมั่นอยู่ในเมืองโศย กองทัพกวานเถียมตั้งค่ายที่สบลิ้ม ระยะทางไปเมืองเตงแดง ๑๒ คืน

กวางลับก้อพวกกองทัพฮ้อซึ่งตั้งอยู่เชียงแมนได้รู้ว่ากองทัพญวนยกไพร่พลแยกกันมาถึง ๒ ททัพ แล้วมีไพร่พลมาก กวางลับก้อก็ยกไพร่พลพวกฮ้อออกจากเชียงแมน ไปเข้าค่ายเมืองฮังที่ กอลำด้ายอยู่ จะเปนวันเดือนใดจำไม่ได้ กวางหลิงนายทัพญวนรู้ว่ากวางลับก้อทัพฮ้อที่เชียงแมน ถอยทัพไปเสียแล้ว กวางหลิงจึงยกไพร่พลออกจากเมืองโฮยตามกองทัพฮ้อไปสมทบเข้ากับกองทัพ กวางเถิมที่ค่ายสบสิม กวางหลิมกวางเถิมยกไพร่พลรวมกัน ๔๐๐๐ เศษจากค่ายสบสิมไปตั้ง ค่ายที่ตำบลปอมลาว ระยะทางจากค่ายสบสิมวันหนึ่งอยู่ได้ประมาณ ๒ วัน กวางหลิงกวางเถิม กองทัพญวนก็ยกไพร่พลเข้ารบกับพวกฮ้อกอลำด้ายที่ค่ายเมืองฮัง ฮ้อกับญวนต่อรบกันอยู่ประมาณ ๓ วัน พวกฮ้อตายในที่รบประมาณ ๔๐ คน พวกญวนตายประมาณ ๒๐ คน

กวางหลิมกับกวางเถิมนายทัพญวนครั้งนั้นหาเปนปรกติปรองดองกันไม่ แก่งแย่งกันอยู่ หาเปนอันที่จะช่วยต่อรบฮ้อไม่ ในขณะนั้นกองทัพพวกฮ้อก็จวนจะเสียที่กองทัพญวนอยู่แล้ว กองทัพ ญวน ทั้ง ๒ ททัพก็ต่างคนต่างถอยทัพไปเมืองเตงแดง ในครั้งนั้นกอลำด้าย นายฮ้อเห็นว่กองทัพญวน พากันถอยทัพกลับไปแล้ว กอลำด้ายจึงแต่งให้กวางสบกอ กวางม้าโล่คุมไพร่ ๒๐๐ คนยกมาเมือง โฮย พวกฮ้อเข้าพักอยู่ในเมืองโฮย แล้วทวงเอาเงิน ๖๐๐ ชั่ง ที่ตีเวียนเจ้าเมืองโฮย เจ้าเมืองโฮยเก็บ เอาเงินที่ท้าวขุนราษฎรได้ครบ ๖๐๐ ชั่ง ๑๘๗ ชั่ง ๑๐ ตำลึง เจ้าเมืองโฮยจึงเอาเงินให้กับฮ้อกวางลับ ก้อ ๆ ได้เงินแล้วอยู่ได้ประมาณ ๑๐ วันกวางลับก้อก็ยกไพร่พลกลับไปค่ายเมืองฮัง ฮ้อกอลำด้าย นายทัพใหญ่ก็ยกไพร่พลไปหากวางยับที่ค่ายเมืองลา

แล้วข้าพเจ้าได้รู้ว่ากวางหลิงเซ กวางเถิม กวางท่าม นายทัพญวนที่กลับไปครั้งนั้นเปน โทษก็กินยาตายทั้ง ๓ คน ในคราวนั้นอยู่ได้ประมาณ ๑๐ วัน พวกฮ้อกวางแอก กวางวัน เปนพวกธง ลายคุ่มไพร่พล ๒๐๐๐ เศษ มาจากเมืองคางแขวงสิบสองจุไทย ยกเดินทางไปทางเมืองโฮย แล้วเลยไป เมืองเซีย เมืองมิม เมืองแจงแขวงเมืองญวน ข้าพเจ้าได้รู้ว่าพวกฮ้อธงลายนี้ไปเที่ยวตีบ้านเมืองใน เขตแดนเมืองญวน พวกญวนยกทัพมาตีพวกฮ้อธงลายสู้พวกญวนไม่ได้ ก็ถอยทัพกลับมาตั้งค่ายอยู่ เมืองโฮย แล้วพวกฮ้อธงลายมาเรียกเอาเงินที่เมืองโฮย ๑๐๐ ชั่ง พวกเมืองโฮยหายยอมให้ไม่

ครั้นเวลาค่ำตีประมาณสามยาม เจ้าเมืองโฮยแต่งหม่อมบาวไซอินโยธา คุมไพร่ ๔๐๐ คน เข้าตีค่ายฮ้อ ฆ่าฮ้อตายในที่รบ ๑๔ คน พวกเมืองโฮยถูกอาวุธฮ้อป่วย ๒ คน พวกฮ้อก็แตกหนีใน เวลากลางคืนนั้น แล้วข้าพเจ้าได้รู้ว่าพวกฮ้อธงลายคือกวางแอก กวางวัน คุ่มไพร่พลไปทางเมืองซำ เหนือหัวเมือง แล้วเลยลงไปทางเมืองพวน แล้วพวกข้าพเจ้าก็ยกครอบครัวแลไพร่ราษฎรเข้าตั้งท่ามา หากินในเมืองโฮยตามเดิม จะเปนเดือนใดข้าพเจ้าจำไม่ได้ ข้าพเจ้าได้รู้ว่าพวกญวนแลพวก ฮ้อธงดำ ยกไพร่พลไปที่เมืองล่า กวาดต้อนเอาพวกฮ้อองยับธงแดงที่ค่าย เมืองล่าเอาลงไปเมืองญวนหมด แต่ พวกฮ้อกอยี่ กอเจือง กอซุ กอจวง กอไซ รวม ๕ คน คุ่มไพร่ประมาณ ๓ ร้อย ๔ ร้อย คนตั้งค่ายอยู่ที่ เมืองเชียงโลงแขวงสิบสองจุไทย

พวกกอยี่รู้ว่าพวกญวนแลฮ่อตรงดามากวาดต้อนเอาพวกกวางยิบพวกฮ่อตรงเหลืองที่ค่ายอยู่ที่เมืองลาไปหมดแล้ว พวกกอยี่มีความกลัวก็พากันยกพวกออกจากค่ายเมืองเชียงลงมาทางเมืองชำเหนือ แล้วพวกกอยี่แยกกันออกเป่น ๒ กอง ตัวกอยี่ กอเจือง คุมพวกฮ่อประมาณ ๑๐๐ เศษ ยกไปทางเมืองช้อน พวกกอชู กอจวง กอไซ รวม ๓ นาย คุมพลฮ่อประมาณ ๒๐๐ คนไปทางเมืองแวน แล้วข้าพเจ้าได้รู้ว่าพวกฮ่อกอยี่ กอเจือง แดกทัพพวกเมืองช้อนลงไปทางเมืองพวน ในขณะนั้นตีเวียนเจ้าเมืองโศยก็ถึงแก่กรรมตายข้าพเจ้าทำวเมืองก็รับว่าการเมืองโศยแทนอยู่ จึงแต่งให้หม่อมบ่าวไซเมืองโศย หม่อมบ่าวแก้วเมืองพวน ๒ นายไพร่ ๔ คน ไปชอกกองทัพเมืองญวนที่เมืองเตงแแดง องเทืองเจ้าเมืองเตงแแดงจึงแต่งให้กวางแจงทือ กวางบ่าง กวางลิง ๓ นายคุมไพร่ ๒๐๐๐ เศษ ยกขึ้นมาทางน้ำมา กวางแจง กวางทือ กวางลิง ก็ตั้งค่ายอยู่ที่สับ สิมแขวงญวนเป่นที่ต่อเขตแดนกับเมืองเชียงค้อ

แล้วข้าพเจ้าได้รู้ว่าทำวคำตันเมืองแวนมาชอกกองทัพกวางแจง กวางบ่าง กวางลิง พวกญวนที่ตั้งอยู่ที่ค่ายสับสิมขึ้นไปช่วยเมืองแวน ได้รับกับกองทัพฮ่อกวางลิงถูกกระสุนปืนฮ่อตายในที่รบ กองทัพญวนก็พากันถอยทัพกลับไปบ้านเมืองแล้วพวกฮ่อกอชู กอจวงไซสาม กับไพร่ประมาณ ๒๐๐ คนยกออกจากเมืองแวนไปสมทบกับพวกท้าวยี่ พระยาร่มโพธิ์ ๑ พระยาวังโคงพวกข้าเจืองที่ค่ายห้วยมันแขวงเมืองแวน ระยะทางจากเมืองแวนวันหนึ่ง ข้าพเจ้ารู้ว่าองบา องเมือง ผู้ไทแดงอยู่บ้านดงสะมางแขวงเมืองเซี่ย เมืองมิมเขตแดนของญวน คนจำพวกนี้ขึ้นกับญวน มาจ้างเอาพวกฮ่อพวกข้าเจืองที่ตั้งค่ายอยู่ห้วยมันไปตีเมืองโศย เมืองพวน พวกฮ่อพวกข้าเจืองก็รับคำองบา องเมือง ครั้นเดือน ๘ ปีเถาะเอกศก ๑๒๔๑ พระยาร่มโพธิ์ พระยาวังลงนายข้าเจืองคุมไพร่พล ๒๐๐ คน พวกฮ่อ กอจวง กอชูไซสาม คุมไพร่พลประมาณ ๒๐๐ คน เข้ากันกับพวกข้าเจืองนาย ๕ คนไพร่ ๔๐๐ คนยกไปเมืองโศย

ข้าพเจ้าได้รู้ว่าว่ากองทัพพวกฮ่อ พวกข้าเจืองจะยกมาตีเมืองข้าพเจ้าจึงแต่งให้หม่อมเปาทิบ ทำวคัดคุมไพร่ ๒๐๐ เศษ ยกไปที่บ้านนาค้ำ ระยะทางจากเมืองโศย ๒ วัน พบกองทัพพวกฮ่อข้าเจืองที่นั่น พวกเมืองโศยกับพวกฮ่อกับพวกข้าเจืองได้ต่อรบกันอยู่ถึง ๑๐ วัน พวกฮ่อตายในที่รบ ๘ คน พวกเมืองโศยหาเป่นอันตรายไม่ พวกฮ่อข้าเจืองทานกำลังพวกเมืองโศยไม่ได้ก็แตกหนีกองทัพพวกเมืองโศย ๆ เก็บได้ธงพวกฮ่อสีแดง ๒ คัน หอก ๓ เล่ม แล้วพวกฮ่อก็ถอยทัพไปรวบรวมตั้งค่ายมันที่บ้านเฮาระยะทางจากนาค้ำประมาณ ๔ ชั่วโมง พวกเมืองโศยก็ตั้งค่ายมันสกัดทางอยู่ที่นาค้ำ อยู่ได้ประมาณ ๑๐ วัน พวกฮ่อ กอจวง กอชู จึงแต่งให้พระยาร่มโพธิ์พระวังลงคุมไพร่พวกข้าเจืองอ้อมไปสกัดหลังกองทัพพวกเมืองโศยไว้ในคราวเดียนั้น พวกฮ่อก็ยกไพร่พลมาเมืองโศยที่ตั้งสกัดทางอยู่กองทัพพวกข้าเจืองก็ยกส่งไปตีเมืองโศย

ครั้งนั้นเมืองโศยก็แตกแก่ทัพพวกข้าเจือง กองทัพเมืองโศยที่ตั้งสกัดทางอยู่นาค้ำก็แตกหนีฮ่อ แล้วพวกทัพฮ่อก็ยกไปสมทบกับพวกข้าเจืองที่เมืองจาด ระยะทางมาจากเมืองโศยครั้งวันพวกฮ่อกับข้าเจืองก็ตั้งค่ายพักอยู่ที่นั่น พวกฮ่อแลข้าเจืองแต่งคนออกสอดแนมจับครอบครัวพวกเมืองโศย

เมืองจาด พวกฮ่อฆ่าเจืองจับได้พวกเมืองไสยชายหญิง ๓๐ คน เขาไปไว้ที่ค่ายเมืองจาด พวกข้าพเจ้า ท้าวขุนแลไพร่ราษฎรก็อพยพครอบครัวหนีพวกฮ่อแลฆ่าเจืองไปอยู่ที่เมืองฮาม ระยะทางจากเมืองไสยคืนหนึ่ง พวกข้าพเจ้าพักอยู่ที่นั่นประมาณ ๙ วัน ๑๐ วัน พวกข้าพเจ้าก็พาครอบครัวเลยลงไปอยู่ที่เมืองกีแขวงเมืองญวน ระยะทางจากนาฮาม ๘ วัน แล้วข้าพเจ้ากับท้าวขุนรวม ๑๕ คน พาคนลงไปหากวานเถืองเจ้าเมืองเตงแดง ระยะทางจากเมืองกีไป ๕ คืนชอกกองทัพเจ้าเมืองเตงแดงขึ้นมาช่วย กวานเถืองจึงแต่งให้กวานทือ กวานลิง กวานทาม ๓ นายคุมไพร่ ๓๐๐๐ คนยกมาทางน้ำมา ข้าพเจ้าก็มาพร้อมกับกองทัพนั้นด้วย กวานทือ กวานลิง กวานทามก็ตั้งค่ายมั่นที่เมืองจา ระยะทางจากเมืองเตงแดง ๑๒ คืน

ครั้งนั้นพวกฮ่อพวก ข้าเจืองพวกพูไทแดง คือองบา องเมือง พวกกันเลื่อนไปตั้งค่ายอยู่ที่เมืองลายแขวงเมืองพูน นายทัพพวกญวนจึงยกกองทัพไปตีพวกฮ่อแลฆ่าเจืองพวกผู้ไทค่ายเมืองลายได้ต่อรบกันครั้งนั้น ๘ วัน พวกฮ่อตายในที่รบ ๓๗ คน ข้าเจืองตายประมาณ ๒๐ คนเศษ พวกผู้ไทยตาย ๒๐ คน พวกญวนตายประมาณ ๓๐ คน พวกฮ่อพวกข้าเจืองผู้ไทแดงก็แตกกองทัพญวน พวกฮ่อแลฆ่าเจืองผู้ไทยก็พากันแตกหนีแยกย้ายกันไป กอชุนายฮ่อตายในที่รบ กอจองไซสามคุมไพร่ ๑๖๐ คนหนีญวนมาตั้งค่ายอยู่ที่บ้านไดนาปาแขวงเมืองสบแอต พระยารัมโพธิ์ พระยาวังโลงคุมไพร่หนีไปทางเมืองซำใต้ แต่องบา องเมือง พวกผู้ไทแดงยอมเข้าสู้ญวน ขออาสาไต่รอยทำมาหากินอยู่ในเขตแขวงเมืองไสย แล้วกวานทือนายทัพญวนจึงถามข้าพเจ้าว่าจะยอมให้อยู่ฤๅไม่ให้อยู่ ข้าพเจ้าจึงว่าสุดแล้วแต่กวานทือจะเห็นควร กวานทือนายทัพญวนจึงเรียกเอาหนังสือสัญญาฉบับของบาองเมือง องบาองเมืองก็ยอมทำหนังสือสัญญาให้ ในหนังสือสัญญามีความว่าข้าพเจ้าองบาองเมือง แลพวกข้าพเจ้าผู้ไทแดง ตั้งแต่นี้สืบไปเมื่อนำ พวกข้าพเจ้าไม่เที่ยวชักนำพวกฮ่อฆ่าศึกแลฆ่าเจืองเที่ยวรบกวานตีบ้านเมืองอีกต่อไปแล้ว กวานทือ ก็รับเอาสัญญาไว้

องบา องเมือง ก็ตั้งบ้านเรือนทำมาหากินอยู่ในเมืองเชียงแมนแขวงเมืองไสย กวานทือกองทัพญวนก็ถอยทัพกลับไปเมืองเตงแดง ข้าพเจ้าก็พาท้าวขุนครอบครัว ไพร่ราษฎรกลับเข้าไปอยู่เมืองไสยตามเดิม ครั้นอยู่มา ณ ปีวอกจศก ๑๒๔๖ กอชุนายฮ่อคุมไพร่ประมาณ ๔๐ คน ๕๐ คน กลับมาจากเมืองพวนเข้าสมทบกองทัพพวกกอจองไซสามฮ่อธงเหลืองที่บ้านไดนาปาแขวงเมืองสบแอต จะเปนวันเดือนใดจำไม่ได้ ท้าวไต้บุตรเจ้าเมืองเชียงค้อคุมไพร่พลประมาณ ๓๐๐ คน กับไพร่พลเมือง ๑๐๐ รวม ๔๐๐ คน ยกไปที่ค่ายฮ่อกอยี่ กอจอง ไซสามที่ค่ายบ้านไดนาปา ท้าวไต้ตั้งค่ายที่ทุ่งนาคำแขวงเมืองสบแอตไกลกับค่ายฮ่อประมาณ ๒ ชั่วโมง

ครั้งนั้นท้าวไต้รบกับพวกฮ่อกอยี่สู้รบกันถ้อยที่ถ้อยแพ้ชนะกันถึง ๓ ครั้ง ๆ ที่ ๓ ท้าวไต้ถูกกระสุนปืนตายในที่รบ พวกกองทัพท้าวไต้ก็พากันแตกหนีฮ่อลงมาเมืองฮาง พวกกอยี่ก็ยกไพร่พล ๔๐ คน ติดตามไปถึงเมืองฮาง กองทัพพวกท้าวไต้แลไพร่ราษฎรก็พากันแตกหนีไปจากเมืองฮาง ต่างคนต่างก็แยกย้ายกระจัดกระจายไป ครั้นถึงณปีระกาสปีตศก ๑๒๔๗ ท้าวเนื่องพี่ชายท้าวไต้บุตรเจ้าเมือง

เชียงใหม่รวบรวมไพร่พลได้ ๒๐๐ คน ยกไปรบพวกก้อยที่ค่ายเมืองฮาง ท้าวเนื่องตั้งค่ายมั่นที่บ้านลานฮาง ระยะทางมาเมืองบัววันหนึ่ง พวกฮ่อคอยรู้ว่าท้าวเนื่องยกทัพมาจึงยกไพร่พลไปต่อรบกับพวกท้าวเนื่องที่ค่ายลานฮาง ต่อรบกันอยู่ถึง ๓ เวลา พวกฮ่อตายในที่รบประมาณ ๘ คน พวกท้าวเนื่องถูกกระสุนปืนตายท้าวเดิม ๑ บวญ ๒ พวกท้าวเนื่องสู้ฮ่อไม่ได้ก็แตกถอยมาเข้าค่ายเมืองบัว พวกฮ่อคอยก็ติดตามไปที่เมืองบัว ท้าวเนื่องกับท้าวคำพันคำโสมเมืองบัวก็อพยพครอบครัวหนีพวกฮ่อออกไปเมืองลาดเขตรแดนญวน

พวกฮ่อคอยก็เข้าอยู่ในค่ายเมืองบัววันเดือน ๗ ข้างแรมปีระกาสปีตศก พระสุรินทรท้าวเนื่องเมืองโสยรู้ว่าท้าวเนื่องแตกหนีฮ่อไป พวกฮ่อมาตั้งค่ายอยู่เมืองบัว จึงแต่งให้ท้าวพิมอินทรโยธาคุมไพร่ ๒๐๐ คน ยกขึ้นไปตั้งสกัดทางอยู่ที่ตำบลคางยิวเขตรแดนเมืองโสยกับเมืองเชียงใหม่ต่อกัน ระยะทางมาเมืองโสย ๒ วัน พวกฮ่อคอยรู้ว่ากองทัพเมืองโสยยกมา จึงยกไพร่พลไปต่อรบกับพวกเมืองโสยที่ค่ายคางบัว พวกฮ่อกับพวกเมืองโสยสู้รบกันได้ประมาณ ๓ ชั่วโมง พวกฮ่อตาย ๑๒ คน พวกเมืองโสยตาย ๓ คน ในทันใดนั้นก้อยี่แตงนายทัพออกสกัดตัดหลัง พวกกองทัพเมืองโสยทานกำลังฮ่อไม่ได้ ก็แตกทัพถอยมาเข้าค่ายเมืองคางพวกฮ่อคอยก็ยกไพร่พลติดตามมาตั้งค่ายมั่นที่เมืองเชียงใหม่ไกลกับค่ายเมืองโสยประมาณ ๒ ชั่วโมง แล้วข้าพเจ้ากับพระสุรินทรจัดได้ไพร่ ๓๐๐ คน ยกขึ้นไปตั้งค่ายเมืองคาง พวกฮ่อคอยเห็นว่ากองทัพเมืองโสยยกมาสมทบกันเข้ามีไพร่พลมาก พวกฮ่อคอยก็ถอยทัพกลับมาเข้าค่ายเมืองบัว กองทัพเมืองโสยก็ถอยกลับไปเมืองโสย

ครั้นถึง ณ เดือน ๑๑ ปีระกาสปีตศก ข้าพเจ้าได้รู้ว่าองบามเมือง ผู้ไทแดงแต่งให้ท้าวตื้อน้ององเมืองกับองโดยไพร่ ๔ คน พาเงินเอากระป๋อดหนึ่งกับเงิน ๕ เบี้ย เปนเงิน ๓ ตำลึง สองสลึง ไปให้ก้อยี่ที่ค่ายเมืองบัว แล้วว่าจ้างพวกก้อยี่ไปช่วยตีเมืองโสยเมืองพูนให้แก่องบามเมือง องบามเมืองจะให้เงินค่าจ้าง ๒๐๐ ชัน คิดเปนเงิน ๒๖ ชั่ง ๑๐ตำลึง พวกก้อยี่ก็รับคำว่าจะไปตีเมืองโสยเมืองพูนให้แก่องบามเมือง แล้วก้อยี่สั่งท้าวตื้อองโดยให้ไปบอกองบามเมืองให้จัดแจงเสียบียงอาหารเตรียมไพร่พลไว้ทำเถิด ท้าวตื้อองโดยก็พากันกลับมา ณ เดือน ๑๑ ข้างขึ้นปีระกาสปีตศก ก้อยี่กับไพร่พล ๘๐ คน ยกไปหาองบามเมืองที่เมืองเชียงใหม่ ก้อยี่องบามเมืองพร้อมใจกัน ก้อยี่คุมพวกฮ่อ ๘๐ คนองบามเมืองคุมพวกผู้ไทแดง ๓๐๐ คน รวมเข้ากันเปนไพร่พล ๓๘๐ คน ยกไปตีเมืองพูน แล้วพวกเมืองพูนเมืองโสยเกณฑ์ไพร่พลออกต่อรบกับพวกก้อยี่ องบามเมืองสู้รบกันอยู่ได้ ๔ วัน พวกฮ่อและพวกผู้ไทตายในที่รบ ๒๓ คน พวกเมืองโสยเมืองพูนตายในที่รบ ๘ คน พวกเมืองโสยเมืองพูนทานกำลังพวกก้อยี่องบามเมืองไม่ได้ ก็แตกหนีอพยพครอบครัวไพร่ราษฎรไปเมืองแวน พวกก้อยี่องบามเมืองเก็บได้ทรัพย์สิ่งของ แลจับได้พวกเมืองพูนเมืองโสยรวมชายหญิง ๑๙ คน

แล้วก้อยี่คุมพวกฮ่อไปตั้งค่ายอยู่เมืองพูนกองหนึ่ง องบามเมืองคุมพวกผู้ไทแดงตั้งค่ายอยู่ที่เมืองโสยกองหนึ่ง จะเปนวันเดือนใดจำไม่ได้ ก้อยี่คุมไพร่ประมาณ ๗๐ คน องบากับท้าวตื้อคุมพวกผู้ไทแดงประมาณ ๒๐ คนเข้ากับพวกก้อยี่ รวมไพร่พลประมาณ ๒๗๐ คน ยกไปเมืองแวน พวกเมือง

แวนยกไพร่พลมาต่อสู้ พวกเมืองแวนทานกำลังฮ่อแลพวกกองบาไม่ได้ ฮ่อถอยทัพกลับมาเข้าเมืองแวน พวกก้อยี่แลองบาก็ยกไพร่พลตามเข้าตั้งค่ายที่บ้านโคกแขวงเมืองแวน พวกเมืองแวนก็ยอมเข้าทำฮ่อ พวกก้อยี่องบาก็ คราวนั้นพวกข้าพเจ้าแลท้าวขุนไพร่ราษฎรก็อพยพครอบครัวหนีออกจากเมืองแวน แยกย้ายกันไปอยู่ตามหัวเมืองขึ้นในเขตแดนแขวงเมืองหลวงพระบางหลายตำบล ข้าพเจ้าคุมครอบครัวมาอยู่บ้านปงห้าแขวงเมืองซ็อน

ครั้น ณ เดือน ๔ ขึ้นแรมก็ค้ำจាំไม่ได้ ปีระกาสัปตศก ข้าพเจ้าได้รู้ว่ากองทัพใหญ่กรุงเทพฯ คุมไพร่พลทหารยกขึ้นมาจาก เมืองหลวงพระบางแล้ว ท่านเจ้าหมื่นไวยวรนาถแม่ทัพใหญ่ยกมาขึ้น ตั้งค่ายพักอยู่ที่เมืองซ็อน แล้วข้าพเจ้าได้รู้ว่าท่านแม่ทัพแต่งนายทหารคุมทหารกรุงเทพฯ แยกกันเป็น ๒ กอง ๆ หนึ่งเจ้าราชวงศ์ หลวงจ้านง นายทหารไปทางเมืองแวน กองหนึ่งเจ้าราชาภคินัย หลวงดุษกรปลาด นายทหารไปทางเมืองแอต การที่จะไปรบก้อยี่ จนก้อยี่เข้ายอมทุกก็แจ้งอยู่กับเจ้าราชาภคินัย แลท่านหลวงดุษกรปลาดนายทหารนั้นแล้ว เดิมในพื้นที่บ้านเมืองข้าพเจ้าเมื่อปรกติดอยู่ทำไร่ได้ปี หนึ่งประมาณ ๓๐๐ เกวียน ซื้อขายกัน ๖ สัดต่อบาท ลูกสัด ๓๐ หนาน ๆ ๘๓๐ ปีหนึ่ง พวกฮ่อแลซื้อ เขาฝิ่นมาขายในพื้นที่บ้านเมือง ซื้อเป็นเงินบาทหนึ่งเป็นยาฝิ่นหนัก ๒ บาทบ้าง ได้จำหน่ายขายซื้อกัน ดังนี้ สิ้นด้วยคำข้าพเจ้าท้าวเมืองอินทโยธาเป็นความสัตย์จริงแต่เท่านี้.

๔. เรื่องเมืองซำใต้

ที่ตั้งกองทัพเมืองซ็อน ณ วัน ๖๑๑ ค่ำ ปีจออัฐ ๑๒๔๘ ข้าพเจ้าองเวียน ท้าวขุนในเมืองซำใต้ ให้ถ้อยคำว่าเดิมเมื่อปีจอฉศก ๑๒๓๖ ข้าพเจ้าทราบว่ามีนายจีนฮ่อชื่อกวานเหียบ มีธงแดงคุมไพร่พล ๕๐๐ คน ยกมาแต่เมืองมูลหัวเมืองขึ้นเมืองญวนลงมาตั้งมั่นอยู่ในเขตแดนแขวงเมืองซำใต้ องเวียนเจ้าเมืองซำใต้ได้ทราบข่าวว่าพวกฮ่อมาตั้งอยู่ ดังนั้นจึงได้เรียไรเงินทำวขุนกรมการแลราษฎรได้แล้ว แต่งให้แสนพรหมกรมการคุมเอาเงิน ๓๐๐ ชัน ๆ ละ ๒๔ บาท คิดเป็นเงิน ๙๐ ซึ่ง เอาไปให้กับ กวานเหียบนายฮ่อยอมเข้าทำฮ่อเกี่ยวนายฮ่อก็รับเอาเงิน ๓๐๐ ชันไว้

ครั้นอยู่มาได้ประมาณ ๙ เวลา ๑๐ เวลา พอถึงสองยามเศษเกิดเพลิงไหม้ขึ้นที่เรือนราษฎรในเมืองซำใต้ เพลิงไหม้ลุกลามติดเรือนต่อไปประมาณ ๕๐ หลังเรือนเศษหมดทั้งเมืองซำใต้ เจ้าเมืองท้าวขุนกรมการแลราษฎรแตกตื่นวุ่นวายกัน ฝ่ายกวานเหียบนายฮ่อสงสัยว่าพวกลาวหายยอมเข้าทำโดยสุจริตไม่ คิดอุบายแกล้งเอาเพลิงเผาเรือนเสียทั้งสิ้น ไม่เป็นที่ไว้วางใจกลัวว่าพวกฮ่อจะรบกวานอีกต่อไป ฝ่ายพวกลาวก็มีความสงสัยพวกฮ่อว่าแกล้งเอาเพลิงมาเผาเรือนเสียทั้งนี้ เพื่อความประสงค์ของพวกฮ่อจะให้ ไพร่พลเมืองแตกตื่นหนีไป จะได้ยกเข้ามาครอบครองตั้งมั่นอยู่ในเมืองซำใต้ แต่เมื่อเพลิงเกิดขึ้นนั้นจะพิเคราะห์เอาเหตุกับผู้ใดเปนแน่หาได้ความชัดไม่ ต่างคนต่างมีความสงสัยกันอยู่ทั้งสองฝ่ายดังนี้ แล้วพวกฮ่อก็กวาดเอาคนเมืองซำใต้ไป ๒๐ คน ยกออกจากเมืองซำใต้ไปตั้งมั่นอยู่นาเวิมแขวงเมืองแวน แต่ฮ่อจะยกไพร่พลต่อไปบ้านโดเมืองโดหาทราบไม่ เจ้าเมืองซำใต้กับท้าวขุน

กรมการแลไพร่พลเมืองหนีไปชุมนุมอยู่ในป่า ซึ่งพวกลาว ๒๐ คนที่ฮ่อกวาดต้อนไปนั้นหนีกลับมาเมืองซำใต้ได้ทั้ง ๒๐ คน ก็รวบรวมกันอยู่ในป่าประมาณได้ ๗ เวลา จึงพากันยกครอบครัวออกจากป่าเข้ามาตั้งอยู่ในเมืองซำใต้ดังกล่าว

ครั้นอยู่มาได้ประมาณ ๑๑ เวลา ๑๒ เวลา นายฮ่อพวกธงลายคือกวานแบก กวานวัน คุมไพร่พล ๒๐๐๐ คน ยกออกจากเขตแดนแขวงเมืองญวนขึ้นมาตั้งมั่นอยู่ณเมืองเปา ๆ นี้ขึ้นกับเมืองซำใต้ ระยะทางตั้งแต่เมืองเปาขึ้นมาเมืองซำใต้ ๒ เวลา แล้วกวานแบกนายฮ่อแบ่งไพร่พล ๓๐๐ คน ยกออกจากเมืองเปาขึ้นมาตั้งมั่นอยู่เมืองพัท ๆ นี้ขึ้นกับเมืองซำใต้ ระยะทางตั้งแต่เมืองพัทขึ้นมาเมืองซำใต้ ๒ ชั่วโมง แล้วกวานแบกนายฮ่อจึงให้เพียงพระเจ้าเมืองพัทขึ้นมาออกกับของเวียนเจ้าเมืองซำใต้ว่า ถ้าจะต่อสู้รบกันกับกวานแบกนายฮ่อแล้ว ก็ให้เจ้าเมืองซำใต้รับแรงยกขึ้นมาต่อสู้รบกันโดยเร็ว อย่าได้รั้งรออยู่ให้เนิ่นช้า ถ้ามิฉะนั้นไม่ต่อสู้รบกันกับพวกฮ่อก็ให้เจ้าเมืองซำใต้เอาเงิน ๓๐๐ ชันไปให้กับกวานแบกนายฮ่อขออ่อนน้อมยอมเข้าทูลเสียของเวียนเจ้าเมืองซำใต้ได้ทราบความตามถ้อยคำกวานแบกนายฮ่อสั่งเพียงพระมาแจ้งดังนั้นแล้ว จึงได้มอบเงิน ๓๐๐ ชัน ๆ ละ ๒๔ บาท คิดเป็นเงิน ๙๐ ซึ่งให้กับเพียงพระเจ้าเมืองพัทคุมไปให้กวานแบก นายฮ่อขออ่อนน้อมยอมเข้าทูลไม่สู้รบแล้ว ๆ กวานแบก นายฮ่อก็รับเอาเงิน ๓๐๐ ชันนั้นไว้ จึงสั่งกับเพียงพระเจ้าเมืองซำใต้ว่า ให้เจ้าเมืองซำใต้จัดเงินมอบให้กับเราอีก ๒๐๐ ชันให้ครบ ๕๐๐ ชันจึงจะยอมรับให้เข้าทูล

เจ้าเมืองซำใต้ได้ทราบความดังนั้นแล้ว เห็นว่ากวานแบกนายฮ่อพูดจาไม่ยั่งยืนกลับกลอกมีใจกำเริบหาเป็นคนซื่อตรงมั่นคงไม่ จึงได้สั่งกับเพียงพระเจ้าเมืองซำใต้ไปบอกกับกวานแบกนายฮ่อว่า ซึ่งจะเอาเงินอีก ๒๐๐ ชันนั้นไม่มีเงินจะให้แล้ว ให้กวานแบกยกไพร่พลฮ่อขึ้นมาต่อสู้กันเถิด เพียงพระเจ้าเมืองซำใต้ขอความซึ่งเจ้าเมืองซำใต้สั่งนั้นไปแจ้งความกับกวานแบกนายฮ่อทุกประการ แล้วกวานแบกนายฮ่อตอบว่าถ้าจะต่อสู้รบกันก็ตามแต่ใจเจ้าเมืองซำใต้

ทันใดนั้นกวานแบกคุมไพร่พลฮ่อยกออกจากเมืองพัทเดินลงไปยังเมืองเปาซึ่งกวานวันนายฮ่อตั้งมั่นอยู่นั้น รวบรวมไพร่พลพร้อมกันณเมืองเปา ครั้นอยู่มาได้ประมาณ ๓ เวลา ๔ เวลา กวานแบกนายฮ่อคุมไพร่พลแบ่งกำลังออกจากเมืองเปา ๔๐๐ คนยกเดินขึ้นมาต่อสู้กันที่เมืองซำใต้ ได้สู้รบกันเปนสามารถอยู่ ๒ เวลา ฝ่ายพวกลาวเมืองซำใต้ไล่ฆ่าฟันพวกฮ่อตาย ๑๗ คน ถูกกระสุนปืนป่วยเจ็บไปเปนอันมาก กวานแบกนายฮ่อทวนฝีมือแลกำลังลาวพวกเมืองซำใต้มิได้ก็แตกทัพถอยหนีลงไปหากวานวันนายฮ่อซึ่งตั้งมั่นอยู่ณเมืองเปา รวบรวมกองทัพอยู่ที่นั่นแล้ว กวานแบก กวานวัน ปฤกษากันว่าเมืองเปานี้เปนหัวเมืองขึ้นกับเมืองซำใต้ ควรพวกเราจะแก้แค้นเจ้าเมืองซำใต้ให้ได้ เห็นชอบพร้อมด้วยกันแล้ว จึงพากันเข้าไปจับเพียงสมเจ้าเมืองเปากับท้าวขุนกรมการนั้นฆ่าเสีย แลกวาดต้อนราษฎรไพร่พลเมืองชายหญิงประมาณได้ ๓๐ คน ๔๐ คน กวานแบก กวานวันนายฮ่อจึงคุมไพร่พลยกออกจากเมืองเปาเดินทางไปเมืองโสย แลจะไปตั้งมั่นอยู่บ้านใดเมืองใดหาทราบไม่

ครั้งอยู่มาถึง ณ ปีภูกฤษีปีศก๑๒๓๗ กวานเลื่องนายฮ่อธงแดงคุมไพร่พล ๑๐๐ คนยกออกจากทุ่งเชียงคำขึ้นมาตั้งมั่นอยู่เมืองแพน ๆ ขึ้นกับเมืองลาน แล้ววงเวียงเจ้าเมืองขำใต้ได้ทราบข่าวว่าพวกฮ่อมาตั้งอยู่เมืองแพนนั้น ก็ลือกันว่าพวกฮ่อจะยกเลยลงมาตีเมืองขำใต้ เจ้าเมืองขำใต้จึงแต่งให้เขียนเทื่อกรมการคุมไพร่พล ๓๐๐ คนกอง ๑ ยกออกจากเมืองขำใต้ขึ้นไปตั้งมั่นคอยสู้รบอยู่หัวเชียงแขวงเมืองขำใต้ เพื่อจะมีให้ฮ่อยกล่องเลยลงมาตีในเมืองขำใต้นั้นได้ แล้วพวกฮ่อก็หาได้ยกมาต่อสู้อันที่หัวเชียงนั้นไม่ แต่กวานเลื่องนายฮ่อคุมไพร่พลยกออกจากเมืองแพนเลยลงไปทางเมืองแวนโอบ อ้อมสกัดหลังมาตั้งมั่นคอยสู้รบอยู่นามอนในเขตแดนแขวงเมืองขำใต้ วงเวียงเจ้าเมืองขำใต้ได้ทราบข่าวว่าพวกฮ่อยกมาตั้งอยู่นามอนดังนั้น จึงคุมไพร่พล ๒๐๐ คนยกออกจากเมืองขำใต้ ขึ้นไปสมทบกองทัพเวียงเทื่อที่ ณ หัวเชียง รวบรวมไพร่พลได้ ๕๐๐ คนพร้อมกันยกออกจากหัวเชียงเลยลงมาถึงนามอน แล้ววงเวียงเจ้าเมืองขำใต้ เวียงเทื่อกรมการคุมไพร่พล ๕๐๐ คนนั้นเข้าต่อสู้รบกับกวานเลื่องนายพวกฮ่อเป็นสามารถได้เวลาหนึ่ง

พวกฮ่อทานกำลังแลฝีมือลาวมิได้แตกกระส่ำระสายถอยกองทัพหนีเข้าป่าไป พวกลาวไล่ฆ่าฟันพวกฮ่อตายในขณะนั้น ๑๙ คน ถูกกระสุนปืนปวยเจ็บไปเป็นอันมาก แต่พวกฮ่อที่เหลือตายหนีไปได้นั้นกวานเลื่องนายฮ่อจะรวบรวมควบคุมไพร่พลไปตั้งมั่นอยู่ที่หนึ่งที่ใดหาทราบ ไม่ แล้ววงเวียงเจ้าเมืองขำใต้กับเขียนเทื่อกรมการคุมไพร่พลยกออกจากนามอนกลับเข้ามายังเมืองขำใต้

ครั้งอยู่มาถึง ณ ปีเกาะเอกศก ๑๒๔๑ พระยาดอกไม้ พระยาคำนายข้าเงืองคุมไพร่พล ๓๐๐ คน ยกออกจากเมืองหมัดหัวเมือง ขึ้นกับเมืองญวน เดินขึ้นมาตั้งมั่นอยู่เขาหมอกซึ่งเป็นเขตแดนแขวงเมืองญวนติดต่อกับเขตแดนแขวงเมืองขำใต้นั้นด้วย แล้ววงเวียงเจ้าเมืองขำใต้ได้ทราบข่าวว่าพวกข้าเงืองมาตั้งมั่นอยู่เขาหมอกดังนั้นจึงแต่งให้เขียนนาม แสนคำ กรมการคุมไพร่พล ๒๕๐ คน ยกออกจากเมืองขำใต้ไปตั้งรับคอยสู้รบ กับพวกข้าเงืองที่บ้านนาคานในแขวงเมือง ขำใต้กอง ๑ แต่งให้หม่อมบัวคำเพง คำโสม กรมการคุมไพร่พล ๒๕๐ คน ยกออกจากเมืองขำใต้ไปตั้งมั่นสู้รบอยู่เขาหมอกกอง ๑ รวม กองทัพเมืองขำใต้ซึ่งได้แยกแยกทางไปต่อสู้รบ ๒ กองเป็นคน ๕๐๐ คน ระยะทางตั้งแต่เขาหมอกไปบ้านนาคานห่างกันเวลาหนึ่ง แล้วพระยาคำ แบ่งกำลังไพร่พลข้าเงือง ๑๕๐ คน ยกออกจากเขาหมอกไปต่อสู้รบกับเขียนนาม แสนคำ ที่บ้านนาคากอง ๑ แต่พระยาดอกไม้ คุมไพร่พลข้าเงืองที่เหลือจากพระยาคำแบ่งกำลังไปรบนั้น ยังคงอยู่ ๑๕๐ คน ตั้งมั่นคอยรับรบสู้กับ บ่าวหม่อมบัวคำเพง คำโสม ที่ ณ เขาหมอกกอง ๑ แต่กองทัพพวกลาวกับพวกข้าเงืองทั้ง ๒ ฝ่ายนี้พร้อมกันต่างคนต่างเข้าสู้รบกันเป็นสามารถทั้ง ๒ กองได้เวลาหนึ่ง ฝ่ายเขียนนาม แสนคำกรมการกับไพร่พลไล่ฆ่าฟันพระยาคำนายข้าเงืองตายคน ๑ ไพร่พลข้าเงืองตาย ๒๙ คน รวมข้าเงืองตาย ๓๐ คน แตกระส่ำระสายถอยหนีจากบ้านนาคานที่รบนั้นไป แต่หม่อมบัวคำเพง คำโสม กรมการคุมไพร่พลไล่ฆ่าฟันพวกข้าเงืองตาย ๓ คน พระยาดอกไม้ นายข้าเงืองรวบรวมไพร่พลที่เหลืออยู่นั้น

แตกทัพโดยหนีออกจากนครที่รบเขามอนนั้นกลับคืนไปตั้งมั่นอยู่ยังเมืองหมัดหัวเมืองขึ้นกับเมืองญวนดังเก่า

ครั้นถึง ณ ปีมโรงโทศก ๑๒๔๒ พระยาท้าวยีพระยาเกิดนายข้าเงืองคุมไพร่พล ๑๒๐๐ คน ยกออกจากเมืองเป็นซึ่งเปนหัวเมืองขึ้นกับเมืองหัวเมือง เดินลงมาตั้งมั่นอยู่บ้านห้วยเตียงแขวงเมืองซำใต้ แล้วองเวียนเจ้าเมืองซำใต้ ได้ทราบข่าวว่าพวกข้าเงืองมาตั้งอยู่บ้านห้วยเตียงดังนั้น จึงแต่งให้เพี้ยบัว เพี้ยหาด กรมการคุมไพร่พล ๕๐๐ คน ยกออกจากเมืองซำใต้ไปต่อสู้รบกับพวกข้าเงืองที่บ้านห้วยเตียงเปนสามารถได้ ๒ เวลา พวกข้าเงืองไล่ฆ่าฟันพวกลาวเมืองซำใต้ตาย ๒ คน ฝ่ายเพี้ยบัว เพี้ยหาด กรมการเห็นว่าจะทานกำลังแลฝีมือพวกข้าเงืองมิได้ก็แตกทัพโดยหนีกลับเข้ามายังเมืองซำใต้ แล้วพระยาท้าวยีพระยาเกิด คุมไพร่พลข้าเงืองยกออกจากบ้านห้วยเตียงเดินทางเวลาหนึ่งมาถึงกิวเขาริบทัดตั้งมั่นพักไพร่พลประชิดติดพันคอยสู้รบกับพวกลาวเมืองซำใต้อยู่ที่นั้น

องเวียนเจ้าเมืองซำใต้จึงแต่งให้เพี้ยบัว เพี้ยหาด คุมกำลังไพร่พล ๔๐๐ คน ยกออกจากเมืองซำใต้ไปต่อสู้รบกับพวกข้าเงืองที่ตั้งอยู่กิวเขาริบทัดนั้นอีกครั้งหนึ่ง ต่างคนต่างเข้าสู้รบกันเปนสามารถได้ ๓ เวลา พวกข้าเงืองไล่ฆ่าฟันพวกลาวตาย ๒ คน เพี้ยบัว เพี้ยหาด กรมการเห็นว่าพวกข้าเงืององอาจแข็งแรงนัก ครั้นจะต่อสู้รบกันไปก็จะทานกำลังแลฝีมือข้าเงืองมิได้ ไพร่พลคงจะเปนอันตรายล้มตายเสียเปนอันมาก จึงได้ถอยทัพกลับเข้ามายังเมืองซำใต้ ฝ่ายพระยาท้าวยี พระยาเกิด ก็คุมไพร่พลยกออกจากกิวเขาริบทัดตามเข้ามาตั้งมั่นพักไพร่พลอยู่ที่นั้นคือคอยสู้รบกับพวกลาวเมืองซำใต้ ๆ ก็หาได้ยกออกไปต่อสู้รบกับพวกข้าเงืองไม่ พวกข้าเงืองก็ตั้งประชิดติดพันอยู่ที่นั้นมาจนถึงปีมเสงตรีศก ๑๒๔๓ แล้วพวกม้อยกับท้าวฮืดตอนม้อยซึ่งมาตั้งบ้านเรือนทำมาหากินอยู่ในเขตแดนแขวงเมืองซำใต้ พร้อมใจร่วมคิดกันไปชักชวนพระยาร่วมโพธิ์พระยาบังหลวงนายข้าเงืองซึ่งตั้งมั่นอยู่บ้านเชียงแมนแขวงเมืองโสย ให้ยกพวกข้าเงืองลงมาตีเมืองซำใต้นั้นพระยาร่วมโพธิ์ พระยาบังหลวง จึงได้คุมไพร่พลข้าเงือง ๑๐๐๐ คน ยกออกจากบ้านเชียงแมนแขวงเมืองโสย เดินลงไปถึงเมืองซำใต้แล้วเข้าสมทบกองทัพกับพระยาท้าวยี พระยาเกิด ซึ่งตั้งอยู่ที่นั้นคือแขวงเมืองซำใต้พร้อมกันอยู่ที่นั้นได้ไปฤษาคดกลองกันแล้วแบ่งกำลังไพร่พลออกเปน ๒ กอง ยกแยกกันเข้าไปต่อสู้รบกับพวกลาวเมืองซำใต้ได้ ๒ เวลา

พวกข้าเงืองไล่ฆ่าฟันพวกลาวเมืองซำใต้ล้มตายเสียในขณะนั้นเปนอันมาก องเวียนเจ้าเมืองซำใต้กับท้าวขุน กรมการแลไพร่พลเมืองทานกำลังแลฝีมือข้าเงืองมิได้ พวกกันยกครอบครัวแตกหนีออกจากเมืองซำใต้ลงไปอยู่เมืองญวน คือเมืองกิวหัวเมืองขึ้นกับเมืองดิงเง้ แล้วพวกข้าเงืองก็ยกกันเข้ามาตั้งมั่นอยู่ในเมืองซำใต้

ครั้นอยู่มาได้ประมาณปีเศษ องเวียนเจ้าเมืองซำใต้จึงได้ไปขอกำลังกับกวานหลวงเทืองเจ้าเมืองดิงเง้ ให้ยกกองทัพขึ้นมาช่วยตีพวกข้าเงืองซึ่งตั้งมั่นอยู่ณเมืองซำใต้ ถึง ณ ปีมแมเบญจศก ๑๒๔๕ กวานหลวงเทืองเจ้าเมืองดิงเง้ แต่งให้กวานแจ กวานพ้อ นายทหารคุมไพร่พลญวน ๓๐๐๐

คน ยกออกจากเมืองตึงเง้ขึ้นมาต่อสู้รบกับพวกข้าเจืองซึ่งตั้งอยู่ณเมืองซำใต้ได้ ๗ เวลา พวกญวนก็ไล่ฆ่าฟันพระยารวมโพธิ์นายข้าเจืองตายกับไพร่พลพวกข้าเจืองตายในขณะนั้นเป็นอันมาก แต่พวกไพร่พลพวกข้าเจืองที่เหลือจากตายนั้น พระยา ท้าวยี พระยาเกิด พระยาบังหลง พวกกันควบคุมยกออกจากเมืองซำใต้ หนีไปตั้งมั่นรวบรวมกันอยู่ณเมืองพวน แล้วพวกญวนจับได้ตัวท้าวฮืดตอนม้อย ผู้ต้นเหตุคบคิดชักชวนพระยารวมโพธิ์พระยาบังหลงนายข้าเจืองให้ยกพวกข้าเจืองเข้ามาตีเมืองซำใต้ ทำให้ราษฎรไพร่พลเมืองได้ความเดือดร้อนล้มตายไปแต่ก่อนนั้นเป็นอันมาก เป็นเหตุให้เมืองซำใต้ตกเป็นของพวกข้าเจืองครอบครองอยู่กวางแจ กวางพ้อ นายทหารญวนเห็นว่าท้าวฮืดตอนม้อยคนนี้เป็นคนพาลสันดานโง่ ประพฤติการทรยศ ออกตัญญูหาซื้อตรงต่อเจ้าเมืองซำใต้ ซึ่งตัวได้เอาไครยทำมาหากินอยู่ณบ้านเมืองเขานั้นไม่ กลับมาทำจิตคิดประทุษร้ายเป็นเสียหนามแก่บ้านเมืองให้ได้ความเดือดร้อนทุกข์ยากลำบากของไพร่บ้าน พลเมืองขึ้นฉนี้มีความผิดเป็นอันมาก แล้วกวางแจ กวางพ้อนายทหาร ญวนจึงสั่งให้พวกญวนคุมเอาตัวท้าวฮืดตอนม้อยไปยังณเมืองตึงเง้ ฝ่าย กวางลวงเทืองเจ้าเมืองตึงเง้ จึงสั่งให้ฆ่าท้าวฮืดตอนม้อยนั้นเสีย อย่าให้ผู้ใดเอาเยี่ยงอย่างท้าวฮืดตอนม้อยคนนี้อีก

เมื่อถึง ณ ปีวอกจคก ๑๒๔๖ องเวียนเจ้าเมืองซำใต้กับท้าวขุนกรมการแลไพร่ราษฎรพากันยกครอบครัวออกจากเมืองกิจู ขึ้นมาตั้งอยู่ณเมืองซำใต้ ดังเก่าซึ่งเป็นบ้านเมืองของตัวมาแต่เดิม ครั้นอยู่มาถึงณปีวอกจคก ๑๒๔๗ กวางนกอเย่นายฮ้อธงเหลืองคุมไพร่พล ๗๐๐ คน ยกออกจากเมืองโลยเดินลงไปตั้งมั่นอยู่วังหวายแขวงเมืองซำใต้ แล้วองเวียนเจ้าเมืองซำใต้ได้ทราบข่าวว่ากวางนกอเย่นายฮ้อธงมาตั้งอยู่วังหวายนั้น จึงแต่งให้ท้าวทางกรมการคุมไพร่พล ๗๐ คน ยกออกจากเมืองซำใต้ไปต่อสู้รบกับพวกกวางนกอเย่นายฮ้อธงที่วังหวายหว่างเขาผาบางเป็นที่ช่องแคบซับซ้อน ต่อสู้รบกันเป็นสามารได้ ๖ เวลา พวกลาวไล่ฆ่าฟันพวกฮ้อตายในขณะนั้น ๓๐ คน พวกฮ้อทานกำลังแลฝีมือลวมิได้ แดกหนีถอยทัพกลับไปตั้งอยู่ณเมืองโลยดังเก่า

ครั้นอยู่มาถึงณปีจอฮัฐศก ๑๒๔๘ นี้ ข้าพเจ้าทราบข่าวกองทัพกรุงเทพฯ ซึ่งได้ยกขึ้นมาตั้งอยู่ณเมืองชอน แลได้แต่งกองทัพยกแยกออกเป็น ๒ กอง เดินขึ้นไปปราบปรามโจรผู้ร้ายซึ่งตั้งมั่นอยู่ตามหัวเมืองสบแอด เมืองเชียงค้อ เมืองแวน เมืองโลย เมืองพูนัน กงทัพกรุงเทพฯ ได้ต่อสู้รบกับพวกจีนฮ้อเป็นสามารได้ ไล่ฆ่าฟันพวกจีนฮ้อล้มตายไปเป็นอันมาก พวกฮ้อก็มีความเกรงกลัวเข้ามาอ่อนน้อมยอมสวามิภักดิ์เป็นข้าอยู่ในพระราชอาณาเขตระขอบขันชเสมากรุงสยามต่อไป ตั้งแต่กองทัพกรุงเทพฯ นั้นยกขึ้นมาปราบปรามโจรผู้ร้ายแลได้จัดราชการเมืองหัวพันห้าทั้งหกตลอดไปจนถึงเมือง ๑๒ จุไทเรียบริ้อยเป็นปรกติในครั้งนี้ แล้วพวกฮ้อก็ได้ยกเข้ามารบกวนเมืองซำใต้อีกต่อไป เจ้าเมืองซำใต้กับท้าวขุนกรมการแลไพร่พลเมืองพากันทำมาหากินทุกถ้วนหน้าโดยปรกติมีความสุขมาจนถึงทุกวันนี้ เป็นสิ้นข้อความซึ่งข้าพเจ้าให้ถ้อยคำกล่าวตามข้อราชการที่มีเหตุเกิดขึ้น

ตามเมืองหัวพันห้าทั้งหกแลเมือง ๑๒ จุโฑมาแล้วนั้น ข้าพเจ้าได้ทราบความแต่เท่านี้ ให้ถ้อยคำไว้
เป็นสำคัญ.

๕. เรื่องเมืองห้าเมือง

ที่ตั้งกองทัพ ณ เมืองชอน ณ วัน ๒ ๑๑ ค่ำ ปีมะแม ๑๒๔๘ ข้าพเจ้า ท้าวทอง แลท้าวขุนใน
เมืองหัวเมือง ให้ถ้อยคำไว้ เดิมเมื่อณปีชวดอัฐศก ๑๒๓๘ ข้าพเจ้าทราบว่ามีพวกจีนฮ่อธงลายตัว
นายชื่อสามกอปิวคุมกำลังไพร่พล ๓๐๐ คน ยกออกจากเมืองเชียงค้อ เดินขึ้นมาตั้งมั่นพักไพร่พลอยู่
ในเขตรแดนแขวงเมืองอ้อ ๆ นี้ขึ้นกับหัวเมือง แล้วท้าวทองเจ้าเมืองหัวเมืองได้ทราบข่าวว่าพวกฮ่อมา
ตั้งอยู่ดังนั้น ท้าวทองเจ้าเมืองหัวเมืองก็คุมไพร่พล ๔๐๐ คนยกออกจากเมืองหัวเมืองลงไปต่อสู้รบกับ
สามกอปิวนายพวกฮ่อณเมืองอ้อเป็นสามารถได้ ๒ เวลา พวกลาวเมืองหัวเมืองไล่ฆ่าฟันพวกฮ่อตาย
ในขณะนั้น ๑๒ คน สามกอปิวนายฮ่อเห็นว่าจะทานกำลังแลฝีมือลาวมิได้ ก็รวบรวมควบคุมไพร่พล
ฮ่อแตกถอยหนีขึ้นไปตั้งอยู่ณทุ่งเชียงค้ำแขวงเมืองพวน

ครั้นอยู่มาถึง ณ ปีฉลูนพศก ศักราช ๑๒๓๙ ท้าวยี่ นายพวกข้าเจืองคุมไพร่พล ๓๐๐ คน
ยกออกจากเขตรแดนแขวงเมืองญวนเดินขึ้นมาตั้งมั่นพักไพร่พลอยู่ณเมืองเป็น หัวเมืองขึ้นกับเมือง
หัวเมือง แล้วพระยาร่วงนายข้าเจืองคุมไพร่พล ๒๐๐ คน ยกออกจากเมืองยาคือ หัวเมืองขึ้นกับเมือง
แดงเดินลงมาสมทบกับไพร่พลพวกท้าวยี่นายข้าเจืองรวบรวมกันอยู่ณเมืองเป็นทั้งสองกองเป็นคน
๕๐๐ คน แล้วท้าวทองเจ้าเมืองหัวเมืองได้ทราบข่าวพวกข้าเจืองมาตั้งอยู่เมืองเป็นดังนั้น จึงแต่งให้เพี้ย
อุตทุมมกรมการคุมไพร่พล ๓๐๐ คนยกออกจากเมืองหัวเมืองเดินลงไปต่อสู้รบกับพระยาร่วงท้าวยี่
นายพวกข้าเจืองเป็นสามารถได้ ๓ เวลา พวกลาวไล่ฆ่าฟันพวกข้าเจืองตายในขณะนั้น ๘ คน พระยา
ร่วงกับท้าวยี่ แลพวกข้าเจืองทานกำลังแลฝีมือลาวมิได้ พวกกันแตกกระส่ำระสายถอยหนีไป แต่พระยา
ร่วงนั้นรวบรวมไพร่พลพวกข้าเจืองขึ้นไปตั้งอยู่ ณ เมืองซางหัวเมืองขึ้นกับเมืองซำเหนือ แล้วท้าวยี่ก็
ควบคุมพวกข้าเจือง ลงไปตั้งอยู่ณเมืองหมัดคือเมืองญวนหัวเมืองขึ้นกับเมืองดิงเง้

ครั้นอยู่มาถึง ณ ปีจออัฐ ๑๒๔๗ นี้ ข้าพเจ้าทราบว่าการกองทัพกรุงเทพฯ ซึ่งได้ยกขึ้นมาตั้งอยู่ ณ
เมืองชอน แลได้แต่งกองทัพยกแยกออกเป็น ๒ กองเดินขึ้นไปปราบปรามโจรผู้ร้ายซึ่งตั้งมั่นอยู่ตามหัว
เมืองสบแอด เมืองเชียงค้อ เมืองแวน เมืองโสย เมืองพูน นั้นกองทัพกรุงเทพฯ ได้ต่อสู้รบกับพวกจีน
ฮ่อเป็นสามารถ ไล่ฆ่าฟันพวกจีนฮ่อล้มตายไปเป็นอันมาก พวกฮ่อก็มีความเกรงกลัวเข้ามาอ่อนน้อม
ยอมสวามิภักดิ์เป็นข้าอยู่ในพระราชอาณาเขตรขอบเขตสยามต่อไป ตั้งแต่กรุงเทพฯ นั้น
ยกขึ้นมาปราบปรามโจรผู้ร้ายแลได้จัดราชการเมืองหัวพันห้าทั้งหกตลอดไปจนถึงเมือง ๑๒ จุโฑ
เรียบร้อยเป็นปรกติในครั้งนี้แล้ว พวกฮ่อกับข้าเจืองก็มิได้ยกเข้ามาทราบกวนในเขตรแดนแขวงเมืองหัว
เมืองอีกต่อไป เจ้าเมืองหัวเมืองกับท้าวขุนกรมการแลไพร่พลเมืองพากันทำมาหากินโดยปรกติ มี

ความสุขทุกถ้วนหน้ามาจนถึงทุกวันนี้ เป็นสิ้นข้อความซึ่งข้าพเจ้าให้ถ้อยคำกล่าวตามข้อราชการที่มีเหตุเกิดขึ้นตามเมืองหัวพันทั้งหกแลเมือง ๑๒ จุฑามาแล้วนั้น ข้าพเจ้าได้ทราบความแต่เท่านี้ ให้ถ้อยคำไว้เป็นสำคัญ.

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

ชื่อ-นามสกุล กำพล จำปาพันธ์

วันเดือนปีเกิด 17 มกราคม 2524

ประวัติการศึกษา

- 2548 ปริญญารัฐศาสตรบัณฑิต สาขาการเมืองการปกครอง
 คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง
- 2552 ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์
 ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ทุนการศึกษา

- 2552 ทุนอุดหนุนวิทยานิพนธ์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รางวัลที่ได้รับ

- 2552 รางวัลผลงานวิจัยดีเด่นสาขามนุษยศาสตร์-สังคมศาสตร์ ในการประชุมทางวิชาการ "ม.อบ. วิจัยครั้งที่ ๓" จัดโดย มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี